

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ*

Ἡ συνήθης ἑλληνικὸς ὄρος διὰ τὴν δὴλωσιν τῶν παντὸς εἴδους μνημείων τῶν ἱδρυμένων ἐπὶ τῶν τάφων εἶναι : ἐπιτύμβια. Ἀλλά, μολονότι ἡ χρῆσις τοῦ ἔχει ἀμαυρώσει τὴν ἐτυμολογικὴν του διαφάνειαν, εἶναι σαφές, ὅτι εἰς τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας του δύνανται νὰ περιληφθοῦν πάντα τὰ ἐπὶ τοῦ τάφου μνημεῖα (στῆλαι, ἀγάλματα, κτίσματα, ἀγγεῖα κλπ.) πλὴν ἑνός : αὐτοῦ τούτου τοῦ τύμβου. Ἐν τούτοις, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, ὁ τύμβος ἀποτελεῖ ἐν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐπιταφίων μνημείων, τοῦ ὁποῦοῦ μάλιστα τὴν ἱστορίαν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀπὸ τῶν πρώιμων προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ἐξετάζων τὴν ἱστορίαν τοῦ ταφικοῦ μνημείου, ἐθεώρησα ὀρθὸν ν' ἀποφύγω τὸν γνωστὸν ὄρον, διὰ νὰ ὑπάρχη ἢ ἄνευ ἐννοιολογικοῦ περιορισμοῦ δυνατότης ἐπεκτάσεως τῆς ἐρεύνης πρὸς πᾶσαν χρήσιμον κατεύθυνσιν. Πρὸς τούτοις, ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «ἐπιτάφιος» καὶ οὐχὶ «ταφικός» σημαίνει ἀμέσως, ὅτι ἀντικείμενον τῆς μελέτης ταύτης ἀποτελοῦν μόνον τὰ ὑπὲρ τὸν τάφον ὑπάρχοντα μνημεῖα, ὅσα δηλαδὴ ἰδρῦθησαν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἦσαν ὄρατά. Ἀποκλείονται λοιπὸν τῆς ἐρεύνης αἱ παντὸς εἴδους ταφικαὶ κατασκευαί, αἱ ὁποῖαι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τοῦ χώματος. Διότι πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὴν κατασκευὴν ὑπεργείου μνημείου ἐπέβαλλον λόγοι διάφοροι ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευον τὴν ὑπόγειον κατασκευὴν, ἢ τοῦλάχιστον ὅτι ἐκτὸς τῶν γενικῶν σκοπῶν τοῦ οἰουδήποτε ταφικοῦ κτίσματος, τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα ἐξεπλήρου καὶ ὄρισμένους ἐιδικοὺς σκοπούς.

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν ἤδη χρόνων οἱ Ἕλληνες ἴδρουν ἐπὶ τῶν τάφων μνημεῖα ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσιν θέσιν, ἰδίως κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, κατέχουν αἱ ἀνάγλυφοι στῆλαι. Ἡ μελέτη τούτων ἀπησχόλησε πολλοὺς ἀρχαιολόγους καὶ πολλάκις συνεζητήθησαν τὰ ποικίλα προβλήματα τῶν. Αἱ πρόσφατοι ἐργασίαι τοῦ K. Friis Johansen, τῆς G. M. A. Richter καὶ τοῦ Χρ. Καρούζου ἐφώτισαν πολλὰς πλευρὰς τοῦ θέματος¹. Ἐν τούτοις ὄλαι αὐταὶ αἱ

* Ἐὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὸ Βασιλικὸν Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, τὸ ὁποῖον μὲ ἐνίσχυσεν οικονομικῶς, ὥστε ἠδυνήθην νὰ ἐπισκεφθῶ πολλὰ ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα, νὰ μελετήσω τὰ ἐν αὐτοῖς εὑρισκόμενα μνημεῖα καὶ νὰ λάβω χρήσιμους φωτογραφίας τούτων. Ἡ παρούσα δημοσίευσίς ἀποτελεῖ τὸ εἰσαγωγικὸν μόνον μέρος τῆς ὅλης ἐρεύνης, τὴν «προϊστορίαν» τρόπον τινὰ τοῦ κυρίως θέματος.

1. K. Friis Johansen, *The Attic grave-reliefs of the Classical period. An essay in interpretation*, Copenhagen 1951. G. M. A. Richter, *The archaic gravestones of Attica*, London 1961. Ἡ πρώτη μορφή τῆς μελέτης εἶχεν ἐκδοθῆ τὸ 1944 ὑπὸ τὸν τίτλον *Archaic Attic gravestones*. X. I. Καρούζου, Ἀριστόδικος. Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος, Ἀθῆναι 1961. Ἡ συνολικὴ μελέτη τοῦ M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art Grecque*, Paris 1911, μολονότι παραμένει πάντοτε χρήσιμος, εἶναι πλέον ἀρκετὰ παλαιὰ καὶ ἀγνοεῖ πλῆθος νέων εὑρημάτων. Ἡ μελέτη τῆς E. van Hall, *Over den Oorsprong van de grieksche Grafstele*, Amsterdam 1941, περιορίζεται ἐπίσης μόνον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς καταγωγῆς τῆς στήλης. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν εἰδικὸν τοῦτον τομέα τὰ συμπεράσματά της δὲν εὑρον συμφώνους τοὺς λοιποὺς ἀρχαιολόγους. Πρβλ. Lippold, Ph. W. 1944, σ. 223-230.

ἀξιόλογοι μελέται στόχον ἔχουν τὰ ἐπιτάφια γλυπτά κυρίως καὶ μάλιστα τὰ γλυπτά τῶν τριῶν αἰῶνων τῆς ἑλληνικῆς «ἀκμῆς», τοῦ 6ου, 5ου καὶ 4ου. Ἀλλὰ ἐκτὸς τῶν στηλῶν καὶ τῶν ἀγαλμάτων ὑπάρχουν πολλαὶ ἄλλαι μορφαὶ ἐπιταφίων μνημείων. Ἐπὶ πλεόν ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ἐπιταφίων μνημείων ἔχει πολὺ βαθυτέρας ρίζας καὶ δύναται νὰ φθάσῃ εἰς χρόνους πολὺ προγενεστέρους. Ἡ φύσις μάλιστα τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα συνεχίζουσιν κατὰ κανόνα παλαιᾶς καὶ βαθείας παραδόσεις, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ παρακολούθησις τῆς ἱστορίας των καὶ ἡ ἀνεύρεσις τῶν παλαιότερων μορφῶν των δύναται νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν καλυτέραν ἐρμηνείαν των καὶ τὴν ἀσφαλεστέραν κατανόησιν τῶν συστατικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συνοδεύουσιν ταῦτα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν πολλαπλῶν ἐξελίξεων καὶ μεταβολῶν των.

Μὲ αὐτὰς τὰς σκέψεις προσεπάθησα νὰ προχωρήσω εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ θέματος, ἐλπίζων, ὅτι θὰ δυνηθῶ νὰ παρακολουθήσω τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιταφίου μνημείου ἀπὸ τῶν παλαιωτάτων χρόνων μέχρι τῆς τελικῆς του διαμορφώσεως κατὰ τὸν 4ον προχριστιανικὸν αἰῶνα. Τὸ πρῶτον τμήμα τῆς ἐρέυνης ταύτης ἀποτελοῦν τὰ δημοσιεύμενα ἐνταῦθα δύο κεφάλαια, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς εἰσαγωγικὰ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίου θέματος.

Α'. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ παλαιότερα μορφή ἐπιταφίου κατασκευῆς, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, εἶναι ὁ τύμβος. Μολονότι ἡ σύστασις τοῦ τύμβου εἶναι τοιαύτη, ὥστε εὐκολοῦς καθίσταται ἡ πλήρης ἐξαφάνισις του μετὰ πάροδον ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος, ἐὰν δὲν συνέχη τὸ χῶμα ἐσωτερικὸς σκελετὸς ἐκ λίθων, ἐν τούτοις μέγας σχετικῶς ἀριθμὸς τύμβων διετηρήθη καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως καὶ εἰς πλείστας ἄλλας περιοχὰς τῆς Εὐρώπης. Οἱ παλαιότεροι ταφικοὶ τύμβοι, τοὺς ὁποίους γνωρίζομεν ἐν Ἑλλάδι, εἶναι οἱ τύμβοι τῆς *Λευκάδος*.

Εἰς τὴν θέσιν *Νυδρι* τῆς νήσου ταύτης ὁ Doerpfeld ἀνέσκαψε 33 τάφους, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται εἰς τὸ τέλος τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ περὶ τὸ 2000 π.Χ. καὶ ἀποτελοῦν τοὺς πλεόν σημαντικοὺς κυκλικοὺς τύμβους ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος². Τὸ μέγεθός των ποικίλλει· ὁ μικρότερος (R 27) ἔχει διάμετρον 2,70 μ. καὶ ὁ μεγαλύτερος (R 26) 9,60 μ., ἀλλὰ τῶν περισσοτέρων ἡ διάμετρος κυμαίνεται μεταξὺ 4,50 μ. καὶ 5 μ. Οἱ τύμβοι οὗτοι εἶναι ἐπιβλητικὰ ἐπιτάφια μνημεῖα καὶ ἐνισχύουσιν τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ τύμβος ἀπετέλεσεν ἀπὸ τῶν παλαιωτάτων ἤδη χρόνων σπουδαίαν ἐπιτάφιον κατασκευὴν, σκοποῦσαν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ τάφου, ὡς θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ τις διὰ τοὺς χθαμαλοὺς ἐκ χῶματος τυμβίσκους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν «τηλεφανοῦς σήματος» μὲ καλλιτεχνικὰ πράγματι ἀξιώσεις, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον εἰς τοὺς οἰκείους τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς «ὀπιγόνους ἀνθρώπους» θὰ ἐδείκνυε μακρόθεν τὸν τάφον «ἀνδρὸς πάλαι κατατεθνηῶτος». Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ ἐπιμελὴς καὶ καλαισθητὸς κατασκευὴ των. Ἡ βᾶσις των εἶναι λιθινὴ, σχηματίζει κανονικὸν κύκλον καὶ εἰς τὸν καλύτερον διατηρούμενον τύμβον R 12 φθάνει εἰς ὕψος τὰ 0,60 μ. Ἐξωτερικῶς ἀποτε-

2. R 1-33. Alt-Ithaka, σ. 217 κ.ἑ. Πίν. 10, 12, 13, Tabelle A, Beil. 35-44. Menghin-Matz, HdA, σ. 198 κ.ἑ. Eik. 74. S. Benton, BSA 32 (1931/32) σ. 229-30. Wace, BSA 25, (1921/23) σ. 124. O. Montelius, La Grèce préclassique, σ. 185 κ.ἑ. Matz, Gnomon, 17 (1941) σ. 218-19. J. Wiesner, Grab und Jenseits, σ. 4 (ἀρ. 19), 44-50, 55, 59. AJA, 15 (1911) σ. 416 κ.ἑ.

λείται από λευκούς, πλατείς άσβεστολίθους, ένφ τὸ έσωτερικόν τοῦ κύκλου εἶναι πληρες από άργους λίθους, οἱ όποιοι άφήνουν κενόν μόνον τὸν χῶρον τῆς ταφῆς, όπου σχηματίζεται λάκκος έν εἶδει θαλάμου. Ἐκ χώματος επίχωσης τοῦ τύμβου δέν εὑρέθη, αλλά οὔδεμία χωρεῖ άμβιβολία, ότι ἡ λιθίνη αὐτή κατασκευή άπετέλει άπλῶς τὴν βάση τοῦ ταφικοῦ τύμβου. Ὁ Doerpfeld μάλιστα υποθέτει, ότι επί τῆς κορυφῆς τοῦ τύμβου ὑπῆρχον στῆλαι λίθιναι ἢ καὶ ξύλιναι, αἱ όποῖαι κατεστράφησαν με τὴν πάροδο των χρόνων (Πίν. 81 α).

Οἱ τάφοι οὔτοι έχακτηρισθῆσαν ὑπό τοῦ άνασκαφέως « βασιλικοῖς », αλλά οὔδέν στοιχεῖον άποδεικτικόν τοῦ χαρακτηρισμοῦ ὑπάρχει, πλην, ἴσως, τῆς έξαιρετικῶς καλῆς κατασκευῆς των.

Ἐτερος τύμβος, ὁ τύμβος τοῦ Σ κ ά ρ ο υ (S), φαίνεται, ότι συνεχίζει τὴν παράδοσιν των « βασιλικῶν τάφων » τοῦ Νυδριοῦ, αλλά ἡ κατασκευή του εἶναι έμφανῶς άπλουστέρα καὶ ὀλιγότερον δαπανηρά ³. Ἐλιθίνη κρηπίς, έντός τῆς όποιᾶς εὑρέθησαν 13 τάφοι, εἶχεν επίσης σχῆμα κανονικοῦ κύκλου διαμέτρου 12,10 μ. Ἐκρηπίς αὐτή άποτελεῖται εκ μιᾶς στρώσεως θεμελίου (Fundamentschicht), επί τῆς όποιᾶς στηρίζονται δύο σειραὶ (τόσαι τοῦλάχιστον σφίζονται) άργῶν λίθων. Τὸ άρχικόν ὕψος τοῦ κρηπιδώματος τούτου οὔδαμῶς σφίζεται, αλλά δέν ἠδύνατο νά ὑπερβαῖνῃ τὸ 1 μ. Ὁ τοίχος τῆς κρηπίδος έξωτερικῶς μὲν εἶχε λίθους μεγάλους, έσωτερικῶς δέ μικροτέρους· μεταξύ των δύο τούτων τοιχωμάτων ἔμενε κενόν, πληρούμενον διὰ μικρῶν λίθων καὶ χώματος. Εἰς τὸ έσωτερικόν τοῦ κυκλικῶς χώρου δέν ὑπῆρχον, ὡς εἰς τοὺς 33 τάφους τοῦ Νυδριοῦ, λίθοι, αλλά έντός τοῦ άπομένοντος έλευθέρου χώρου εἶχον κατασκευασθῆ οἱ 13 τάφοι, εκ τεσσάρων μεγάλων πλακῶν έκαστος, καλυπτομένων ὑπό άλλων μικροτέρων πλακῶν ⁴.

Ἐλιθίνη κρηπίς ἦτο ὀρατῆ έξωθεν καὶ ἐπ' αὐτῆς εἶχε χυθῆ τὸ χῶμα τοῦ τύμβου ⁵. Ὁ Doerpfeld υποθέτει, ότι καὶ εἰς τὸν τύμβον τούτον ὑπῆρχον μία ἢ καὶ περισσότεραι (ἴσως 13) στῆλαι· πιστεύει μάλιστα ότι αἱ στῆλαι ἦσαν ξύλιναι, διότι, λέγει, εάν ἦσαν λίθιναι θά εἶχον περισωθῆ. Μολονότι ἡ γνώμη αὐτή εἶναι πιθανή, δυνάμεθα έν τούτοις νά παρατηρήσωμεν ότι άφανισμός των στηλῶν δικαιολογεῖται καὶ ἂν άκόμη αὐταὶ ἦσαν λίθιναι.

Τρίτος « οἰκογενειακός τάφος » (F) τοῦ Σ τ ε ν ο ὕ εἶχε σχῆμα ὀρθογώνιον με δευτέραν μικρότεραν ὀρθογώνιον έξοχήν εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν του (9,20 × 4,70 μ. τὸ μεγαλύτερον ὀρθογώνιον, 2,38 × 2,98 μ. ἡ μικρότερα έξοχή) ⁶. Καὶ ὁ τάφος οὔτος εἶχε λίθινον περίβολον λίαν έπιμελοῦς κατασκευῆς, θεμελιούμενον επί ὀρθογωνίων πλακῶν πάχους 0,09-0,13 μ. καὶ ὕψους 0,50 μ. Αἱ πλάκες αὐταὶ άπετέλουν τρόπον τινά τοὺς ὀρθοστάτας τοῦ τοίχου καί, ένφ έστηρίζοντο εἰς τὸ έδαφος άκανονίστως, έσχημάτιζον έν τούτοις έντελῶς ὀριζοντίαν έπιφάνειαν εἰς τὸ ἄνω μέρος, επί τῆς όποιᾶς ἠδράζοντο τρεῖς ἢ τέσσαρες στρώσεις ὀριζοντίων πλακῶν πλάτους 0,25-0,60 μ. πρὸς τὸ έσωτερικόν. Ἐντός τοῦ λιθίνου τούτου περιβόλου ὑπῆρχον 10 τάφοι κατεσκευασμένοι ὡς καὶ τοῦ τάφου S τοῦ Σκάρου εκ τεσσάρων λιθίνων πλακῶν. Ὁ Doerpfeld υποθέτει, ότι καὶ ἡ ὀρθογώνιος αὐτή κατασκευή έστήριζε τύμβον, επί τοῦ όποίου ἴσταντο στῆλαι. Ἐλλά καὶ ἂν, λόγω

3. Dörpfeld, έ.ά. 207 κ.έ. Πίν. 14. Montelius, Grèce pr. σ. 185 κ.έ., BSA 25 (1921/23) σ. 124 κ.έ. 32 (1931/2) σ. 229 κ.έ. Wiesner, σ. 14 (άρ. 19), σ. 62 κ.έ.

4. Dörpfeld, έ.ά. σ. 209, Εικ. 15.

5. Dörpfeld, έ.ά. Πίν. 14.

6. Dörpfeld, έ.ά. σ. 214, Εικ. 16, Πίν. 15.

του σχήματος, ἀμφισβητηθῆ ἢ ὑπαρξίς τύμβου, ὑπάρχει τὸ βέβαιον στοιχεῖον τῆς ὑπεργείου ταφικῆς κατασκευῆς, ἡ ὁποία μάλιστα μὲ τὸ μέγεθός της καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐργασίας της ἀποκτᾷ μνημειακὸν ἀληθῶς χαρακτήρα (Πίν. 82 β).

Οἱ δύο οὗτοι τύμβοι τῆς Λευκάδος, τοῦ Σκάρου καὶ τοῦ Στενοῦ (S καὶ F), χρονολογούνται εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν⁷. ὁ F μάλιστα, ὁ ὁποῖος εἶναι νεώτερος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα, ἴσως φθάνει εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς περιόδου. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι εἰς τὸν τάφον F 7 εὗρέθη ἰδιόμορφος αἰχμὴ δόρατος⁸, ὁμοία πρὸς τοῦ IV καθέτου τάφου τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἐλλαδικοῦ τύπου καὶ κατὰ τὸν Wace ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη κρίκον διὰ τὴν σύνδεσιν τῆς Λευκάδος πρὸς τὰς Μυκήνας⁹.

Ὅσον καὶ ἂν οἱ τύμβοι τῆς Λευκάδος ἀποτελοῦν διὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα τοῦ εἶδους τῶν καὶ ἔχουν ἰδιαίτεραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐπιταφίου μνημείου, τόσον λόγῳ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς λιθίνης κατασκευῆς τῶν, ἐν τούτοις θὰ ἀπετέλουν ἀπλῶς ἐνδιαφέρουσαν ἰδιομορφίαν, ἐὰν ἦσαν οἱ μόνοι. Ἀλλὰ τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει. Ἀρκετοὶ τύμβοι, χρονολογούμενοι εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν, ἔχουν ἐρευνηθῆ εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὴν Ἄ φ ι δ ν α ν τῆς Ἀττικῆς ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ S. Wide τύμβος διαμέτρου 24 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον 13 ταφαί, ἄλλαι ἐντὸς λάκκων, ἄλλαι ἐντὸς πίθων καὶ ἄλλαι εἰς κτιστοὺς τάφους¹⁰. Ὁ τύμβος οὗτος εἶχε κυκλικὴν κρηπίδα, ἀποτελουμένην ἀπὸ μίαν μόνον σειρὰν ἀργῶν λίθων. Αὕτη ἐκαλύπτετο βεβαίως ὑπὸ τοῦ χώματος τοῦ τύμβου, ἀλλ' ἀπετέλει τὸ ἰδεατὸν ὄριόν του. Ἐκ τῶν εὗρεθέντων ἀμαυροχρῶμων ἀγγείων χρονολογεῖται εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸς ἀκριβέστερος χρονολογικὸς καθορισμὸς λόγῳ τῆς ἰδιομορφίας τῶν.

Ὁ Σκιᾶς ἀνέσκαψε τύμβον διαμέτρου 3 μ. καὶ ὕψους 0,60 μ. εἰς τὴν νοτιὰν κλιτὸν τῆς Ἀ κ ρ ο π ὀ λ ε ω ς τ ῶ ν Ἀ θ η ν ῶ ν, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὀπωσδῆποτε παλαιότερος τοῦ Πελαργικοῦ. Οἱ ἐν αὐτῷ νεκροὶ εὗρέθησαν εἰς δύο στρώματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε παχεῖα στρώσις τέφρας καὶ ἀνθράκων, προερχομένη, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, ἐκ «πυρῶν ἐναγισμάτων»¹¹.

Τῆς αὐτῆς περιόδου εἶναι ὁ τύμβος, τὸν ὁποῖον ἀνέσκαψεν εἰς τὸ Δ ρ α χ μ ἄ ν ι τῆς Φωκίδος ὁ Γεώργιος Σωτηριάδης, ὕψους 3 μ. Ἡ περιγραφή τοῦ ἀνασκαφέως εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀρκετὰ ἀσαφής, ὥστε δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχε καὶ εἰς τοῦτον κυκλικὸς περίβολος λίθων, ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ τύμβου τῶν Ἀφιδνῶν. Ἐν τούτοις ὁ τύμβος οὗτος προσφέρει ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: 1) Περιεῖχε ἓνα τάφον, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο ὑπὸ σωροῦ μικρῶν λίθων, 2) ὑπὲρ τοὺς λίθους, ἀμέσως ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ τύμβου, εὗρέθη μέγα ἀγγεῖον, καὶ 3) ὑπῆρχε βόθρος προωρισμένος διὰ ταφι-

7. Wiesner, ἔ.ἀ. Benton, ἔ.ἀ. Wace ἔ.ἀ.

8. Dörpfeld, ἔ.ἀ. Beil. 73, 6.

9. Wace, BSA 25 (1921/22) σ. 124. Ὅμοια ἔχει εὗρεθῆ καὶ εἰς Σέσκλον. Βλ. Χρ. Τσουντα, Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, Πίν. IV, 10. Wace-Thompson, Prehistoric Thesaly, σ. 68.

10. AM 21 (1896) σ. 385 κ.ἔ. Πίν. XIII κ.ἔ. Montelius, Gr. pr. σ. 156 κ.ἔ. Wace-Thompson, P. Th. σ. 221. Wiesner, σ. 11 (ἀρ. 104), σ. 67 κ.ἔ.

11. AE 1902, σ. 123 κ.ἔ.

κάς θυσίας, ὡς δεικνύει ἡ ἐν αὐτῷ εὑρεθεῖσα τέφρα καὶ τὰ λείψανα κεκαυμένων σπόρων¹².

Ἄτεροι δύο τύμβοι μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Ν. Ζαφειροπούλου. Οὗτοι εὑρίσκοντο «παρὰ τὸ 26 χιλμ. καὶ ἀριστερὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Πατρῶν - Καλαβρύτων», παρὰ τὸ χωρίον Κ α τ α ρ ρ ἄ κ τ η ς (Λ ὀ π ε σ ι). Ἀμφότεροι εἶχον ὕψος 1,50 μ. καὶ διάμετρον 12 μ. περίπου. Εἰς βάθος 0,40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πρώτου ὑπῆρχε στρῶμα ποταμίων λίθων, περὶ τὸ κέντρον δὲ τοῦ τύμβου σωρὸς λίθων, περίπου τετράπλευρος, ὑπὸ τὸν ὁποῖον εἶχε ταφῆ ὁ νεκρός. Ὅμοια περίπου ἦτο ἡ διαμόρφωσις καὶ τοῦ δευτέρου τύμβου, ὡς καὶ ἡ ταφῆ τοῦ ἐν αὐτῷ νεκροῦ¹³.

Ευστάς ὀλόκληρος 12 τύμβων ἐπεσημάνθη ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου εἰς τὴν περιοχὴν τῶν χωρίων Π λ ἄ τ α ν ο ς κ α ἰ Π α π ο ὕ λ ι α Πυλίας, ἕτεροι δὲ τόσοι εἰς διάφορα σημεῖα τῆς δυτικῆς Μεσσηνίας¹⁴. Ἐκ τούτων ἀνεσκάφησαν δύο εἰς θέσιν Ρούτση, «ἀνευ τελειωτικῶν ἀποτελεσμάτων»¹⁵, καὶ εἰς εἰς τὴν θέσιν Ἅγιος Ἰωάννης, μεταξὺ τῶν δύο προαναφερθέντων χωρίων^{15α}. Οὗτος ἦτο «ἐλαφρῶς ὠσειδῆς», μείζονος διαμέτρου 13μ. καὶ σφζομένου ὕψους 2,50 μ. Μετὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ τύμβου ἐκ καθαροῦ χῶματος κατεσκευάσθη περίξ αὐτοῦ τοίχωμα ἐκ λίθων πλακοειδῶν ὕψους 2 μ. καὶ πάχους 2-3 μ. (κατὰ τὸ σχέδιον). Τὸ τοίχωμα τοῦτο εἶχον καταστρέψει ἐν μέρει ταφαὶ πίθων, γενόμεναι μεταγενεστέρως τῆς κατασκευῆς τοῦ τύμβου. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τοῦ τύμβου ὑπῆρχε πεταλόσχημος λιθίνη κατασκευή, ἥτις ἦτο, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, «ἡ κοινὴ κατοικία πάντων τῶν νεκρῶν», δηλαδὴ «κενοτάφιον». Πρὸ αὐτῆς εὐρέθη «στενόμακρον διαμέρισμα, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχον ἄφθονα τὰ ἴχνη πυρᾶς, μικρῶν τεμαχίων ὀστέων καὶ ἐν μόνον μέγα ὀστοῦν», χοίρου πιθανόν. Ἴχνη θυσίας παρετηρήθησαν καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον «ἐπὶ εἶδους μικροῦ βωμοῦ». Ἐκ τῶν παρατηρηθέντων στοιχείων πιθανὴ εἶναι ἡ χρονολόγησις τοῦ τύμβου εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν περίοδον.

Ἀπὸ τὰς νήσους θὰ ἰδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν πρῶτον τὸν ὑπέργειον τάφον τῆς Δ ἡ λ ο υ¹⁶, ὅστις ἀπετέλει ὀρατὸν ταφικὸν μνημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα ἐπὶ αἰῶνας φαίνεται ὅτι ἐτελεῖτο λατρεία¹⁷. Ἀλλὰ τὸ κτίσμα τοῦτο ἦτο αὐτὸς οὗτος ὁ τάφος καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀνεξάρτητον ἐπιτάφιον μνημεῖον, ἰδρυθὲν ἐπὶ τοῦ τάφου.

Ἐπιταφίους τύμβους εὑρίσκομεν εἰς Κ ὕ π ρ ο ν, ὅπου οἱ Σουηδοὶ ἀνασκαφεῖς ἀνέσκαψαν ἐπτὰ μεσοελλαδικούς, εἰς Π α λ ι ο σ κ ο υ τ ἔ λ λ α ν¹⁸. Τὰ στοιχεῖα τῆς ταφῆς εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφῆ, διότι πάντες εἶχον ταραχθῆ καὶ ὁ 7ος περιεῖχε πολλὰ κτερίσματα καὶ πολλὰς, συγχρόνους πιθανώτατα, ταφάς, ἴσως δὲ ἐπαναταφῆν νεκροῦ μεταφερθέντος ἐξ ἄλλου τάφου. Ὁ Wiesner¹⁹ νομίζει ὅτι «es handelt sich vielleicht nur um eine wegen Aufgabe der Gräber in Notzeit geschaffene monumentale Sonder-

12. AM 31 (1906) σ. 402 κ.έ. AE 1908, σ. 63 κ.έ. Wace-Thompson, P. Th. σ. 204. Wiesner, σ. 13 (ἀρ. 116) σ. 67, 69.

13. ΠΑΕ 1952 (1955) σ. 398 κ.έ. Εἰκ. 4-7. Πρβλ. BCH 77 (1953) σ. 215.

14. ΠΑΕ 1954 (1957) σ. 315.

15. ΠΑΕ 1954, σ. 311 βλ. καὶ ΠΑΕ 1953, σ. 250.

15α ΠΑΕ 1954, σ. 311 κ.έ.Εἰκ. 10-12. ΠΑΕ, 1955, σ. 254.

16. Exploration de Délos, 5, σ. 63 κ.έ. BCH 48 (1924) σ. 248 κ.έ. Rev. Arch. 1927, 1, σ. 349 κ.έ.

17. M.P. Nilsson, Geschichte Griechischen Religion, I², σ. 380-81. Wiesner, σ. 189.

18. Swedish Cyprus Expedition, I, σ. 416 κ.έ., Wiesner, σ. 18 (ἀρ. 150), 67 καὶ 69.

19. ἔ.ά. σ. 69.

form der sonst über den Schachtgräbern mit seitlicher Grabkammer befindlichen kleinen Haufen von Erdaushub».

Τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα δεικνύουν, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν πρώιμων μεσοελλαδικῶν χρόνων, ἴσως δὲ καὶ ἀπὸ τῶν πρωτοελλαδικῶν («βασίλικοι τάφοι» Λευκάδος) κατασκευάζετο ἐπὶ τοῦ τάφου τύμβος, ὁ ὁποῖος εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις ἦτο λίαν ἐπιβλητικὸς καὶ λόγῳ τῆς λιθίνης κρηπίδος του θά ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ἀληθῶς μνημειώδης (Λευκάδος, Μεσσηνίας). Ἐν τούτοις ὁ τύμβος φαίνεται, ὅτι δὲν ἦτο τὸ μόνον εἶδος ἐπιταφίου μνημείου. Μολονότι τὰ ἴχνη ἀπλῶν κατασκευῶν τόσοσ παλαιῶν ἐποχῶν φυσικὸν εἶναι νὰ ἔχουν ἀφανισθῆ, τὰ ἀπομένοντα δὲ λείψανα σπανίως νὰ δίδουν σαφῆ εἰκόνα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, ἐν τούτοις ὑπάρχουν μερικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐπιτάφια κατασκευαὶ ἐσήμαινον τὴν θέσιν τάφου ἢ τάφων.

Εἰς τὴν Λέρναν ὁ J. L. Caskey^{19α} ἀνέσκαψε πολλοὺς μεσοελλαδικούς τάφους. Εἰς ἓνα ἐξ αὐτῶν (Α 7) ἀνεῦρεν in situ λιθίνην στήλην (Πίν. 82α), ἐνῶ εἰς ἕτερον (Α 10) ὑποθέτει ὅτι δύο ὄρθιοι λίθοι πρέπει νὰ ἀπετέλουν τὸ «σῆμα» τοῦ τάφου.

Ἐπιταφίαν στήλην μεσοελλαδικῶν χρόνων ἀνεῦρον καὶ οἱ Γ. Μυλωνᾶς καὶ Ι. Τραυλὸς εἰς τὸ προϊστορικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνοσ. «Ἐνωθεν τοῦ καλύμματος τοῦ τάφου «Θπ9» καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ θέσιν ἀνεῦρομεν ὑπόλειμμα «στήλης», ἀποδεικνύον τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐθίμου τῆς ἐπιθέσεωσ «σημάτων» κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆσ»^{19β}. Αὗται εἶναι αἱ παλαιότεραι ἑλληνικαὶ ἐπιτάφια στήλαι.

Εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ πρωτοελλαδικοῦ ΙΙΙ συνοικισμοῦ τοῦ Ἀγίου Κοσμά Ἀττικῆσ ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς ἀνέσκαψεν 22 τάφους²⁰. «Ἐκαστος τάφος φαίνεται ὅτι κατεῖχε τμήμα ἐδάφους, τὸ ὁποῖον τοῦ ἀνήκε, καὶ ὅτι αὗται αἱ ἰδιαίτεροι περιοχαὶ ὠρίζοντο ὑπὸ λιθίνων ὀρίων· ἀπλῆ σειρὰ λίθων, τοποθετηθέντων παρ' ἀλλήλους, οἱ ὁποῖοι ἐνθυμίζον τοὺς λιθίνους περιβόλους τῶν τάφων τοῦ Doerpfeld εἰς Λευκάδα. Τὸ λίθινον τοῦτο πλαίσιον ἦτο ἰδιαιτέρως ἐπιμελῶσ κατασκευασμένον (elaborated) εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τάφου 20. Φαίνεται, ὅτι εἰς τὰσ διαχωρισθείσασ αὐτάσ περιοχὰσ ἐτοποθετοῦντο προσφοραὶ, τὰ κτερίσματα». Τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις τὰ κτερίσματα εὐρέθησαν οὐχὶ ἐντὸσ τῶν τάφων, ἀλλὰ ἐπ' αὐτῶν, εἰς τὴν ὑπὸ τῶν λίθων ὀριζομένην ἔκτασιν.

Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρήθη καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργουσ. Εἰς τρεῖσ ἀπὸ τοὺσ 32 μεσοελλαδικούσ τάφουσ, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Blegen, ἀνευρέθησαν ἀγγεῖα ἐκτὸσ τοῦ τάφου²¹. Ὁ Blegen πιστεύει, ὅτι καὶ εἰς τὰσ τρεῖσ περιπτώσεις ταῦτα εἶχον ἀποτεθῆ ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ δὲν εἶχον ἀπορριφθῆ ἐκεῖ δι' ἄλλουσ λόγουσ (σύλησιν τοῦ τάφου κλπ.). Ὁ Μυλωνᾶς, μολονότι ἀμφισβητεῖ ἐν μέρει τὴν ἀκρίβειαν τῶν παρατηρήσεων τούτων²², συμφωνεῖ γενικῶσ καὶ δέχεται τὴν ἀποψιν τοῦ ἀνασκαφέωσ ὅτι «offerings were sometimes deposited above the Middle Helladic

19α. Hesperia, 23 (1954) σ. 14 : «... a fifth (A 7) another infant burial resting on a pebble paving, was marked, by an upright slab of stone (Pl. 3, c)... Grave A 10... its place apparently marked by two upright slabs to the foot, contained the skeleton of a young person».

19β. Γ. Μυλωνᾶ-Ι. Τραυλοῦ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνι, ΠΑΕ 1952, σ. 61-62, Εἰκ. 3.

20. G. Mylonas, Aghios Kosmas, σ. 66.

21. C.W. Blegen, Prosymna, σ. 31, 34, 37-38.

22. The cult of the dead in Helladic times, Studies presented to D. M. Robinson, I, σ. 80-81.

graves, after the burial, not merely within the cist itself». Τοῦτο δέ, διότι εἰς μίαν τῶν τριῶν περιπτώσεων αἱ παρατηρήσεις τοῦ Blegen εἶναι ἀπολύτως σαφεῖς καὶ δὲν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτησιν. Πρόκειται διὰ τὸν τάφον IV, τῆς ομάδος IV, περὶ τοῦ ὁποίου γράφει: «Above the slabs lay a mass of small stones and earth upon which were discovered 4 vases». Αἱ παρατηρήσεις μάλιστα τοῦ Blegen εἰς τοὺς τάφους τούτους ὠδήγησαν τοῦτον καὶ τὸν A.J.B. Wace²³ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης, ὅτι ἡ σπάνις κτερισμάτων, ἢ ὅποια παρατηρεῖται εἰς τοὺς μεσοελλαδικούς τάφους, δύναται νὰ ἐξηγηθῆ, ἂν υποθέσωμεν, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ οὐχὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἀπόθεσις μέρους τοῦλάχιστον τούτων ἀπετέλει γενικώτερον ἔθιμον²⁴.

Ἐπαρξὶς ἀγγείων ὑπὲρ τὸν τάφον παρετηρήθη προσφάτως καὶ εἰς λακκοειδῆ τάφον τῆς Λέρνης, ἀνασκαφέντα ὑπὸ τοῦ J. L. Caskey. Ὁ ἀνασκαφεὺς υποθέτει, ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα δοσρακα τοῦ ἀγγείου ἀπερρίφθησαν ἐκεῖ ὑπὸ τυμβωρύχων, ἀλλὰ ἡ παρατήρησις τοῦ ἰδίου, «ὅτι τὸ στρώμα τοῦ ἐρυθροκαστανίου πηλοῦ, τὸ ὁποῖον κεῖται ἄθικτον ὑπὲρ τὸν τάφον, εἶναι δύσκολον νὰ ἐρμηνευθῆ μὲ οἰανδήποτε ὑπόθεσιν», μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ ἀγγεῖα εἶχον τοποθετηθῆ ἀρχικῶς ὑπὲρ τὸ στρώμα τοῦτο καὶ ὅτι δὲν ἀπερρίφθησαν μετέπειτα ὑπὸ τυμβωρύχων. Τοῦτο δύναται νὰ σημαίη, ὅτι ὁ ἐπὶ τοῦ τάφου χῶρος ἐπροστατεύετο κατὰ τινα τρόπον, περικλειόμενος ἢ ἀπλῶς ὀριζόμενος^{24α}.

Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην φαίνεται, ὅτι ἐνισχύουν τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀσίνης, ὅπου εἰς 4 ἐκ τῶν 103 μεσοελλαδικῶν τάφων ὁ Persson πιστεύει, ὅτι ἀνεῦρε ταφικούς λιθίνους περιβόλους-βωμούς, μολονότι εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν ἀνεῦρεν ἀγγεῖα παρ' αὐτοῦς²⁵. Ὁ Μυλωνᾶς ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξίν τῶν «βωμῶν» τούτων, ὑποστηρίζων, ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ τάφον, ἐφ' ὅσον μάλιστα αἱ διαστάσεις τῶν (τοῦ ἐνὸς 0,90 × 0,50 μ., τῶν ἄλλων δὲν δίδονται ἀκριβεῖς διαστάσεις) δὲν διαφέρουν τῶν ἄλλων κανονικῶν τάφων²⁶.

Σαφέστερον εἶναι τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖον προσφέρουν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Κορίνθου²⁷. Εἰς τὸ βόρειον νεκροταφεῖον παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ Shear, ὅτι οὐδέποτε οἱ μεσοελλαδικοὶ τάφοι κεῖνται ὁ εἰς ὑπὲρ τὸν ἄλλον. Τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ, λέγει ὁ Shear, μόνον ἂν υποθέσωμεν, ὅτι «a marker of some sort appeared above ground in the respective areas». Καὶ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀπεδείχθη, ὅτι ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα· διότι ἀνευρέθη πράγματι λίθινος περιβόλος μήκους 9,10 μ. καὶ πλάτους 4,25 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιεκλείοντο 5 τάφοι. Αἱ παρατηρήσεις τοῦ ἀνασκαφέως δὲν ἐπιτρέπουν ν' ἀμφισβητήσωμεν τὸ γεγονός, «ὅτι ὁ περιβόλος οὗτος ἦτο ὑπέργειος καὶ ἐπομένως

23. C. W. Blegen-A. J. B. Wace, *Middle Helladic Tombs*, Symbolae Osloenses, 9 (1930) σ. 28.

24. ἔ.ἀ. σ. 33-34.

24α. *Excavations at Lerna 1954*, *Hesperia*, 24 (1955) σ. 33.

25. O. Frödin-A.W. Persson, *Asine, Results of the Swedish excavations 1922-1930*, σ. 347 (A. Persson): I consider them tomb-altars and combine them with the following notes on tomb 29 (= τάφος ἐκτὸς τῶν 4, οἱ ὅποιοι εἶναι ὁ 14, 21, 59 καὶ 63). «In the south west, above the tomb, an accumulation of rather small rough stones on a bed of coarse gravel, which also extends to the eastern side of the tomb. When the stones and gravel had been removed remains of charcoal were found, and also in the 8cm thick layer of soil above the cover-slabs. In this case also no traces of surrounding walls were found, and, consequently, the idea of a hearth and flooring is out of the question». Καὶ συγκρίνει μὲ τὸν τάφο XIII τῆς Ἀφιδνης.

26. Mylonas, *The cult of the dead*, σ. 76-78.

27. T. L. Shear, *AJA* 33 (1929) σ. 538.

ἀπετέλει οὐχὶ ἀπλῶς «σήμα» τῶν ὑπ' αὐτὸν τάφων, ἀλλ' ἄληθές «τέμενος»²⁸. Πράγματι οἱ λίθοι τοῦ περιβόλου, ὕψους 0,75 μ., εὐρέθησαν εἰς βάθος 0,50 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἐνῶ οἱ τάφοι εἰς βάθος 2,60 μ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἔχομεν κατασκευὴν ταφικὴν ἀξιόλογον, ἢ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀπετέλει ἐξαίρεσιν καὶ μεμονωμένον παράδειγμα. Ἡ ὑπαρξίς καὶ ἐνός ἔστω παραδείγματος ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ὅμοια, ἀφανισθέντα μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων ἢ καὶ μὴ ἀποκαλυφθέντα εἰσέτι. Ἄλλωστε, ὡς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, εἶναι φυσικὸν τοιαύτης μορφῆς λείψανα νὰ διακρίνονται δυσκόλως καὶ νὰ ἐπιδέχονται ἀμφισβήτησιν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν των.

Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὸ σημαντικώτερον, ἴσως, παράδειγμα ταφικοῦ περιβόλου, τὸ ὅποιον ἔχομεν ἀπὸ τοὺς προμυκηναϊκοὺς χρόνους ἐκτὸς τῶν Μυκηνῶν. Πρόκειται περὶ τοῦ εἰς Μάλαθι τῆς Μεσσηνίας ἀνευρεθέντος ὑπὸ τῆς Σουηδικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς, ἢ ὅποια ἀνέσκαψε τὸν σπουδαῖον τοῦτον προϊστορικὸν συνοικισμόν²⁹. Ἐσωτερικῶς τῆς κυρίας πύλης, τῆς νοτίας δηλαδή, καὶ δεξιὰ τῆς εἰσόδου, εὐρέθη ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ, ἀποτελουμένη ἀπὸ διπλῆν σειρὰν λίθων, περικλείουσα τρεῖς τάφους τῶν τελευταίων χρόνων τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς. Πλησίον τοῦ περιβόλου τούτου ὑπῆρχον δύο δωμάτια, χωριζόμενα μεταξύ των διὰ μεσοτοιχοῦ· πλησίον τούτου εὐρέθησαν καὶ εἰς τοὺς δύο χώρους ἀνὰ εἰς λίθος τετράγωνος ἐπὶ στρώματος τέφρας· τοὺς λίθους τούτους οἱ ἀνασκαφεῖς θεωροῦν τραπέζας προσφορῶν. Εἰς μικρὰν ἀπὸ τῶν λίθων ἀπόστασιν, περὶ τὸ μέσον τῶν χώρων, εὐρέθησαν ἀνὰ μία λιθινὴ βᾶσις ξυλίνου κίονος. Οἱ ἀνασκαφεῖς πιστεύουν, ὅτι οἱ χώροι οὗτοι σχετίζονται πρὸς τὸν κυκλικὸν ταφικὸν περίβολον καὶ ἐχρησίμευον εἰς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Οὕτω ἐρμηνεύουν τὸν σωρὸν τῆς τέφρας καὶ τὰ πολλὰ ὅμοια ὄστρακα, τὰ ὅποια εὔρον εἰς τοὺς χώρους τούτους.

Ὅλας αὐτὰς τὰς παρατηρήσεις ἡμφισβήτησεν ὁ Μυλωνᾶς εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς «λατρείας τῶν νεκρῶν κατὰ τοὺς ἐλλαδικοὺς χρόνους»³⁰. Ὅχι μόνον ἀπορρίπτει τὴν ὑπὸ τοῦ Valmin δοθεῖσαν ἐρμηνείαν εἰς τοὺς δύο χώρους, ἀλλὰ ἀρνεῖται καὶ τὸν ταφικὸν χαρακτήρα τοῦ ἡμικυκλικοῦ περιβόλου, θεωρῶν τοῦτον ἀπλῶς τμήμα τοῦ μεσοελλαδικοῦ τείχους, τὸ ὅποιον διήλθεν ὑπεράνω τῶν προγενεστέρων τάφων καὶ κατέστρεψεν ἐν μέρει αὐτούς. Τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρά, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀγνοηθοῦν. Ἄφ' ἐτέρου ὁμως αἱ ἀπόψεις τῶν ἀνασκαφῶν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μὴ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν. Τοῦτο μᾶς ὑποχρεώνει, ἀτυχῶς, ν' ἀναφέρωμεν μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως τὸ πρωιμώτατον τοῦτο παράδειγμα ταφικοῦ περιβόλου καὶ ν' ἀναζητήσωμεν σαφέστερα λείψανα, διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ εἰκόνα τοιοῦτου ταφικοῦ μνημείου τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων.

Τὰ λείψανα ταῦτα ὑπάρχουν πράγματι καὶ μάλιστα εἰς τὴν πλέον μνημειακὴν μορφήν. Πρόκειται διὰ τοὺς δύο ταφικοὺς περιβόλους τῶν Μυκηνῶν, τὸν ἐσωτερικὸν (Α) καὶ τὸν ἐξωτερικὸν (Β). Ὁ περίβολος Α³¹ ἀποτελεῖ πράγματι λαμπρὰν μνημειακὴν κατασκευὴν, μὲ τὴν διπλῆν σειρὰν τῶν ὀρθίων πλακῶν, καλυπτομένων ὑπὸ ὀριζοντίων

28. Ὁ Shear γράφει χαρακτηριστικῶς «... the wall was evidently a superficial boundary to delimit presumably a specific family lot».

29. M.N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, I., Malthi-Dorion. Prehistoric Acropolis in Western Messenia, σ. 186-207 καὶ σ. 18-19.

30. Mylonas, The cult of the dead, σ. 69-76.

31. G. Mylonas, Ancient Mycenae, σ. 103.

ομοίων πλακών ούτως, ώστε να σχηματίζεται κυκλικός τοίχος πάχους 1,35 μ. και ύψους 0,92-1,52 μ., περικλειών χωρόν διαμέτρου 27,50 μ. (Πί ν. 82β). Είς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ περιβόλου ὑπῆρχεν ἄνοιγμα πλάτους 2,50 μ. καὶ μήκους 3,63 μ., διὰ τοῦ ὁποίου εἰσῆρχε-τό τις εἰς τὸν ταφικὸν τοῦτον χωρόν, ὁ ὁποῖος περιεῖχε τοὺς 6 μεγάλους λακκοειδεῖς τάφους. Οἱ τάφοι οὗτοι χρονολογοῦνται εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς (1580-1500 π.Χ.). Καὶ μολονότι ἡ κρατοῦσα γνώμη τῶν ἀρχαιολόγων εἶναι, ὅτι ὁ κυκλικὸς περιβόλος κατασκευάσθη εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν, συγχρόνως μὲ τὴν πύ-λην τῶν Λεόντων καὶ τὸ νοτίως ταύτης τεῖχος³², ἐν τούτοις πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιον, ὅτι καὶ ἀρχικῶς ὁ χωρὸς τῶν τάφων ὠρίζετο ὑπὸ κυκλικοῦ περιβόλου, διαφόρου ὁμοῦ κατασκευῆς³³. Τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου λείψανον φαίνεται, ὅτι εἶναι ὁ κάθετος τοίχος, ὁ εὑρεθεὶς ὑπὸ τὸν νεώτερον περίβολον, εἰς τὰ δυτικὰ τούτου, ὡς ἤδη ὁ Τσουντας εἶχεν ὑποθέσει³⁴. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει ὁ Β περίβολος, ὁ ὁποῖος εἶναι σύγχρονος τῶν ἐντὸς αὐτοῦ περικλειομένων τάφων, χρονολογουμένων εἰς τοὺς τελευταίους μεσοελλαδικούς χρόνους καὶ τινῶν εἰς τοὺς πρώτους ὑστεροελλαδικούς³⁵. Τοῦ δευτέρου περιβόλου τὸ μεγαλύτερον μέρος ἔχει καταστραφῆ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, τὰ διασωθέντα ὁμοῦ τμήματα ἐπιτρέπουν τὸν ὑπολογισμὸν τῆς διαμέτρου του (28 μ. περίπου)³⁶ καὶ δίδουν σαφῆ ἰδέαν τῆς κατασκευῆς του. «Τὸ μεγαλύτερον σφζόμενον ὕψος εἶναι 0,85 μ... Τὰ θεμέλια αὐτοῦ, στηριζόμενα ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ βράχου, ἀποτελοῦνται ἐκ μεγάλων ἀργῶν λίθων ἐξ ἄσβεστιτου, τινὲς τῶν ὁποίων ἔχουν πλάτος 0,60 - 0,80 μ. καὶ ὕψος 0,80 μ. περίπου. Δύο παράλληλοι σειραὶ τοιούτων λίθων ἀποτελοῦν τὸ πάχος τοῦ τοίχου, τὰ διάμεσα πληροῦνται διὰ πηλοῦ καὶ μικροτέρων λίθων, τῶν πλατυτέρων ἐπιφανειῶν αὐτῶν (προφανῶς τῶν μεγάλων ἀργῶν λίθων) τιθεμένων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἢ ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν τὸ μέτωπον τοῦ τοίχου»³⁷.

32. Mylonas, ἔ.ἀ. σ. 114 κ.ἐ. Wace, Mycenae, σ. 62. 'Ἄλλ' ἐνθ' ὁ Wace ἐδέχετο, ὅτι τὸ σύνολον τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐγένετο περὶ τὰ μέσα τῆς 14ης ἑκατονταετηρίδος (1350-1330), ὁ Μυλωνᾶς ὑπεστήριξεν, ὅτι δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν πρὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος (Βλ. ἀντίθετον γνώμη εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ Matz, Gnomon, 30 (1958) σ. 321-328. 'Ἄλλὰ πρβλ. καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν τοῦ Γ. Μυλωνᾶ εἰς Μυκῆνας εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1959, σ. 96). Πρβλ. καὶ Wace-Stubbings, BSA 49 (1954) σ. 246-247. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἠμφεσβήτησε τελευταίως ὁ Μαρινάτος (Περὶ τοὺς νέους βασιλικούς τάφους, Γέρας Α.Κεραμοπούλλου σ. 78-79), ὑποστηρίξας, ὅτι ὁ περίβολος εἶναι σύγχρονος πρὸς τοὺς τάφους. Ἐκ τῶν κυρίων ἐπιχειρημάτων τοῦ Μαρινάτου εἶναι, ὅτι τὸ εἶδος τοῦ λίθου τῶν πλακῶν τοῦ περιβόλου, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ ἴδιον μὲ τῶν στηλῶν, δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ μετεφέρθη ἀπὸ τὰς Κλεωνᾶς τῆς περιοχῆς Κορίνθου. Καὶ ὁ Μυλωνᾶς πιστεῖται, ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἐνισχύθη ἀπὸ τὴν ἀνεῦρεσιν τῶν στηλῶν τοῦ νέου περιβόλου. Διερωτᾶται μόνον: «is it not possible to suppose that in Mycenae too and in strata deep below the soil shelly sandstone is to be found?» Ἄλλὰ ἤδη ὁ K. Müller (JdI 30 (1915) σ. 288) ἔγραφε: Die Brüche sind keineswegs unbekannt, wie Reichel und Perrot meinten; das Gestein lagert vielmehr «in einzelnen Schichten mitten zwieschen den Kalkkonglomeraten und Sandsteinen der Stadthügel» (Lepsius, Marmorstudien, 125). Wir haben es also ohne Zweifel mit einheimischen Arbeiten zu tun».

33. Mylonas, ἔ.ἀ. σ. 118.

34. Τσουντας, Μυκῆναι καὶ Μυκ. πολιτισμὸς σ. 107. Γ. Μυλωνᾶς, Τὸ Ἔργον 1961, σ. 155-56.

35. Mylonas, ἔ.ἀ. σ. 175. Μαρινάτος, Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 82. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1952, σ. 431-32.

36. Mylonas, ἔ.ἀ. σ. 130. Ὁ Παπαδημητρίου (ΠΑΕ, 1952, σ. 431) δίδει τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: Ἐσωτερικὴ διάμετρος, 27 μ. περίπου. Ἀνάπτυγμα σφζομένου τόξου, 16,25μ. καὶ χορδὴ τούτου 15μ.

37. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1952, σ. 431.

Είναι προφανής ὁ μνημειώδης χαρακτήρ καὶ τῶν δύο περιβόλων³⁸, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ἱερότητα καὶ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον διὰ τοὺς Μυκηναίους οἱ ἐντὸς τούτων τάφοι. Ἄλλὰ οἱ περίβολοι οὗτοι δὲν ἦσαν τὸ μόνον ὑπέργειον μνημείον, τὸ ὁποῖον ἐκόσμηι τοὺς τάφους. Εἶχε παλαιότερον ὑποτεθῆ³⁹, ὅτι ὁ περίβολος Α ἀπετέλει τὴν κρηπίδα τύμβου καλύπτοντος πάντας τοὺς τάφους, ἀλλὰ ἡ γνώμη αὕτη φαίνεται, ὅτι δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου Β ἔδειξεν, ὅτι τύμβος ἐσχηματίζετο ὑπεράνω ἐκάστου τάφου· τοῦτο παρατηρήθη σαφῶς εἰς τοὺς τάφους Ζ, Η καὶ ἰδίως εἰς τὸν Ν, ὅπου μάλιστα ἐσώθη καὶ τμήμα τῆς λιθίνης κρηπίδος του, ἡ ὁποία ὠρίζε τὴν περίμετρον αὐτοῦ⁴⁰. Θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, ὅτι ὁ τύμβος ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα πολλῶν μυκηναϊκῶν τάφων, ἀκόμη καὶ τῶν θολωτῶν. Ἄλλὰ προηγουμένως πρέπει νὰ συμπληρώσωμεν τὴν εἰκόνα τῶν τάφων τῶν δύο περιβόλων· διότι οἱ «βασιλικοὶ τάφοι» τῶν Μυκηναίων, οἱ ὁποῖοι μὲ τόσην φροντίδα κατεσκευάσθησαν καὶ περιορίσθησαν διὰ μνημειακοῦ περιβόλου, ἐκτὸς τοῦ ἐπ' αὐτῶν τύμβου εἶχον καὶ ἐπιτυμβίαν στήλην ἢ στήλας. Τοῦτο ἦτο γνωστὸν διὰ τοὺς τάφους τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, ἐπεβεβαιώθη δὲ διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δευτέρου, ἐξωτερικοῦ περιβόλου. Αἱ στήλαι αὗται εἶναι ἀπὸ τὰς παλαιότερας ἑλληνικὰς ἐπιταφίας στήλας, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν *in situ*. Αἱ τοῦ δευτέρου μάλιστα περιβόλου ἀναβιβάζουσι τὴν χρονολογίαν τῶν στηλῶν εἰς τοὺς τελευταίους μεσοελλαδικοὺς χρόνους, ὥστε πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σύγχρονοι περίπου πρὸς τὰς ἐπιταφίας στήλας, αἱ ὁποῖαι ἀνευρέθησαν, *in situ* ἐπίσης, ὑπεράνω τοῦ μεσοελλαδικοῦ τάφου τῆς Ἐλευσίνας «Θ9», καὶ τῶν τάφων Α7 καὶ Α10 τῆς Λέρνης, καὶ αἱ ὁποῖαι θὰ ἀπετέλουσι ἄλλως τὰ ἀρχαιότατα παραδείγματα⁴¹.

Τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ χαρακτηριστικότερου ἐπιταφίου μνημείου, τῆς στήλης, δικαιολογεῖ καὶ ἐπιβάλλει ἐκτενέστερον περὶ αὐτῶν λόγον, μολονότι πολλάκις ἐγένετο περὶ αὐτῶν (τοῦ Α περιβόλου) συζήτησις ὑπὸ πολλῶν ἀρχαιολόγων.

Αἱ στήλαι τῶν Μυκηναίων εἶναι δύο εἰδῶν : 1) μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν καὶ 2) ἀπλαῖ πλάκες. Τοῦ πρώτου εἴδους ἐσώθησαν : α) 11 κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καλῶς διατηρούμεναι καὶ 12 τεμάχια, μὴ ἀνήκοντα εἰς οὐδεμίαν τῶν ἀνωτέρω 11, ἐντὸς ἢ πλησίον τοῦ Α περιβόλου, β) 2 εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς κάτω πόλεως, καὶ γ) 2 εἰς τὸν Β περίβολον.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν στηλῶν τῶν δύο περιβόλων ἔχομεν ἀρκετὰ ἀσφαλῆ στοιχεῖα. Εἶναι βέβαιον, ὅτι αἱ στήλαι τοῦ Β περιβόλου εἶναι σύγχρονοι μὲ τοὺς τάφους, ἀνήκουν ἐπομένως εἰς τὸ τέλος τῆς μεσοελλαδικῆς περιόδου. Αἱ στήλαι ὁμοῦς τοῦ Α περιβόλου δὲν εὐρέθησαν ὄλαι ἐπὶ τῶν τάφων οὔτε ὄλαι εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον. Ἐπὶ πλέον, ἐνῶ οἱ τάφοι χρονολογοῦνται εἰς τὴν πρώτην ὑστεροελλαδικὴν περίοδον, τὴν 16ην δηλαδὴ ἑκατονταετίαν⁴², ὁ περίβολος χρονολογεῖται εἰς τὴν 14ην ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν

38. Ὁρθῶς ὁ Παπαδημητρίου ἔγραφε (ἔ.ἀ.): «Τὸ μέγα τοῦτο πάχος τοῦ τοίχου ὑποδεικνύει, ὡς νομίζω, τὸν μνημειώδη χαρακτήρα τοῦ περιβόλου». Καὶ ὁ Matz (Gnomon, 30 (1958) σ. 326-27 «... ist der monumentale Charakter der Grabarchitektur schon bei den Schachtgräbern, namentlich aber bei den Kuppelgräbern, natürlich nicht ohne sakrale Note».

39. Τσοῦνας, Mycenaean Age, σ. 106-108.

40. Mylonas, ἔ.ἀ. σ. 148, 168. Παπαδημητρίου ἔ.ἀ. σ. 464-5, ΠΑΕ 1953, σ. 224-5. Λίθινος περίβολος διαμ. 7,50 μ. ἐσημειώθη καὶ ὑπεράνω μυκηναϊκοῦ τάφου τῆς Ἐλευσίνας (ΠΑΕ 1952, σ. 66).

41. Γ.Μυλωνᾶ-Ἱ.Τραυλοῦ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνῃ, ΠΑΕ 1952 σ.61-62. Hesperia 23 (1954) σ.14.

42. Wace, BSA 25 (1921/23) σ. 119, Mycenae, σ. 62.

13ην⁴³. Είναι έπομένως δυνατόν νά υποθέσωμεν, ότι αἱ στήλαι εἶχον τοποθετηθῆ ἀρχικῶς κατά τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τῶν τάφων καὶ ὅτι ἀργότερον, ὅτε ἐγένετο ἡ νέα διαρρύθμισις τοῦ περιβόλου, ἀπεσπᾶσθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν των θέσιν καὶ ἐτοποθετήθησαν εἰς τὸ νέον, ὑψωθὲν κατὰ πολὺ, ἐπίπεδον⁴⁴. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ἡ ὁποία ἐθεμελιούτο εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἀκόσμητοι στήλαι καὶ κυκλικὸς ταφικὸς βωμὸς εἶχον εὑρεθῆ πολὺ βαθύτερον τῶν γλυπτῶν στηλῶν, εἰς τὸ παλαιὸν ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ νεκροταφείου⁴⁵, ἐνίσχυσεν ἡ ἀνεύρεσις τῶν στηλῶν τοῦ δευτέρου περιβόλου.

Εἴμεθα λοιπὸν βέβαιοι, ὅτι κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ὑστεροελλαδικῆς (μυκηναϊκῆς) ἐποχῆς ἐξηκολούθησεν ἡ συνήθεια τῆς τοποθετήσεως ἐπὶ τοῦ τάφου στήλης, ὡς τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν, διὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ὁποίας ἔχομεν συγκεκριμένα παραδείγματα. Γνωρίζομεν ἀκόμη, ὅτι κατὰ τὴν 14ην ἑκατονταετίαν οἱ Μυκηναῖοι ἐθεώρησαν ὑποχρέωσίν των κατὰ τὴν διαρρύθμισιν τοῦ πρώτου ταφικοῦ περιβόλου νά στήσουν ἐκ νέου τὰς παλαιὰς στήλας ὑπὲρ τὸ ἀνυψωθὲν ἔδαφος. Ἄλλὰ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα : ἡ πρᾶξις αὕτη δεικνύει, ὅτι ἐξηκολούθησεν ἡ συνήθεια, καὶ οἱ ἀπόγονοι εἶχον συνείδησιν τῆς σημασίας τῆς ἐπιταφίου στήλης ἢ ἡ ἐπανατοποθέτησις σημαίνει ἀπλῶς σεβασμὸν πρὸς παλαιά, ἱερὰ τρόπον τινά, μνημεῖα καὶ ἐιδικὴν φροντίδα διὰ τοὺς τάφους τῶν παλαιῶν βασιλέων ; Τὴν δευτέραν ταύτην ἄποψιν δὲν ἐνισχύει τὸ γεγονός τῆς κατασκευῆς τοῦ νέου λαμπροῦ περιβόλου καὶ τῆς ἰδιαίτερας μερίμνης, ἡ ὁποία φαίνεται, ὅτι ἐπεδείχθη διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ χώρου ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως ; Ἡ ἰδιαίτερα μέριμνα, ἡ ἐπιδειχθεῖσα διὰ τὸν πρῶτον περίβολον εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ἄλλὰ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα δίδει ἡ ὑπὸ τοῦ Τσοῦντα ἀνευρεθεῖσα γραπτὴ στήλη (Πί ν. 84 γ-δ), ἡ ὁποία χρονολογεῖται, βάσει τῆς παραστάσεώς της, εἰς τὴν ΥΕ IIIc περίοδον ὑπὸ τοῦ Furumark⁴⁶ (περὶ τὸ 1200 π.Χ.). Οὕτω κατέχομεν δύο ἀσφαλῆ καὶ ἀναμφίλεκτα χρονικὰ ὄρια διὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἐπιταφίων μυκηναϊκῶν στηλῶν. Κατὰ σύμπτωσιν μάλιστα ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὴν διὰ τὴν ἔρευναν τὰ ὄρια ταῦτα κατέχουν τὰ δύο ἅκρα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος. Θὰ ἦτο ἀδύνατον νά φαντασθῶμεν, ὅτι στήλαι ἐστήνοντο μόνον κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, ὅτι μετὰ ταῦτα τὸ ἔθιμον ἔπαυσε ἰσχύον, καὶ μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐπανίσχυσε, ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον. Τοιαύτη σκέψις θὰ ἦτο ἐντελῶς παράλογος. Τὸ πιθανώτερον — βέβαιον σχεδὸν — εἶναι, ὅτι εἰς ὅλους τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους (τοὺς λακκοειδεῖς καὶ κιβωτισχοῦς τουλάχιστον) ὑπῆρχε στήλη. Ὅτι δὲν ἐσώθησαν περισσότεραι τοιαῦται στήλαι δὲν εἶναι δυσεξήγητον. Εὕρισκόμεναι ἐπὶ τόσους αἰῶνας ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους, εὐκολον ἦτο νά μετακινηθοῦν, νά καταστραφοῦν ἢ ἀκόμη νά χρησιμοποιηθοῦν ἐκ νέου, ἐπεξεργασμέναι μάλιστα ὡς ἦσαν καὶ ἔτοιμα διὰ τὴν ἐξυ-

43. Wace, BSA 25 (1921/23) σ. 122, Mycenae, σ. 62. Mylonas, Ancient Mycenae, σ. 114 κ.έ.

44. Wace, BSA 25 (1921/23) σ. 121. Heurtley, BSA 25 (1921/23) σ. 138. Müller, JdI 30 (1915) σ. 286-294.

45. Karo, Schachtgräber, σ. 10 (καὶ Eik. 1), σ. 333. Wace, BSA 25 (1921/3) σ. 112-3, Mycenae, σ. 61.

46. Τσοῦντας, AE 1896, σ. 1-22, Πί ν. I. Furumark, Myc. Pottery, σ. 453: «As shown by Rodenwaldt (Tiryns, II, 186 ff) it (this stele) must be regarded as the work of a vase-painter, and it is even probable that the warrior vase and the stele were painted by the same master». Πρβλ. σ. 449-50, τοῦ ἰδίου, Chronology, σ. 115. Τὸ ἀγγεῖον τῶν πολεμιστῶν : Σπ. Μαρινάτου—M. Hirmer, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Eik. 232-33.

πηρέτησιν οικοδομικῶν ἀναγκῶν ⁴⁷. Θὰ ἦτο δυνατόν νά ἐνθυμηθῶμεν τὰ νεώτερα παραδείγματα τοῦ Θεμιστοκλείου ἢ καί τοῦ Βαλεριανείου τείχους τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου «πολλά τε στήλαι ἀπό σημάτων καί λίθοι εἰργασμένοι ἐγκατελέγησαν», ἀρκετοί τῶν ὁποίων ἀφηρέθησαν ἀπό μνημεῖα σύγχρονα σχεδόν πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ τείχους. Ἀλλὰ ἔχοντες ἐν προκειμένῳ ἄμεσον καί συγκεκριμένην ἀπόδειξιν τοιαύτης δευτέρας χρήσεως. Ταύτην προσφέρουν αἱ τρεῖς στήλαι αἱ ἀνευρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τάφους τῆς κάτω πόλεως ⁴⁸.

Ἐν καταλήξει λοιπὸν δυνάμεθα νά εἰπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἡ στήλη ἀπετέλει τυπικὸν ἐπιτάφιον μνημεῖον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Μένει νά ἐξετάσωμεν τὴν μορφήν τοῦ μνημείου τούτου. Ἀτυχῶς, οὐδεμία στήλη εἶναι ἀπολύτως ἀκεραία· ἐν τούτοις εἶναι δυνατόν νά σχηματίσωμεν σαφῆ καί ἀσφαλῆ εἰκόνα περὶ τῆς μορφῆς των.

Ὅλαι αἱ στήλαι εἶχον σχῆμα ὀρθογώνιον, τὸ ὕψος δὲ κατὰ κανόνα ἦτο ἀρκετὰ μεγαλύτερον τοῦ πλάτους ⁴⁹. Εἰς ὄλας τὰς στήλας, τῶν ὁποίων δυνάμεθα νά ἔχωμεν ἀσφαλῆ μέτρα, παρατηρεῖται μείωσις πρὸς τὰ ἄνω ^{49a}. Τοῦτο προσδίδει εἰς αὐτὰς τεκτονικὴν στερεότητα, ἐν συναρτῆσει δὲ πρὸς τὴν κυριαρχίαν τοῦ καθέτου ἄξονος τονίζει τὴν πρὸς τὰ ἄνω τάσιν αὐτῶν. Τὴν τάσιν ταύτην ἐπιτείνει καί μετατρέπει εἰς ἀληθῆ κίνησιν ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τῶν στηλῶν, ἀποτελουμένη ἐκ σπειροειδῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα πλαισιώνουν κατὰ τὰς δύο πλαγίας πλευρὰς τὴν κεντρικὴν παράστασιν (ὅταν ὑπάρχη). Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ ὑψηλὴ καλλιτεχνικὴ συνείδησις, γνῶσις καί αἴσθησις, ἡ ὁποία ὑπαγορεύει τὴν διάταξιν τῶν γεωμετρικῶν τούτων κοσμημάτων. Εἰς τὴν βᾶσιν ὀριζόντια πλάσια δημιουργοῦν τὸ βάθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ στηθῆ ἡ ὑπόλοιπος στήλη ⁵⁰. Ἀριστερὰ καί δεξιὰ σχηματίζονται ταινίαι μὲ φορὰν πρὸς τὰ ἄνω ⁵¹· αἱ ταινίαι αὐταί, ἰσοπλατεῖς πάντοτε, περιβάλλουν ἑκατέρωθεν τὴν κεντρικὴν ζώνην, ἡ ὁποία εἶτε ἔχει τὸ αὐτὸ πλάτος ⁵² εἶτε εὐρίσκεται εἰς ρυθμικὴν ἀναλογίαν πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν πλαγίων ταινιῶν ⁵³. Τὰ κοσμήματα τῶν ταινιῶν τούτων ἔχουν πάντοτε φορὰν ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω καί αἱ σπείραι συνδέονται μετὰ τῶν μὲ κάθετον ἢ λοξὴν ἐκβλάστησιν. Τὴν αὐτὴν φορὰν ἀκολουθεῖ ὁ μαῖανδρος τῆς στήλης VIII καί αἱ κυματοειδεῖς ταινίαι τῆς στήλης 1430 (Πί ν. 84 β). Ἡ εἰκὼν τῆς ἀρτίας διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως χαρακτηριστικῶς παρουσιάζεται εἰς τὴν στήλην 1431, εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς ὁποίας καταλήγει ἡ κίνησις τῶν πλαγίων ἀνερχομένων ταινιῶν, μετατρεπομένη, διὰ τῆς ὀριζοντίας συνδέσεως τῶν σπειρῶν, εἰς ὀριζοντίαν, οὕτως ὥστε κλείεται εἰς αὐτάρκες σχῆμα τὸ σύνολον τῆς στήλης.

Εἰς τὸ μέσον τῆς στήλης, ὅταν ὑπάρχη παράστασις, εἰκονίζεται ἄρμα μὲ ἀναβά-

47. Πρέπει νά προσθέσωμεν, ὅτι ἡ ἀνεύρεσις τοῦ δευτέρου περιβόλου δεικνύει, ὅτι πάντοτε πρέπει νά προσδοκῶμεν νέα εὐρήματα.

48. AE 1888, σ. 127-8 καί εἰκ. 4, 4a. AE 1896, σ. 4, Πίν. I.

49. Μόνον ἡ στήλη τοῦ τάφου A τοῦ δευτέρου περιβόλου ἔχει πλάτος μεγαλύτερον τοῦ ὕψους.

49a. Ὁ Τσουντας (Μυκῆναι σ. 103) καί ὁ Karo (Schachtgräber σ. 172) ἀναφέρουν ὅτι μία τῶν ἀκοσμητῶν στηλῶν ἀπέληγεν ἄνω εἰς ἀετωματικὴν πῶς μορφήν. Τοῦτο ὁμως παραμένει μοναδικὸν παράδειγμα. Πρβλ. παρὰ ταῦτα BSA 49 (1954) σ. 258 (Desborough).

50. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἡ στήλη 1427. Πρβλ. καί τὰς 1428 καί 1429.

51. Βλ. στήλας 1427, 1430, 1431 καί εἰς τὰ ἀποτμήματα τῶν στηλῶν VII καί VIII.

52. Στήλη 1430.

53. Στήλαι 1431, 1427 καί III.

την (1428) (Πίν. 83α, β) ή μόνον παράστασις ζώων (1431) (Πίν. 84α) ή σκηνή ανθρώπων και ζώων (στήλαι τάφου Α και Γ του δευτέρου περιβόλου). Και εις τὰς παραστάσεις ταύτας είναι έκδηλος ή διακοσμητική πρόθεσις του τεχνίτου, ό όποίος γνωρίζει καλώς πώς θα έντάξει τὰς μορφάς έντός του χώρου, τόν όποίον διαθέτει ή άντιστρόφως πώς θα δημιουργήση τόν άπαιτούμενον χώρον διά τὰς μορφάς, τὰς όποίας θέλει να εικόνιση. Εις τήν περίπτωση δηλαδή καθ' ήν έπρόκειτο να εικόνιση άρμα, ώφειλε να δημιουργήση χώρον με πλάτος μεγαλύτερον του ύψους· διαιρεί λοιπόν τήν στήλην εις συμμετρικά μεταξύ των όριζόντια τμήματα, διακοσμών ταύτα ούτως ώστε να εξαίρεται ή κυρία παράστασις.

Πειστικόν δείγμα τής εδαισθησίας του τεχνίτου πρό του χώρου, ό όποίος προσφέρεται πρός διακόσμησιν και τής συνειδήσεως τής τεκτονικής λειτουργίας τόσον αυτού, όσον και των μορφών, αί όποίαι θα τόν πληρώσουν, παρέχει, νομίζομεν, ή στήλη 1431 με τήν παράστασιν των τριών καλπαζόντων ίππων. Ό κεντρικός χώρος, όπου ή παράστασις, είναι στενός και ύψηλός, με σαφή δηλαδή τάσιν πρός τὰ άνω. Άλλά ό καλπασμός των ζώων θα έδημιούργει σφοδράν όριζοντίαν κίνησιν, αντίθετον άκριβώς πρός αυτήν του χώρου, τόν όποίον θα κατέστρεφε με τοιαύτην διάσπασιν. Εις τό πρόβλημα τουτο δίδεται λύσις άπλη και πειστική· οι ίπποι εικονίζονται με φοράν λοξήν πρός τὰ άνω, σχηματίζοντες γωνίαν 45^ο πρός τήν όριζοντίαν γραμμήν τής βάσεως, μετέχοντες ούτω τής πρός τὰ άνω κινήσεως του χώρου, αλλά διατηρούντες συγχρόνως τήν κατεύθυνσιν τής όριζοντίας κινήσεως.

Άλλη εδκαιρία μάς έδωκε τήν άφορμήν να εξηγήσωμεν πώς νομίζομεν, ότι πρέπει να άντιλαμβανώμεθα τήν πολλακίς χρησιμοποιηθείσαν έκφρασιν *horror vacui*⁵⁴. Έτονίσαμεν εκεί, ότι μολοντί ή έκφρασις αυτή δεν άποτελεί άκριβή περιγραφήν ή καταγραφήν τής στάσεως του τεχνίτου, ύποδηλώνει όμως τήν διάθεσιν τουτου να κοσμήση όσον δύναται καλύτερον τήν άλλως άδρανή επιφάνειαν του μνημείου. Η διάθεσις αυτή γίνεται έκδηλος εις έργα τέχνης ως τὰ υπό συζήτησιν. Χαρακτηριστικώτατον δείγμα άποτελεί ή στήλη 1428 (Πίν. 83α). Εις τόν όλίγον χώρον, ό όποίος άπομένει κενός όπισθεν του άνδρός, τοποθετείται μία σπείρα με κάθετον έκβλάστησιν. Εις τόν κενόν χώρον κάτωθι του άρματος ό τεχνίτης, πιεζόμενος από τήν ιδίαν ανάγκην, λησμονεί τήν γεωμετρικήν κανονικότητα του κοσμήματος και μεγαλώνει τὰς σπείρας, εις τὰ σημεία όπου ή κυρία παράστασις αφήνει μεγαλύτερον κενόν, ένψ έλαττώνει αυτάς, όπου ή κυρία μορφή καλύπτει μεγαλύτεραν επιφάνειαν. Η αυξομείωσις αυτή του μεγέθους των σπειρών ούδεμίαν τάξιν άκολουθει, ούτε άποκτῆ κατ' ούδένα τρόπον σύμμετρον ρυθμόν, άλλ' άπλώς άκολουθει τὰς ανάγκας πληρώσεως του κενού χώρου.

Αί στήλαι του πρώτου περιβόλου έστηρίζοντο άπ' εϑθείας επί του έδάφους, έκτός τής στήλης του τάφου III, ή όποία είχε «στερεωθῆ δι' όριζοντίων πλακών»⁵⁵. Άντιθέτως αί εις τόν δεύτερον περίβολον εύρεθείσαι στήλαι έστηρίζοντο επί βάσεων, μία των όποίων προέρχεται εκ παλαιότερας στήλης, με άνάγλυφον μάλιστα διακόσμησιν⁵⁶. Η διαφορά όφείλεται ίσως εις τὰς διαρρυθμίσεις του 14ου αιώνος, αί όποίαι έγέγοντο εις

54. Μαν. Άνδρόνικου, *Horror vacui* ή ό καλλιτεχνικός λόγος, ΑΔ 16 (1960) σ. 46-49.

55. Mylonas, *Ancient Mycenae*, σ. 111. Schliemann, *Mykenae*, σ. 188.

56. Το πρόβλημα τής δευτέρας ταύτης χρήσεως δεν πρόκειται να μάς άπασχολήση ένταύθα. Γενικώς δεν δυνάμεθα ν' άσχοληθώμεν λεπτομερέστερον με τὰ εϑρήματα του δευτέρου περιβόλου, έφ' όσον δεν έχομεν άκόμη τήν όριστικήν των δημοσίευσιν.

τόν ἐσωτερικὸν περιβόλον. Διότι καὶ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ὑπολείμματα βάσεων στηλῶν, τὰ ὅποια ὁμως δὲν ἦσαν κατὰ χώραν ⁵⁷.

Ἀπομένει νὰ καθορίσωμεν τὴν σημασίαν τῆς στήλης ὡς ἐπιταφίου μνημείου. Ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος εἶναι ἡ ἀνάλυσις τῶν στοιχείων, τὰ ὅποια προσφέρουν αὐτὰ ταῦτα τὰ μνημεῖα. Ἐξετάζοντες ταῦτα βλέπομεν: 1) ὅτι ἔχομεν δύο εἰδῶν στήλας: τὰς φερούσας γλυπτὴν κόσμησιν καὶ τὰς ἀκοσμήτους. Τὸ ἄμεσον συμπέρασμα εἶναι, ὅτι τὸ κύριον καὶ οὐσιώδες εἶναι ἡ στήλη καὶ οὐχὶ ἡ παράστασις. 2) Ὅτι αἱ ἀνάγλυπτοι στήλαι διαιροῦνται εἰς δύο κατηγορίας: α) εἰς αὐτὰς αἱ ὁποῖαι ἔχουν παράστασιν ζωντανῶν ὄντων ⁵⁸ καὶ β) εἰς ἐκεῖνας τῶν ὁποίων ἡ κόσμησις περιορίζεται εἰς ἀπλᾶ γεωμετρικὰ θέματα ⁵⁹. Τὸ κύριον θέμα εἰς τὰς στήλας τῆς τελευταίας κατηγορίας εἶναι ἡ σπείρα, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὰς στήλας τῆς πρώτης κατηγορίας. Μοναδικὴν ἐξαιρέσιν ὡς πρὸς τὸ διακοσμητικὸν θέμα ἀποτελεῖ ἡ στήλη, τὴν ὁποίαν ἀνεῦρεν ὁ Τσουντας εἰς τὸν τάφον 51. Καὶ εἰς αὐτὴν ὁμως ἔχομεν μόνον γεωμετρικὸν σχῆμα, πολὺ ἀπλοῦστερον μάλιστα τῶν ἄλλων. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν σπειρῶν καὶ τῶν λοιπῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων, τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς τὰς στήλας καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν (κυματοειδεῖς γραμμαὶ κλπ.) δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ταῦτα ἀποβλέπουν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς καλλιτεχνικῆς τῶν λειτουργίας. Πᾶσα ὑπόθεσις περὶ θρησκευτικοῦ συμβολισμοῦ τῶν ⁶⁰ πρέπει, νομίζομεν, ν' ἀποκλεισθῇ.

Αἱ μετὰ παραστάσεων στήλαι εἰκονίζουσι αἱ μὲν τοῦ πρώτου περιβόλου ἀνθρώπους καὶ ἄρματα, αἱ δὲ τοῦ δευτέρου ἀνθρώπους καὶ ζῶα, καὶ μόνον μία (1431 τοῦ Α περιβόλου) φέρει παράστασιν μόνον ἵππων. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἡ μεταγενεστέρα γραπτὴ στήλη τοῦ Τσουντα ⁶¹, μὲ τὰς παραστάσεις τῶν τριῶν ὀριζοντίων ζωνῶν, ἐξ ὧν ἡ ἀνωτέρα εἶναι πολὺ κατεστραμμένη (Πίν. 84 γ-δ). Ἐπὶ τῶν σφζομένων λειψάνων διακρίνομεν τὰ κάτω μέρη δύο καθήμενων (;) μορφῶν. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη καὶ κορμὸς δένδρου. Ἡ παράστασις τῆς ζώνης ταύτης θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἔχουσα θρησκευτικὸν περιεχόμενον καὶ νὰ παραβληθῇ ἴσως πρὸς τὴν παράστασιν τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τοῦτο ὁμως μόνον ἐπὶ τῇ βάσει ὑποθετικῆς συμπληρώσεως τοῦ ἐλλείποντος τμήματος, τὸ ὅποιον εἶναι καὶ τὸ μέγιστον τῆς ζώνης. Ἄλλὰ ἔχοντες μόνον τὰ κάτω μέρη δύο καθήμενων μορφῶν καὶ τὴν ὑποθετικὴν εἰκόνα τμήματος δένδρου, θὰ ἦτο ἐπικίνδυνον καὶ παράλογον νὰ προχωρήσωμεν εἰς τοιαύτην ἐρμηνείαν. Ἀντιθέτως αἱ δύο κατώτεροι ζῶναι ἔχουν ἡ μὲν μία πολεμιστὰς, ἡ δὲ ἕτερα δορκάδας μὲ ἀκανθόχοιρον. Ὁ Τσουντας, θέλων νὰ συνδυάσῃ τὰς παραστάσεις τῶν τριῶν ζωνῶν, προτείνει συμπλήρωσιν τῆς ἐλλιποῦς μὲ τρίτην καθήμενην μορφήν καὶ ὑποθέτει, ὅτι εἰκονίζεται, πιθανόν, συνέδριον ἀνδρῶν. Τὴν παράστασιν τῶν ζῶων θεωρεῖ ὑπαινιγμὸν κυνηγετικῆς σκηνῆς καὶ οὕτω βλέπει εἰς τὰς τρεῖς σκηνὰς τρεῖς χαρακτηριστικὰς εἰκόνας τῆς ζωῆς τοῦ μυκηναίου νεκροῦ.

Αἱ παραστάσεις ὁμως τῶν ἄλλων στηλῶν δὲν παρουσιάζουσι οὐδὲν στοιχεῖον δυ-

57. Karo, Schachtgräber, σ. 29. Παπαδημητρίου, ILN 27 Σεπτ. 1952, σ. 505, ΠΑΕ 1951 σ. 199, 1955 σ. 225 κ.έ., Εἰκ. 3-5.

58. Στήλαι 1427, 1428, 1429, 1431, VIIa, VIII, IX, X, XI ἴσως καὶ XII τοῦ πρώτου περιβόλου καὶ αἱ στήλαι τοῦ δευτέρου περιβόλου (ὅσαι ἔχουν κόσμησιν).

59. Στήλαι 1430 καὶ III τοῦ πρώτου περιβόλου.

60. Ὡς π.χ. ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ὁ Wilke, ἐν M. Ebert, Reallexikon s.v. *Stele*.

61. AE 1896, σ. 1-22, Πίν. I.

νάμενον να σχετισθῆ πρὸς θέματα θρησκευτικά. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν περισσοτέρων ἀρχαιολόγων αἱ ἐπὶ τῶν στηλῶν ἀπεικονίσεις εἶναι σκηναὶ πολεμικαὶ ἢ σκηναὶ κυνηγίου. Ὁ Μυλωνᾶς ὁμως νομίζει, ὅτι ἡ ἔρμηνεῖα αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή καὶ ὅτι αἱ παραστάσεις εἰκονίζουσι ἀρματοδρομίας, ἴσως μάλιστα ἀναπαριστοῦν ἀγῶνας πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ (ἄθλα ἐπὶ τῷ νεκρῷ) ⁶². Φοβοῦμαι, ὅτι δὲν εἶναι εὐκολόν νὰ ἐρμηνευθοῦν κατὰ τρόπον ἀναμφίλεκτον αἱ παραστάσεις αὗται. Ἴσως τὴν ἄποψιν ὅτι ἔχομεν σκηναὶς κυνηγίου θὰ ἐνίσχυεν ἡ παράστασις τῆς στήλης τοῦ τάφου Γ τοῦ δευτέρου περιβόλου, ἐὰν ἤμεθα βέβαιοι ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν πρόκειται περὶ ἐπιθέσεως ἀνδρῶν ἐναντίον τῶν λεόντων, οἱ ὅποιοι κατασπαράσσουν τὰ ζῶα ποιμνίου ⁶³. Ὅπως ὅποτε αἱ γλυπταὶ παραστάσεις ἀποδίδουσι σκηναὶς τῆς πραγματικῆς ζωῆς καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄλλο συμβολικὸν περιεχόμενον. Ἡ διαφορὰ τῶν θεμάτων ὁμως εἶναι πολὺ περισσότερο σημαντικὴ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν στηλῶν, αἱ ὁποῖαι φέρουσι ἀπλῶς γεωμετρικὴν διακόσμησιν. Ἄν ἀναζητήσωμεν ρεαλιστικὴν ἔρμηνεῖαν τοῦ φαινομένου θὰ εὐρεθῶμεν πρὸ ἀδιεξόδου. Εἶναι ἀδύνατον νὰ εὐρωμεν λόγον ἱκανοποιητικὸν τῆς διαφορᾶς ταύτης, ἐκτὸς ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι τόσον αἱ ἀφηγηματικαὶ σκηναὶ, ὅσον καὶ τὰ ζῶα καὶ τὰ ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα ἔχουσι κατὰ βάσιν σκοπὸν καλλιτεχνικόν, νὰ διακοσμήσουσι δηλαδὴ τὴν στήλην. Ἐὰν οὕτω ἴδωμεν τὰ θέματα τῶν στηλῶν, δυνάμεθα νὰ τὰ παραβάλωμεν πρὸς ἀντίστοιχα καλλιτεχνικὰ θέματα ἄλλων συγχρόνων μνημείων καὶ νὰ εὐρωμεν, ὅτι ἀποτελοῦν κοινὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοῦν κατὰ βούλησιν οἱ τεχνῖται εἰς ἐκάστην περίπτωσιν. Καὶ τὸ ἐντυπωτικώτερον περὶ αὐτοῦ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ προμνημονευθεῖσα γραπτὴ στήλη, ἡ ὁποία ἔχει τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς θέμα πρὸς τὸ γνωστὸν ἀγγεῖον τῶν πολεμιστῶν, ὥστε νὰ ἀποδίδεται ἐνδεχομένως καὶ εἰς τὸν αὐτὸν ἀκόμη τεχνίτην. Ὅπως λοιπὸν εἰς τὴν διακόσμησιν ἄλλων ἔργων (τοιχογραφιδῶν, ἀγγείων κλπ.) εὐρίσκομεν διάφορα θέματα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, εἶναι φυσικὸν νὰ ἔχωμεν ἀνάλογον διαφορὰν καὶ εἰς τὴν κόσμησιν τῶν στηλῶν, αἱ ὁποῖαι βεβαίως δὲν ἐγένοντο οὔτε συγχρόνως οὔτε ὑπὸ τοῦ ἰδίου τεχνίτου. Πρέπει νὰ δεχθῶμεν, λοιπὸν, ὅτι πρόκειται περὶ διαφορᾶς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως καὶ μόνον.

Τοῦτο ἐνισχύει τὸ πρῶτον συμπέρασμα μας, ὅτι τὸ κύριον συστατικόν τοῦ μνημείου εἶναι αὕτη αὕτη ἡ στήλη, ἀνεξαρτήτως καὶ πρὸ πάσης παραστάσεως. Ὅτι ἐπομένως καὶ αἱ ἀκόσμητοι στήλαι ἐκπληρώνουσι πλήρως τὸν βασικὸν σκοπὸν τῶν. Καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδειχθῆ τελικῶς ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ Schuchhardt ⁶⁴, ὅτι αἱ ἀκόσμητοι στήλαι ἐστήνοντο εἰς τάφους γυναικῶν, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ἐπιτάφιον μνημα εἰς τὴν ἀπλὴν καὶ οὐσιώδη μορφήν του ὄφειλε νὰ εἶναι ὅμοιον δι' ὄλους, ὅπως ὅμοιοι ἦσαν καὶ οἱ τάφοι καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα δι' ἄνδρας καὶ γυναῖκας. Ἄλλωστε, τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι καὶ αἱ ἀπλαῖ (ἀκόσμητοι) στήλαι εἶχον ἀρχικῶς ἐπίχρισμα καὶ γραπτὴν διακόσμησιν, ἀφανισθέντα μετὰ τὸς αἰῶνας.

Ἐχομεν λοιπὸν εἰς τὰς Μυκῆνας σειρὰν ὄλην ἐπιταφίων μνημείων, εἰς τὰ ὁποῖα μάλιστα οἱ οἰκεῖοι τῶν νεκρῶν ἐφρόντισαν νὰ δοθῆ πλουσία καλλιτεχνικὴ κόσμησις. Τοῦτο εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν ὄλην εἰκόνα τῶν ταφικῶν περιβόλων μετὰ τὴν μνημειώδη

62. AJA 55 (1951) σ. 134-147, πρβλ. καὶ Ancient Mycenae, σ. 110-11.

63. Ὡς ἐρμηνεύεται αὕτη ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου, Περὶ τοῦ νέου βασιλικῶς τάφου τῶν Μυκηνῶν, Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 73-4.

64. C. Schuchhardt, Schliemann's Excavations, London 1891, σ. 168-9. Πρβλ. Mylonas, Ancient Mycenae, σ. 109-110.

και εξαιρετικῶς ἐπιμελῆ κατασκευῆν. Ὅτι πρόκειται περὶ τάφων ἡγεμονικῶν, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Ἀκόμη πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς των καὶ ἐπὶ μακρότατον χρονικὸν διάστημα ἐτελεῖτο ἐντὸς τοῦ περιβόλου καὶ ἐπὶ τῶν τάφων λατρεία. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ κυκλικὸς βωμὸς, ὅστις εὐρέθῃ εἰς τὸ παλαιὸν ἐπίπεδον⁶⁵, ἡ κοιλότης, τὴν ὁποῖαν ἀνεῦρεν ὁ Κεραμόπουλλος⁶⁶ μεταξὺ τῶν τάφων I καὶ IV, καὶ ἡ κατασκευὴ νέου περιβόλου κατὰ τὸν 14ον ἢ 13ον αἰῶνα. Τὸ τελευταῖον σημαίνει, ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Waace, ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῶν θολωτῶν τάφων ὀφείλεται εἰς δυναστικὴν μεταβολὴν ἐν Μυκῆναις, ἡ καθιερωθεῖσα λατρεία ἐξηκολούθησε καὶ ἐγένετο σεβαστὴ ὑπὸ τῶν νέων ἡγεμόνων.

Ἡ ὑπαρξις τῶν στηλῶν τούτων θέτει, ὡς εἶπομεν, τὸ πρόβλημα περὶ τῆς σημασίας των. Διὰ ν' ἀποκριθῶμεν ὁμῶς εἰς τοῦτο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχωμεν πρῶτον ἀπάντησιν εἰς ἓν δευτέρον ἐρώτημα. Αἱ στηλῆαι αὐταὶ ἀποτελοῦν μνημεῖα μοναδικά, τὰ ὁποῖα ἐστήθησαν μόνον εἰς ἡγεμονικοὺς τάφους διὰ λόγους ἰδιαιτέρους ἢ ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλους τάφους ὁμοίας στήλας; Ἦδη παρετηρήσαμεν ἀνωτέρω, ὅτι πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐπιταφίαν στήλην μνημεῖον γνωστὸν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Αἱ ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν τάφον 51 ἀνευρεθεῖσαι δύο στηλῆαι, ὧν ἡ μία μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν⁶⁷, εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ἀνήκον εἰς ἓνα τῶν περιβόλων καὶ ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἀφῆρθέσαν. Ἀλλὰ ἡ προμνημονευθεῖσα γραπτὴ στήλη⁶⁸ εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τοὺς τάφους τῶν περιβόλων, ἀλλὰ καὶ χρονικῶς ἀπέχει πολὺ ἀπ' αὐτῶν. Ἡ στήλη αὕτη μαρτυρεῖ ὄχι μόνον τὴν συνέχειαν τοῦ ἐθίμου, ἀλλὰ καὶ τὴν γενικὴν του διάδοσιν^{68α}. Καὶ ἐπ' αὐτοῦ εἶναι σύμφωνος ἡ γνώμη τῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι δέχονται, ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχον «λίθινα σήματα» (markers) ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους, ὥστε νὰ δύνανται οἱ ἐπιζῶντες νὰ ἀνεύρουν τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου, ὅταν τοῦτο ἦτο ἀναγκαῖον⁶⁹.

65. Schliemann, Mykenae, σ. 246.

66. AE 1918, σ. 52 κ.έ. BSA 25 (1921-23) σ. 121. Ὁ Μυλωνᾶς (The cult of the dead in Helladic times, Studies to D. Robinson, I, σ. 96 κ.έ.) ἐδέχετο τὴν ὑπαρξιν λατρείας εἰς τὸν κυκλικὸν περιβόλον τῶν Μυκηναίων ὡς τὸ μόνον παράδειγμα λατρείας τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, προσθέτων μετὰ τινος ἐπιφύλαξως τὸ παράδειγμα τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου. Ἀλλὰ εἰς τὴν νεωτέραν δημοσίευσίν του Ancient Mycenae σ. 121 κ.έ. εὐρίσκει λόγους ν' ἀμφισβητήσῃ τὴν ἔκτασιν τῆς λατρείας ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς τάφους τοῦ πρώτου περιβόλου, εἰς τὴν τελευταίαν δὲ μελέτην του «Τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς» (Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς τῆς Φίλοσ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν, 1961-62, σ. 291-355) ἀφιερώνει εἰδικὴν προσθήκην περὶ τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου (ἐ.ἀ. σ. 342-355), διὰ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι «τὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασίσθη ἡ ὑπαρξις λατρείας ἤρωος εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῶν Ἀχαρνῶν-Μενιδίου, ἀποδεικνύονται, ἐπὶ τῇ βάσει παραλλήλων εὑρημάτων καὶ στρωματογραφικῶν λόγων, οὐδεμίαν ἔχοντα σχέσιν πρὸς λατρείαν». Ὁ Nilsson ὁμῶς (Gesch. Griech. Religion, I², σ. 379) εἶναι κατηγορηματικὸς περὶ τῆς ἀδιαλείπτου λατρείας. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, The Minoan-Mycenaean Religion², σ. 516.

67. AE 1888, σ. 127-28, Εἰκ. 4, 4α.

68. AE 1896, 1-22, Πίν. I. Βλ. καὶ H. L. Lorimer, Homer and the Monuments, Πίν. II, 2.

68α. Μὲ ἐπιφύλαξιν ἀναφέρει ὁ Desborough (BSA 49 (1954) σ. 258), ὅτι πλησίον κιβωτιοσχήμου τάφου τῶν Μυκηναίων ἀνευρέθη «a triangular block of poros about 0,48m wide and 0,35m high. This from the similarity of material and workmanship seems to have had some connection with the burial. Could it have been a small unsculptured stele? The unsculptured stelae from Schliemann's Grave Circle are triangular at the top». (Ὁ τάφος χρονολογεῖται εἰς τὴν ΥΕ III C2 περίοδον).

69. J. Wiesner, Grab und Jenseits, σ. 84-85.

Είναι ἀληθές, ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ μυκηναϊκῶν τάφων σπανίως ἔχουν ἀποκαλύψει τοιαῦτα σήματα. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι εὐεξήγητον, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν διὰ παλαιότερας ἐποχάς, ταῦτα ἐκτεθειμένα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, εἴτε κατεστράφησαν εἴτε δὲν διακρίνονται τῶν κοινῶν λίθων λόγῳ τῆς ἀμελοῦς κατεργασίας των καὶ τοῦ ἀμόρφου σχήματός των. Ἐν τούτοις ὀλίγα παραδείγματα δύνανται νὰ βεβαιώσουν τὴν ὑπαρξίν των. Ἐν Κεφαλληνίᾳ ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἀνεῦρε τρεῖς τοιαύτας «στήλας». Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν εὐρέθησαν κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ τάφου, ἀλλὰ καταπεσοῦσαι ἔκειντο μετ' ἄλλων λίθων ἐντὸς αὐτοῦ. Ἐν τούτοις τὸ σχῆμά των ὠδήγησε τὸν ἀνασκαφέα εἰς τὴν ὑπόθεσιν, «ὅτι πρόκειται περὶ ἀπλῆς μορφῆς ἐπιταφίων στηλῶν», ὑπόθεσιν, τὴν ὁποίαν θεωρῶ λίαν πιθανήν⁷⁰. Δεύτερον παράδειγμα παρέσχον οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἰαλυσοῦ. Ὁ Μαιῦρι ἀνεῦρεν εἰς τὸ μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον τῆς πόλεως⁷¹ ὑπὲρ τὸν τάφον XXVII λίθον, τὸν ὁποῖον μετὰ πολλῆς πιθανότητος χαρακτηρίζει «sema tombale»⁷². Ἄλλὰ εἰς τὸ αὐτὸ νεκροταφεῖον ἀνεῦρε καὶ εἰς πέντε ἄλλους τάφους (48, 50, 54, 55, καὶ 59)⁷³ λίθους, οἱ ὁποῖοι ἀσφαλῶς εἶναι ἐπιτάφιοι (Πίν. 85 γ-ζ). Εἰς ἕκαστον τῶν ἀνωτέρω τάφων εὐρέθησαν ὑπὲρ τὸν κατεστραμμένον θόλον (48, 50) ἢ ὑπὲρ τὴν θύραν (54) ἢ εἰς τὸν δρόμον (59) ἀνὰ εἰς λίθος (ciprus) μὲ ἐγγάρακτα γεωμετρικὰ κοσμήματα. Οἱ τέσσαρες τούτων εἶναι παραλληλεπίπεδοι (οἱ τρεῖς σχεδὸν κυβικοὶ) καὶ ὁ 5ος ἔχει σχῆμα κυλίνδρου μικροῦ ὕψους. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας—τῆς ἄνω—τῶν 2 κυβοσχημῶν καὶ τοῦ κυλινδρικοῦ ὑπάρχει ἐγγάρακτος κύκλος μὲ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς αὐτοῦ σταυρὸν (κοσμικὸς κύκλος), ἐπὶ τοῦ τρίτου κυβοσχήμου ὑπάρχει μόνον κύκλος, ἐπὶ δὲ τοῦ παραλληλεπίπεδου τρία κοσμήματα: κάθετος παραλληλόγραμμον, ὀριζόντιον παραλληλόγραμμον καὶ κάθετος ρόμβος. Οἱ cippi οὗτοι ἦσαν βεβαίως ἐπιτάφια σήματα, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν τὴν σημασίαν τῶν κοσμημάτων. Πρέπει μόνον νὰ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι καὶ ὑπὸ τὸ κονίαμα τῆς γραπτῆς στήλης τῶν Μυκηναίων ὑπάρχουν ἐπίσης παρόμοια ἐγγάρακτα γεωμετρικὰ σχήματα, τὰ ὁποῖα ὁμως ἐκεῖ ἀποτελοῦν σύστημα γεωμετρικῆς διακοσμῆσεως, ἔχον μᾶλλον καλλιτεχνικὸν προορισμόν. Τὸν κύκλον μὲ ἐγγεγραμμένον σταυρὸν γνωρίζομεν ἀπὸ μνημεῖα πολλῶν λαῶν, δὲν εἶναι δὲ ἄγνωστος καὶ εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν Ἑλλάδα. Γενικῶς θεωρεῖται, ὅτι ἀποτελεῖ σύμβολον τοῦ ἡλιακοῦ κύκλου καὶ ὅτι συνδέεται μὲ τὸν τροχὸν τοῦ ἄρματος (τοῦ ἡλίου). Ἄλλὰ, ὡς παρετήρησεν ὀρθῶς ὁ Wilke, τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν του προσλαμβάνει εἰς ἐκάστην περίπτωσιν ἐκ τῆς εἰδικῆς χρήσεώς του, συμβολίζων οὐχὶ μόνον τὸν ἥλιον, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸν νεκρὸν καὶ τὸν κάτω κόσμον, ὡς σύμβολον τῆς νεκρικῆς θεότητος τῆς σελήνης⁷⁴. Μολονότι ὁ Nilsson δὲν πιστεύει, ὅτι εἰς τὸν κρητο-

70. Σπ. Μαρινᾶτου, Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, ΑΕ 1932, σ. 1-47, ἰδίως σ. 11 καὶ εἰκ. 12, 16. Πρβλ. Wiesner, σ. 85. Ὁ εἰς τάφος πρέπει κατὰ τὸν ἀνασκαφέα (σ. 14) νὰ εἶχε καὶ τύμβον, φέροντα πλειστάς στήλας ἐπ' αὐτοῦ. Πρὸς κατασκευὴν τῆς κρηπίδος του ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ λίθοι ἀρχιτεκτονικῶς ἐπεξεργασμένοι.

71. Α. Μαιῦρι, Ialisos, ASAtene, 6/7 (1923/24) σ. 83-341.

72. ἔ.ἀ. σ. 150 εἰκ. 72. Ὑψος 0,32μ. (Χρονολογία τοῦ τάφου YE III A2, Furumark, Myc. Pottery, σ. 593, 54, 3): «una pietra calcarea ritagliata e rozzamente levigata a forma di piccola stele con un foro circolare nel mezzo».

73. ἔ.ἀ. σ. 201, 207, 221, 223, 226-28 καὶ εἰκ. 131.

74. Wilke, ἐν Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, 4, σ. 494: Das bald in Verbindung mit anderen Figuren bald isoliert auftretende Radkreuz, das auch auf den Trag- und Decksteinen der nord. Megalithgräber öfter angebracht ist, ist wohl kaum ein Sonnenrad, also eine Abreviatur des Sonnenwagens, als vielmehr gleichfalls ein Symbol der Mon-Totengottheit.

μυκηναϊκόν κόσμον ὁ «τροχός» (κύκλος μὲ ἐγγεγραμμένον σταυρόν) ἐνέχει οἰονδήποτε συμβολισμόν, ἀλλὰ δέχεται ὅτι ἀποτελεῖ ἀπλῶς διακοσμητικόν στοιχεῖον^{74α}, εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ροδιακῶν «σημάτων» δὲν δυνάμεθα ν' ἀποκλείσωμεν τελειῶς τὴν ἔρμηνείαν τοῦ Wilke. Ἀντιθέτως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι μία ὁμάς κατοίκων τῆς Ἰαλυσοῦ, εἴτε ἀνηκόντων εἰς ἱερατικόν γένος εἴτε προερχομένων ἐξ ἀσιατικῆς τινος περιοχῆς, ὅπου ὁ συμβολισμὸς τοῦ κοσμικοῦ κύκλου ἀπετέλει ἰσχυρὰν καὶ ζωντανὴν παράδοσιν, ἐχρησιμοποίησε ἐπὶ τοῦ ἐπιταφίου σήματος τὰ σχήματα ταῦτα μὲ τὴν συμβολικὴν τῶν σημασίαν^{74β}.

Ἐκτὸς τῶν στηλῶν, αἱ ἀνασκαφαὶ μυκηναϊκῶν τάφων ἔχουν ἀποκαλύψει καὶ τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς ἀκόμη ταφικοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖον, μολοντί δὲν εἶναι ἐπιτάφιον, σχετίζεται ἢ δύναται νὰ σχετισθῇ ἀμέσως πρὸς τὰς στήλας, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ ἀναφερθῇ καὶ νὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα. Ὁ Persson ἀνέσκαψεν, ὡς γνωστὸν, εἰς Μιδέαν ἀσυλήτους θαλαμωτοὺς τάφους, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει «βασιλικούς»⁷⁵. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου θαλαμωτοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτηρίσθη ὡς κενοτάφιον⁷⁶. Εἰς τὸν τοῖχον τοῦ βάθους τοῦ θαλάμου ὑπῆρχεν «έστία» ἢ «βωμός», κατεσκευασμένος ἐκ μικρῶν λίθων καὶ κονιάματος· ὁ τοῖχος πλησίον τῆς κατασκευῆς ταύτης ἦτο μελανὸς ἐκ καπνοῦ, πρὸ τοῦ βωμοῦ δὲ ὑπῆρχε κοιλότης πλήρης ἀνθράκων καὶ ὀστέων ζώων. Ἐπὶ τοῦ διαπέδου εὐρέθησαν πλῆθος κτερίσματα, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε τὸ παραμικρὸν ἴχνος ἀνθρωπίνων ὀστέων. Ὑπῆρχον ὅμως ἐπὶ πλέον τῶν ἄλλων ἀντικειμένων (τῶν πλουσιῶν δηλαδὴ κτερισμάτων κλπ.) τέσσαρες μεγάλοι λίθοι. Ὁ εἰς, τετράπλευρος, εἶχε διαστάσεις 2,10 × 0,64 μ., περιεβάλλετο ὑπὸ ἐξεχούσης ἐλαφρῶς ταινίας καὶ εἰς ἐκάστην γωνίαν εἶχε μικρὰν τετράγωνον ἑξαρσιν. Δεύτερος, διαστάσεων 1,20 × 0,80 μ., ἔφερεν ἀβαθεῖς κοιλότητας καὶ αὐλακας. Οἱ ἕτεροι δύο, διαστάσεων 1,25 × 0,64 μ. καὶ 0,61 × 0,52 μ., εἶχον ἐπίσης τετράπλευρον σχῆμα, ἀλλὰ ἐκ τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς τῶν ἐξετείνετο προεξοχὴ τετράπλευρος ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐπιφάνειάν τῶν ὑπῆρχον μικραὶ κυκλικαὶ ἀβαθεῖς κοιλότητες καὶ αὐλακες. Διὰ τοὺς δύο τούτους λίθους ὑπεστηρίχθη, ὅτι ἀποδίδουν χονδρικῶς, μὲ τὴν γνωστὴν εἰς πολλοὺς πρωτογόνους λαοὺς σχηματοποίησιν, τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν καὶ ἀποτελοῦν ἐπομένως «menhirs»⁷⁷. Ἡ μορφή τῶν πράγματι δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς «menhirs» γνωστὰ ἐκ πολλῶν περιοχῶν τῆς Εὐρώπης⁷⁸ καὶ οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει ν' ἀπορρίψωμεν τὴν ἔρμηνείαν ταύτην. Οἱ δύο ἄλλοι λίθοι τοῦ ἰδίου τάφου θεωροῦνται τράπεζαι προσφορῶν πρὸς τοὺς νεκρούς.

Ὁ Sir Arthur Evans, ὑπερβάλλων τὴν σημασίαν τῶν δύο τούτων «menhirs», ἐνόμισεν ὅτι ὡς menhir δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ λίθος εὐρεθεὶς ἐντὸς τάφου τοῦ Μ α ὑ-

74α. *Gesch. Gr. Religion* I², σ. 302 καὶ σημ. 2.

74β. Ὁ C.W. Blegen (*Hesperia*, Suppl. 8 (1949) σ. 41-42, Πίν. 7, 6. Πρβλ. καὶ R. Hampe, *Die homerische Welt im Lichte der neuesten Ausgrabungen*, 1956, σ. 2-3, Πίν. Iβ), δημοσιεύων μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἐκ Δράνεζι (Ἰγρίας), ἀναφέρει πεσσὸν ὕψ. 1,46 μ., πλ. 0,43 μ. καὶ πᾶχ. 0,54 μ. φέροντα χαρακτὰς παραστάσεις πλοίων, μετὰ μεγάλης δὲ ἐπιφυλάξεως διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἀνήκεν ἴσως εἰς «some special monument set up in a tomb built for the leader of a Hyrian contingent that participated in some expedition like that against Troy». Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὁ πεσσὸς οὗτος ὡς ἐπιταφία στήλη, ὡς νομίζει ὁ T. B. L. Webster (*From Mycenae to Homer*, σ. 122).

75. A. W. Persson, *The Royal tombs at Dendra*, 1931.

76. ἔ.ἀ. σ. 91 κ.έ., σ. 108-117.

77. Persson, ἔ.ἀ., Nilsson *Gesch. Gr. Rel* I², σ. 379.

78. Διαφόρου μορφῆς καὶ πολὺ περισσότερον εἰκονικόν εἶναι τὸ ἐν Θεσσαλίᾳ ἀνευρεθὲν menhir.

ρου Σπήλιου παρά την Κνωσό⁷⁹, όπου όμως δεν πρόκειται περί κenoταφίου. Τοιαύτη έρμηνεία θα είχε σοβαράς συνεπείας διά την σημασίαν του menhir και την σχέσιν του προς τὰς έπιταφίας στήλας. Πράγματι ό Evans συνδέων έπιταφίαν στήλην και menhir διετύπωσε την γνώμην, ότι ή θέσις τής στήλης δύναται να είναι και έντός του τάφου, διότι σκοπός της ήτο να προσφέρη ύποκατάστατον του σώματος, ώστε ή ψυχή να εύρη τό ύλικόν στοιχείον (έδος) διά να έγκατασταθῆ. 'Αλλά ή στήλη – menhir του τάφου του Μαύρου Σπήλιου α) δέν είναι βέβαιον ότι είχε τοποθετηθῆ έντός του τάφου και β) δέν είναι δυνατόν να έρμηνευθῆ άναμφιβόλως ως menhir, αλλά πιθανώτατα άποτελεῖ κοινόν λίθον δι' οίονδήποτε άλλον λόγον κείμενον εις τόν τάφον ή μάλλον πεσόντα έντός αυτού έξωθεν. "Αλλωστε, είναι σημαντικόν ότι τὰ δύο menhirs τών Δεντρών εύρέθησαν εις κenoτάφιον και κατά τόν Nilsson⁸⁰ «die Annahme ist wohl begründet dass jene beiden Steine die Körper von zwei in der Fremde gefallenen Männer ersetzen, die man nicht hat bergen und heimführen können denen man aber in der Heimat einen Kenotaph erbaut... and einen Kult widmete».

Έντελώς μοναδικόν μνημείον άνευρέθη πρό όλίγων έτών εις Θεσσαλίαν υπό του Dr. Hagen Biesantz. Εις την θέσιν Σουφλι Μαγούλα 4 χλμ. ΒΑ τής Λαρίσης «άνεκαλύφθη περί τὰ μέσα Μαΐου 1958... πρωτοφανής έν Έλλάδι άνάγλυπτος στήλη–menhir (Πίν. 85 α,β), ή όποία μετεφέρθη άμέσως εις τό Μουσείον τής Λαρίσης»⁸¹. Εις την πρώτην του άνακοίνωσιν ό άνευρών την στήλην – menhir υπήρξεν έπιφυλακτικός ως προς την χρονολόγησιν, διότι «ή παράστασις επιτρέπει σύγκρισιν τόσον προς μνημεία τής ύστερας νεολιθικής έποχής, τής έποχής του χαλκού ή και τής έποχής του σιδήρου, όσον και προς πρωίμους σλαβικάς λιθίνας μορφάς»⁸². Διά τόν λόγον τουτόν ανέλαβεν έρευναν λεπτομερή τής περιοχής, ή όποία άπέδειξεν, ότι τό μνημείον τουτό «είναι άναμφιβόλως προϊστορικόν»⁸³. 'Ως και έκ τής εικόνας φαίνεται, πρόκειται περί ύψηλης στήλης ύψους 2,15 μ. ή όποία κατά τρόπον έντελώς σχηματικόν άποδίδει εις την μίαν όψιν την εικόνα άνθρωπίνης μορφής. 'Ο καθαρισμός έδειξεν, ότι έπεξεργασμένη ήτο τόσον ή έτέρα πλευρά, όσον και οί κρόταφοι του μνημείου, εις τούς όποιους εικονίζονται όφεις, ώστε πρέπει να θεωρήσωμεν τουτό περίοπτον έργον και ούχι στήλην⁸⁴.

Μολονότι τό menhir τουτό δέν άνευρέθη in situ, αλλά φαίνεται, ότι έχρησιμοποιήθη εις δευτέραν χρήσιν ως κάλυμμα ύστάτου μεσοελλαδικού–μυκηναϊκού τάφου, είναι πολύ πιθανόν, ότι ίστατο όρθιον. «Eine Zugehörigkeit des Menhir zu einem älteren Grabbezirk durchaus denkbar wenn nicht wegen seines Stils sogar nahelegend ist»⁸⁵.

'Όπωςδήποτε τουτό είναι μοναδικόν διά την Έλλάδα και ένῶ τυπολογικώς δύναται να συνδεθῆ προς τὰ γλυπτά menhir τών μεγαλιθικών πολιτισμών τόσον τής δυτικής

79. E.J. Forsdyke, The Mavro Spelio Cemetery at Cnossos, BSA 28 (1926/27), σ. 243 κ.έ. και σ. 248 και 255, εικ. 7. Sir Arthur Evans, The Palace of Minos, IV (1935) σ. 246-47, Εικ. 187, του ίδιου, The Shaft Graves and the beehive tombs of Mycenae and their interrelations, 1929, σ. 61.

80. έ.ά.

81. Δ.Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλικά Α (1958) σ. 78-79, Εικ. 19. Πρβλ. BCH 82 (1958) σ. 755 κ.έ. εικ. 10.

82. AA 1957, στ. 53 κ.έ. και σημ. 10-12 και εικ. 7.

83. AA 1959, στ. 68.

84. AA 1959, στ. 58.

85. AA 1959, στ. 68.

Ευρώπης, όσον και τής περιοχής τών Ἑλλησπόντων, τών Βαλκανίων και τοῦ Εὐξεινοῦ Πόντου⁸⁶, εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον παραμένει ιδιότυπον καὶ μέχρι σήμερον δὲν ἔχομεν οὐδὲν ἀρχαιολογικὸν δεδομένον, διὰ τὸ ἐντάξωμεν εἰς ὄρισμένον πολιτιστικὸν κύκλον οὔτε ν' ἀνεύρωμεν τοὺς ἀπογόνους του.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν δύο *menhirs* σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία ἐντὸς τοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν τραπέζης προσφορῶν, διότι τοῦτο πρέπει νὰ σημαίνει, ὅτι καὶ εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ὑπῆρχε τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ, ὅμοιαι προσφοραὶ καὶ καθ' ὅμοιον τρόπον θὰ ἀπενέμοντο πρὸς αὐτόν. Ἐν τούτοις δὲν ἔχουν εὑρεθῆ ἀλλαχού τοιαῦτα τράπεζαι. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἀπωλέσθησαν εἶναι πολὺ πιθανή. Ἀλλὰ ἐκτὸς ταύτης, θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀναζητήσωμεν τὴν ὑπαρξίν τοιούτων ἐπιταφίων τραπέζων καὶ νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ ὀρίζονται πλάκες τῶν μυκηναϊκῶν στηλῶν ἐξεπλήρουν τρόπον τινὰ τὸν προορισμὸν τῆς τραπέζης. Ἴσως δὲ καὶ ὁ ἐν τῷ θησαυρῷ τοῦ Ἀτρέως εὑρεθεὶς λίθος μὲ τὰς εἰς ὅπας νὰ ἐξεπλήρου τοιοῦτον σκοπὸν⁸⁷.

Διὰ τὸ μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους (Πρόσυμνα) ὁ Blegen μᾶς πληροφορεῖ⁸⁸, ὅτι εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις παρετηρήθησαν ὑπεράνω τῆς θύρας τῶν τάφων, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν πέρασ τοῦ δρόμου καὶ εἰς μέγα ὕψος ἀπὸ τῆς θύρας μεγάλοι λίθοι. Εἰς ὄρισμένας μάλιστα περιπτώσεις τοιοῦτοι λίθοι διεκρίνοντο ὑπερέχοντες καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀκόμη ἐδάφους. Οἱ λίθοι οὗτοι ἦσαν ἀκατέργαστοι ἀσβεστόλιθοι ἢ μεγάλοι ποτάμιοι λίθοι ἐκ τοῦ παρακειμένου ρυάκος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν πιστεύει, ὅτι δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶν «grave monuments», ἀλλὰ νομίζει, ὅτι ἐχρησίμευον ἀπλῶς διὰ νὰ σημαίνουν τὴν θέσιν τοῦ ὑποκειμένου τάφου (markers).

Ὁ Gjerstad⁸⁹ νομίζει, ὅτι τοῦτο ἴσχυε καὶ διὰ τοὺς ἐν Κύπρῳ ἀνασκαφέντας τάφους, μολονότι δέχεται, ὅτι τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα εἶναι ἀνεπαρκῆ διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς γνώμης ταύτης, ἀλλὰ ὑποθέτει, ὅτι οὕτω θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξηγηθῶν καλύτερον ὀρισμένοι λίθοι εὑρεθέντες πλησίον τῶν τάφων. Ἀλλὰ τὴν γνώμην ταύτην ἀποκλείει ἀπολύτως ὁ Sjöqvist⁹⁰, ὅχι μόνον διότι δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένοι ἀσφαλεῖς περιπτώσεις εὑρέσεως τοιούτων λίθων-στηλῶν, ἀλλὰ καὶ διότι, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχον τοιοῦτοι λίθοι, θὰ ἔμενον ἀνεξήγητοι «the many cases of unintentional encroachments by contemporary tombs». Ἀφ' ἐτέρου σημειώνει τὴν ὑπαρξίν εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἐγκώμης μικρῶν τύμβων καλυπτόντων τάφους (τάφοι 7, 10, 11, 13, καὶ 21)⁹¹ καὶ νομίζει, ὅτι τοῦτο «may have been a custom more common than actual archaeological evidence shows», μολονότι αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν νεκροταφείων εἰς Ἀγιον Ἰάκωβον καὶ Μηλιά, ὅπου οἱ τάφοι ἦσαν ἀνέπαφοι, δὲν ἀπεκάλυψαν ἴχνη τοιούτων τύμβων. Καὶ

86. Ε.ά. καὶ σημ. 8-12.

87. Lindsten, *Acta Archaeol.* 15, σ. 198. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ὁ A. W. Persson, *The religion of Greece in Prehistoric times*, 1942, σ. 32 κ.ε. καὶ σ. 88, ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι εἰς ὀρισμένους κρητομυκηναϊκοὺς σφραγιδολίθους ἔχομεν ἀπεικόνισιν ταφικοῦ πίθου, ταφικοῦ περιβόλου καὶ ἐπιταφίας στήλης. Μολονότι ἡ ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων (μερικῶν τοῦλάχιστον) εἶναι ἀρκετὰ πειστική, δὲν παύει νὰ φέρη τὴν σφραγίδα τοῦ ἀπολύτως ὑποθετικοῦ. Ἐν τούτοις τὰ προτεινόμενα οὐδόλως ἀντιτίθενται πρὸς ὅσα γνωρίζομεν ἐκ τῆς περιόδου ταύτης.

88. Prosymna σ. 237, Πρβλ. Σταματάκη, *AM* 3 (1878) σ. 276, Persson, *Dendra*, σ. 113.

89. Einar Gjerstad, *Studies on prehistoric Cyprus*, 1926, σ. 85, πρβλ. καὶ σ. 58.

90. Erik Sjöqvist, *Problems of the late Cypriote Bronze Age*, 1940, σ. 26-27

91. *Swed. Cyprus Expedition*, I, σ. 498, 506-512, 529, 572. Ὅλοι οὗτοι οἱ τάφοι χρονολογοῦνται εἰς τὴν ὑστεροκυπριακὴν II περίοδον (1400-1200 π.Χ.).

καταλήγει : «This circumstance shows that the habit of marking the tombs in such a way was not in use there».

Ἡ ὑπαρξίς τύμβων ὑπεράνω τῶν μυκηναϊκῶν τάφων εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον διὰ πλείστους θαλαμωτοὺς ἢ θολωτοὺς ^{91α}. Τοῦτο εὐκόλως ἐξηγεῖται μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἐπὶ τοῦ θαλάμου ἢ τῆς θόλου ἐπεσφραγεύετο τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον εἶχε συγκεντρωθῆ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν πρὸς κατασκευὴν τοῦ τάφου. Ὅτι ὁμοίως ὁ τύμβος ἀποτελεῖ ἐπιτάφιον μνημεῖον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐκπληροῖ ἀπλῶς τὴν ἀνάγκην προστασίας τοῦ ὑποκειμένου οἰκοδομήματος τοῦ τάφου καὶ δὲν κατασκευάζεται τυχαίως ἢ ἀναγκαστικῶς ἀπὸ τὴν συσσώρευσιν τῶν ὑπαρχόντων χωμάτων ἀποδεικνύουν αἱ περιπτώσεις ἐκεῖναι, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ τάφος κτίζεται εἰς τὴν πεδιάδα καὶ καλύπτεται ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τύμβου, ἐνῶ εἰς πολὺ μικρὰν ἀπόστασιν ὑπῆρχε λόφος κατάλληλος διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου ἐντὸς αὐτοῦ. Ὁ Ν. Valmin ἐδειξε ⁹² τοῦτο μὲ πολλὴν πειστικότητα καὶ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ὁ τύμβος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα τῆς θόλου, ἀλλὰ ἐπιτελεῖ ἰδικόν του προορισμόν ⁹³. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἀρχικὴ δημιουργία τύμβου δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς συνέπεια τῆς σφραγίσσεως χωμάτων ⁹⁴, αἱ ἐπιμελεῖς κατασκευαὶ τύμβων ὡς τῆς Λευκάδος, τῆς Μεσσηνιαίας ἢ οἱ τύμβοι τῶν θολωτῶν τάφων τῶν κατασκευασθέντων εἰς πεδιάδα βεβαιοῦν, ὅτι οὗτοι τελικῶς ἀπετέλουν αὐτοτελεῖ κατασκευὴν, ἔχουσαν ἰδιαίτερον προορισμόν ⁹⁵. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονήσω-

91α. Μυλωνᾶς βλ. σημ. 95.

92. N. Valmin, Tholos tombs and tumuli. Some remarks on the question of the homeric tomb form. *Cor. Archaeol., Acta Inst. Rom. Sueciae*, II (1932) σ. 216 κ.έ.

93. Ἡ περίπτωση τοῦ ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηριάδου ἀνασκαφέντος τύμβου, ὕψους 8μ. εἰς Ὀρχομενὸν τῆς Βοιωτίας, εἶναι ἰδιόρρυθμος διὰ τοὺς χρόνους τούτους (μυκηναϊκοῦ). Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου ὑπῆρχε πυρὴν ἐκ λίθων ὕψους 2μ. καὶ διαμέτρου 6μ., ἐπ' αὐτοῦ δὲ εἶχε ἐπιχυθῆ χῶμα (AM 30 (1905) σ. 129-132). Δὲν γνωρίζω ἄλλην περίπτωσιν τοιοῦτου μυκηναϊκοῦ τύμβου, ἐνῶ ὑπάρχουν ὁμοίαι κατασκευαὶ τόσον κατὰ τὴν μεσοελλαδικήν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς θέσιν Κλειδί τῆς Ἡλίδος, παρὰ τὸ ἀρχαῖον Σαμικόν, ἀνεσκάφη ὑπὸ χωρικῶν τύμβος διαμέτρου 5 μ., περιβαλλόμενος κατὰ τὴν βᾶσιν ὑπὸ λιθίνης κρηπίδος. Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρης κατάρθωσε νὰ ἐρευνηθῆ τὰ κατώτατα στρώματα. Διεπίστωσεν ὅτι ἐντὸς τοῦ ἐξ ἄμμου τύμβου εὐρίσκοντο 10 τοῦλάχιστον ταφαὶ εἰς ἐπάλληλα στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων προήλθον 150 μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, τὰ παλαιότερα τῶν εἰς Δυτ. Πελοπόννησον ἀνευρεθέντων μέχρι τοῦδε. Ὡς παρετήρησε καὶ ὁ ἀνασκαφεύς, ὁ τύμβος οὗτος ἀποτελεῖ ἐντελῶς ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Βλ. JHS 76 (1956) σ. 17, BCH 80 (1956) σ. 290. Ὁφείλομεν ἐνταῦθα ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὸ Πελοπίον τῆς Ὀλυμπίας, μολοντί δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ κυριολεκτικῶς ταφικὸς τύμβος. Ὁ Doerpfeld ἀναφέρει (G. Karo, AA 1930, σ. 119), ὅτι ἀνασκάψας τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ Πελοπίου ἀνεῦρε λίθινον περίβολον, περικλείοντα κυκλικόν τύμβον διαμέτρου 30μ. Τοῦτον θεωρεῖ νεώτερον τῶν ἀψιδωτῶν προϊστορικῶν κτισμάτων (ἀναγομένων ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ 1ον ἡμισυ τῆς 2ας χιλιετηρίδος), παλαιότερον ὁμοίως τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος καὶ τὸν σχετίζει πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Πινδάρου ἀναφερόμενον τύμβον ἢ σῆμα τοῦ Πέλοπος, προσθέντων, ὅτι περὶ τὸ «κενοτάφιον» τοῦτο ἐτελοῦντο οἱ παλαιότεροι ἀγῶνες, ὡς «ἄθλα ἐπὶ Πέλοπι».

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν προϊστορικῶν κατασκευῶν δὲν συμπεριλαμβάνομεν τὴν ταφικὴν κατασκευὴν τῶν Μαλλίων οὔτε τὸν τάφον τοῦ διπλοῦ πελέκεως τῆς Κνωσοῦ μὲ τὸ ὑπερκείμενον ἱερὸν λατρείας, διότι ἀποτελοῦν εἰδικὰ περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν ἰδιαίτεραν συζήτησιν.

94. F. Robert, *Thymélé*, σ. 193—194.

95. Τοῦτο ἐνισχύει καὶ ἡ ὑπαρξίς κρηπίδος εἰς ἀρκετοὺς τύμβους θολωτῶν τάφων. Βλ. Valmin, Tholos tombs and tumuli, σ. 218. A. J. B. Wace, JHS 74 (1954) σ. 170, BSA 48 (1953), 5—7. W. Taylour, BSA 50 (1955) σ. 209—233 (Τάφος Κλυταιμῆστρας). Wace, BSA 51 (1956) σ. 117 (θησαυρὸς Ἀτρέως). Πρβλ. Γ. Μυλωνᾶ, Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, Ἐπετ. Φιλ. Ἀθηνῶν, 1961-62, σ. 276,1 καὶ σ. 313-14 καὶ σημ.1 καὶ 2 (σ. 314), ὅπου ὁ λόγος διὰ τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα. Πρέπει

μεν τὴν ὑπαρξιν τῆς λιθίνης κρηπίδος, ἡ ὁποία δὲν ἔχει πάντοτε σκοπὸν τὴν συγκράτησιν τοῦ χώματος, ἐφ' ὅσον κάποτε καλύπτεται ὑπ' αὐτοῦ (Ἄ φ ι δ ν α). Τὸ νόημα τῆς κρηπίδος εἶναι ἀναμφιβόλως συμβολικόν. Σημαίνει τὸ θεμέλιον, τὸ ὅποιον θά στηρίζῃ τὸ «μνημεῖον» (πρβλ. Ὀμήρου: «θεμειλιά τε προβάλλοντο») καὶ κατὰ κανόνα καθορίζει ἀκριβῶς τὸ κυκλικὸν σχῆμα τῆς βάσεως τοῦ τύμβου, μὲ γεωμετρικὴν μάλιστα ἀκρίβειαν. Τοῦτο δύναται νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν βάσιν πρωτογόνου κυκλικῆς κατοικίας-καλύβης, ἡ ὁποία ἦτο λιθίνη καὶ ἐστήριζε τὴν ὀλιγώτερον στερεὰν ἀνωδομήν (πλίνθοι, κλάδοι κλπ.), καὶ πρὸς τὴν ἰσχυρὰν παράδοσιν, ἡ ὁποία διεφύλαξε τὸ κυκλικὸν σχῆμα διὰ κτίσματα ἔχοντα ἱερὸν προορισμόν.

Δυνάμεθα τώρα νὰ συνοψίσωμεν τὰ ἐκτεθέντα ἀνωτέρω καὶ νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν συναγωγὴν ὀρισμένων πορισμάτων.

1. Εἰς τὸν ἑλληνικὸν χρόνον, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς (περὶ τὸ 2000 π.Χ.), ἔχομεν ταφικοὺς τύμβους, ἐξαιρετικῶς μάλιστα ἐπιμελοῦς κατασκευῆς, μὲ λιθίνην ὑψηλὴν κρηπίδα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς τὴν κορυφὴν τῶν τύμβων ὑπῆρχον στήλαι· ὀπωσδήποτε εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ λιθίνη βάσις τῶν ἤτο ὀρατὴ ἐξωτερικῶς, προσδίδουσα εἰς τὸν τύμβον μνημειακὸν χαρακτήρα.

2. Τύμβοι ἐξακολουθοῦν νὰ κατασκευάζωνται καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μεσοελλαδικῆς περιόδου. Εἰς τὴν Λευκάδα συνεχίζουν τὴν παλαιότεραν παράδοσιν. Ἰδιαιτέρως ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ κατασκευὴ τοῦ τετραπλεύρου κτίσματος τοῦ τάφου F. Ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τῶν ὀρθοστατῶν, μὲ τὴν προσεκτικὴν ὀριζοντίωσιν τῶν πλακῶν τῆς ἄνω ἐπιφανείας δὲν ἐπιτρέπει ν' ἀμφιβάλωμεν διὰ τὴν πρόθεσιν τῶν κατασκευαστῶν νὰ δημιουργήσουν μνημεῖον ὀρατόν. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ Dörpfeld, ὅτι ἔχομεν μεταγενεστέρως ἐπιδιορθώσεις τοῦ τοίχου τούτου καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς μεταγενεστέρως προσθήκης τοῦ μικροτέρου τετραπλεύρου περιβόλου.

3. Εἰς τινὰς περιπτώσεις ἔχομεν στοιχεῖα λατρείας εἰς ταφικοὺς τύμβους (Δραχμάμνι) ἢ τοῦλάχιστον ἐπὶ μακρὸν χρόνον τέλεσιν ταφικῶν σπονδῶν.

4. Τύμβοι ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

5. Οἱ μνημειώδεις ταφικοὶ περίβολοι τῶν Μυκηνῶν ἔχουν τὴν ἀρχὴν τῶν εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν περίοδον καὶ ὁ δευτερός ἀπέχει ὀλίγον χρονικῶς ἀπὸ τὸν F τῆς Λευκάδος. Ἐκτὸς τούτου ὑπάρχουν καὶ εὐρήματα, τὰ ὁποία ἐπιτρέπουν νὰ σχετίσωμεν τοὺς νεωτέρους τάφους τῆς Λευκάδος πρὸς τοὺς τάφους τῶν μυκηναϊκῶν περιβόλων.

6. Δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ὑπεράνω τῶν καθέτων τάφων ὑπῆρχον τύμβοι.

7. Ἐπιτάφια στήλαι ὑπάρχουν ἀπὸ τῆς μεσοελλαδικῆς ἤδη ἐποχῆς (Λέρνα, Ἐλευσίς, Μυκῆναι) καὶ μὲ βεβαιότητα σχεδὸν ὑποστηρίζομεν, ὅτι ἐξηκολούθησαν νὰ στήνωνται μέχρι τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων ἐπιτάφια σήματα διαφόρων μορφῶν.

8. Μερικαὶ ἐπιτάφια στήλαι ἔχουν παραστάσεις, ἄλλαι ἀπλῆν γεωμετρικὴν διακόσμησιν, ἐνῶ ἄλλαι εἶναι τελείως ἀκόσμητοι.

9. Εἶναι βέβαιον, ὅτι κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν ὑπῆρχον εἰς πολλὰς περιοχὰς ταφικοὶ περίβολοι, ὀρίζοντες χρόνον ἀνήκοντα εἰς τὸν τάφον· ἐντὸς τοῦ χώρου τούτου ἀπετίθεντο κτερίσματα.

10. Πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι εἰς τὸν πρῶτον τοῦλάχιστον περίβολον τῶν Μυκηνῶν

ἐν τούτοις νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ πῶριος τοίχος τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας ἦτο ἀναλημματικὸς καὶ δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς κρηπίς, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν.

έτελειτο ταφική λατρεία. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ κυκλικὸς βωμὸς, ἡ κοιλότης εἰς τὸν βράχον καὶ τὰ ὀστᾶ τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὴν βάσιν τῶν στηλῶν ⁹⁶.

11. Οἱ θολωτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι καλύπτονται ὑπὸ τύμβου, εἰς πολλὰς μάλιστα περιπτώσεις κατασκευάζονται εἰς τὴν πεδιάδα, ἐνῶ ὑπῆρχε πλησίον κατάλληλος διὰ τὴν κάλυψιν τῶν λόφος.

12. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ὑπεράνω τῆς εἰσόδου θαλαμῶν μυκηναϊκῶν τάφων εὐρέθησαν «στήλαι» ἢ λίθοι, τινὲς τῶν ὁποίων φέρουν σχήματα γεωμετρικά, ἐνέχοντα ἴσως συμβολικὴν σημασίαν. Εἰς ἄλλας περιπτώσεις εὐρέθησαν σωροὶ λίθων.

13. Εἰς μίαν περίπτωσιν εὐρέθησαν *menhirs* καὶ τράπεζα προσφορῶν ἐντὸς τάφου μυκηναϊκοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῆ κενοτάφιον. Ἐτέρα περίπτωσις *menhir* εἰς Κρήτην εἶναι μᾶλλον ἀβεβαία. *Menhir* εὐρέθη καὶ εἰς Θεσσαλίαν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δεδομένων δύνανται νὰ προκύψουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα.

Ὁ χρονικὸς συσχετισμὸς τῶν μυκηναϊκῶν περιβόλων πρὸς τοὺς μεσοελλαδικούς τύμβους τῆς Λευκάδος S καὶ F, ἰδίως πρὸς τὸν τελευταῖον, ἐνισχυόμενος καὶ ὑπὸ τῆς ἰδιοτύπου αἰχμῆς δόρατος τῆς εὐρεθείσης εἰς τὸν τάφον F7, ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ IV καθέτου τάφου τοῦ πρώτου περιβόλου, ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν γνώμην τοῦ Wace, ὅτι «εἰς ἀκόμη κρίκος συνδέει τὰς Μυκήνας πρὸς τὴν Λευκάδα». Ἡ σχέσις δὲ τῶν δύο τούτων τύμβων τῆς Λευκάδος πρὸς τοὺς παλαιότερους 33 «βασιλικούς τάφους» τοῦ Νυδριοῦ εἶναι γεγονός διὰ τὸ ὁποῖον δυσκόλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ κατασκευὴ τύμβων, τοὺς ὁποίους εὐρίσκομεν καὶ κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν καὶ κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν, ἤρχισεν ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς καθόδου τῶν πρώτων ἑλληνικῶν φύλων, καὶ ἐπομένως εἶναι στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων ⁹⁷, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνήκουν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες. Θὰ ἠδυνάμεθα ἐπομένως νὰ υποθέσωμεν, ὅτι ὁ τύμβος (καὶ ἡ στήλη, ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Doerpfeld, ὅτι ἐπὶ τῶν τύμβων τῆς Λευκάδος ὑπῆρχον καὶ στήλαι) ἔχει προέλευσιν ἀνατολικήν, ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν, ὅτι τόσον ὁ τύμβος, ὅσον καὶ ἡ στήλη ἀποτελοῦν παλαιότατα χαρακτηριστικὰ πολλῶν πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς ⁹⁸. Ἐν τούτοις ἡ τελευταία αὕτη ὑπόθεσις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεμελιωθῆ ἐπαρκῶς, καὶ μόνον ἡ ἀνακάλυψις περισσοτέρων στοιχείων θὰ ἐπιτρέψῃ νὰ προχωρήσωμεν μελλοντικῶς ἐπὶ ἀσφαλεστέρου ἐδάφους.

Βέβαιον εἶναι, ὅτι τόσον ὁ τύμβος ὅσον καὶ ἡ στήλη εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐπίσης βέβαιον εἶναι, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων ὑπῆρχον ὑπὲρ τὸν τάφον κατασκευαὶ περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον ἐπιμελεῖς, αἱ ὁποῖαι καθίστων ἐμφανῆ τὴν θέσιν του καὶ αἱ ὁποῖαι σχετίζονται ἐνίοτε μὲ θεράπειαν τοῦ νεκροῦ. Ἀκόμη ὅτι ὁ τύμβος, ἡ στήλη, ὁ περίβολος δὲν ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις ἡγεμονικῶν τάφων, ἀλλὰ ἔχουν γενικωτέραν διάδοσιν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον διακρίνει τὰς στήλας τῶν Μυκηναίων εἶναι ἡ πλουσία τῶν διακόσμησις, ἡ ὁποῖα δεικνύει τὴν ὑψηλὴν καλλιτεχνικὴν τῶν ποιότητα. Ἐχόντες δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ὄλην εἰκόνα τῶν ἐντὸς τῶν τάφων εὐρεθέντων ἀντικειμένων, ὡς μάλιστα αὕτη δίδεται εἰς τὴν λαμπρὰν μελέτην τοῦ G.

96. Schliemann, Mykenae, σ. 99, σ. 104. Πρβλ. Nilsson, Minoan-Mycenaean Religion, 1950, σ. 608.

97. Πρβλ. Fr. Matz, Gnomon, 17 (1941) σ. 215-222, 18. σ. 218.

98. Πρβλ. J. Vandier, Manuel d'Archéologie Egyptienne, vol. I, σ. 724. W.F. Albright, The Archaeology of Palestine, 1960, σ. 78 C. Blegen, Troy, I σ. 155-56, III, σ. 124.

Καρο, κατανοούμεν, ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ἔργα κοινωνίας ἀνεπτυγμένης καλλιτεχνικῶς. Καί αἱ στήλαι ἀποτελοῦν καλλιτεχνικά μνημεῖα ἀξιόλογα καθ' ἑαυτά, δυνάμενα νά συγκριθοῦν ἀφόβως πρὸς τὰς στήλας τῶν «ἱστορικῶν» χρόνων. Ὡς εἶδομεν προηγουμένως, αὐτὸ τοῦτο τὸ σχῆμά των μὲ τὴν πρὸς τὰ ἄνω μείωσιν, ἢ διάταξιν τῶν κοσμημάτων καὶ ἡ διάρθρωσις τῶν ἐπιπέδων, ὅπου αἱ παραστάσεις, δεικνύουν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀδεξιῶν πρωτογονικῶν ἔργων. Ἀντιθέτως ἀποτελοῦν δημιουργίαν ἀνθρώπων μὲ πλουσίαν πεῖραν, οἱ ὅποιοι δὲν ἀμφιβάλλουν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν, ἀλλὰ μὲ σταθερὰν χεῖρα πραγματοποιοῦν μίαν καθαρὰν σύλληψιν. Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἄχρηστον συγκατάβασιν ἡ ἀποψις, ὅτι οἱ δημιουργοὶ των ἦσαν τεχνῖται μικροτεχνικῶν μεταλλίνων κοσμημάτων, οἱ ὅποιοι παρέργως κατειργάζοντο καὶ τὸν λίθον.

Εἶπομεν ἤδη, ὅτι εἰς τὰς παραστάσεις τῶν στηλῶν δὲν δυνάμεθα νά διακρίνωμεν θρησκευτικὸν ἢ ἄλλον λατρευτικὸν συμβολισμόν. Ἡ ὑπερβολὴ ἐρευνητῶν τινων, ὡς ὁ Wilke, οἱ ὅποιοι θεωροῦν ἀκόμη καὶ τὰς κυματοειδεῖς ταινίας καὶ τὰς σπείρας σύμβολα τοῦ νεκρικοῦ ὄψεως, μαρτυρεῖ εἰς ποῖον σημεῖον δύναται νά φθάσῃ τοιαύτη ἀντίληψις, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ εἰς τὰ ἀνθρώπινα δημιουργήματα πᾶν ἄλλο περιεχόμενον ἐκτὸς τῆς ἐνστικτοῦ καλλιτεχνικῆς ἀνάγκης. Αἱ μυκηναϊκαὶ στήλαι, διατηροῦσαι τὸ βασικὸν στοιχεῖον τῆς στήλης, τὴν ὀρθίαν δηλαδὴ πλάκα, ἡ ὁποία «σημαίνει» τὸν τάφον, μεταμορφοῦνται διὰ τῆς κοσμήσεως καὶ τῆς ὄλης κατασκευῆς των εἰς καλλιτεχνικά μνημεῖα. Οὐδεὶς θρησκευτικὸς ἢ λατρευτικὸς λόγος δύναται νά ἐξηγήσῃ τὴν διαίρεσιν τῆς ἐπιφανείας τῆς στήλης εἰς ζώνας ὀριζοντίους ἢ καθέτους, τὴν σύγχρονον παρουσίαν ἀπλῶν γεωμετρικῶν σχημάτων καὶ ἀρματοδρόμων ἢ τῶν τριῶν ἵππων, τὴν ἐπιλογὴν τῶν διαφόρων θεμάτων. Ὁ μόνος ἱκανοποιητικὸς λόγος, ὅστις ἐρμηνεύει πάντα ταῦτα, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς κοσμήσεως τῶν στηλῶν, ἡ ὁποία ὑπάρχει πάντοτε εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἰδιαιτέρως εἰς ἐποχὰς πολιτιστικῆς ἀκμῆς. Καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τῶν ἔργων τούτων εἶναι, ὡς παρετήρησεν ὁ Καρο, ἐποχὴ πλουσία καὶ δυνατή, ὥστε ἐπιτρέπεται νά τὴν χαρακτηρίσωμεν κλασσικὴν περίοδον τῆς Ἑλλάδος τῆς 2ας προχριστιανικῆς χιλιετηρίδος.

Ἡ ἀπλῆ στήλη τῆς Ἐλευσίνας καὶ τῆς Λέρνης πρέπει ν' ἀπετέλει «σῆμα» τοῦ τάφου. Τὴν αὐτὴν σημασίαν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς ὑπὲρ τὸν δρόμον τῶν θαλαμῶν τῶν τάφων εὑρεθέντας λίθους καὶ τοὺς σωροὺς τῶν λίθων. Ἀλλὰ οὐσιωδῶς κατ' οὐδὲν διαφέρουν, ὡς εἶπομεν, καὶ αἱ στήλαι τῶν Μυκηνῶν καὶ αὐταὶ ἀποτελοῦν «σῆμα» τῶν τάφων ἢ «σῆμα» τῶν νεκρῶν ἐκάστου τάφου, τὸ ὁποῖον λόγῳ τῆς μορφῆς του εἶναι δυνατὸν νά χαρακτηρισθῇ καὶ «μνημα» εἰς τινὰς περιπτώσεις. Ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι δύναται κατ' οὐδένα λόγον νά σχετισθοῦν αἱ στήλαι πρὸς τὰ εὑρεθέντα menhirs καὶ νά θεωρηθοῦν «ἔδος» τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ. Δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ στήλη προσλαμβάνει καὶ τὴν στοιχειωδεστέραν ἀνθρωπόμορφον διάπλασιν, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς πλάκας τῶν Δεντρῶν, οὔτε περίπτωσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῆς στήλης γίνεται προσπάθεια ἀπεικονίσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ συσχετισμὸς τῆς στήλης πρὸς φάλδον καὶ πρὸς πίστιν εἰς δυνάμεις εὐφορίας κλπ., ὡς ὑποθέτει ὁ Persson⁹⁹, δὲν εὐρίσκει ἱκανὰ ἐρείσματα. Τοιαῦτα ὑποθέσεις εἶναι βεβαίως γοητευτικαὶ καὶ ἐπιτρέπουν πλείστας προεκτάσεις καὶ συναρτήσεις, παραμένουν ὅμως κατὰ κανόνα ἀναποδείκτοι καὶ δὲν ἐρμηνεύουν μὲ ἀσφάλειαν τὰ ὑπάρχοντα μνημεῖα.

Ἐξ ὅλων τῶν εὑρεθέντων ἐπιταφίων λίθων μόνον εἰς τὰ «σῆματα» τῆς Ἰαλυσσοῦ εἶναι δυνατὸν ν' ἀναζητήσωμεν συμβολισμόν τινά, μολονότι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύ-

99. The Religion of Greece in Prehistoric times, 1942.

την δὲν ἀποκλείεται ἡ διακοσμητικὴ ἀπλῶς σημασία τῶν ἐπ' αὐτῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

Ὁ τύμβος ἐκπληρώνει, νομίζω, τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Ἴσως ἡ ἀρχὴ του νὰ συνδέεται πρὸς πρωτογονικὰς ιδέας φόβου τοῦ νεκροῦ, οὕτω δὲ νὰ ἐξηγητῆται καὶ ἡ ἐπισώρευσις ὀγκωδῶν λίθων ἐπὶ τοῦ τάφου, ὥστε νὰ καταστῆ ἀδύνατος ἡ ἀπομάκρυνσις ἐξ αὐτοῦ τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἀκόμη νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν φροντίδα τῶν οἰκείων του νὰ προστατεύσουν τὸ νεκρὸν σῶμα ἀπὸ τὰς ἐπιθέσεις ἀγρίων θηρίων. Ἀλλὰ αἱ πρωτογονικαὶ αὗται ἀντιλήψεις δὲν φαίνεται ὅτι ἰσχύουν εἰς τοὺς χρόνους, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκουν τὰ ὑπὸ συζήτησιν μνημεῖα. Πολὺ περισσότερον ἰσχυρὰ εἶναι ἡ διάθεσις, τὴν ὁποῖαν θὰ γνωρίσωμεν καὶ κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον, ὡς ἀποδίδεται αὕτη ἀπὸ τὸν Ὅμηρον. Ὁ τύμβος δηλαδὴ ἀποτελεῖ «σῆμα ἐπιφανὲς καὶ τηλεφανὲς» τοῦ ὑποκειμένου τάφου. Ἐκτὸς ὅμως τούτου ὀρίζει καὶ τὸν χῶρον, ὅστις ἀνήκει εἰς τὸν νεκρὸν. Ἡ λιθίνη κρηπίς τοῦ τύμβου, κυκλικὴ συνήθως, δηλοῖ τὸ «τέμενος» τοῦ νεκροῦ, ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἀπλοῦς περίβολος, τὸν ὁποῖον πολλάκις εὐρίσκομεν εἰς τοὺς μεσοελλαδικοὺς τάφους. Ἡ ἐν αὐτῷ ἀπόθεσις προσφορῶν, εἴτε κτερίσματα θεωρηθῶν ταῦτα ἅπαξ ἀποτεθέντα εἴτε προσφοραὶ, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἀνανεοῦνται, μαρτυρεῖ διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὑπὲρ τὸν τάφον περιορισθέντος χώρου, ἀκριβῶς ὅπως τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖ ὁ βωμὸς τοῦ πρώτου περιβόλου τῶν Μυκηνῶν, ὁ βόθρος τοῦ τύμβου τοῦ Δραχμανιοῦ καὶ ἡ λιθίνη κατασκευὴ εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου τῆς Μεσσηνίας. Ὁ πλήρης δὲ κύκλος τῶν λιθίνων περιβόλων τῶν τύμβων (οὕτω πρέπει νὰ συμπληρωθῆ καὶ ὁ μὴ ἀνακαινισθεὶς δεῦτερος περίβολος τῶν Μυκηνῶν) καὶ ἡ συνεχὴς καὶ ἀδιάσπαστος — ἄνευ δηλαδὴ εἰσόδου — κατασκευὴ τῶν μεσοελλαδικῶν λιθίνων περιβόλων τῶν τάφων δυνατὸν νὰ σημαίνουν, ὅτι τὸ «τέμενος» τοῦτο τοῦ νεκροῦ ἐθεωρεῖτο «ἄβατον».

Β' ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ παράδοσις τῆς κατασκευῆς ἐπὶ τοῦ τάφου ἐπιταφίου μνημείου φαίνεται, ὅτι δὲν διακόπτεται μετὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Ἄν διὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἀπόψεως ταύτης περὶ ἀδιακόπου συνεχείας δὲν ὑπάρχουν ὄσα θὰ ἀνεμένομεν μνημεῖα, ἔχομεν ἐν τούτοις ἔν ἢ δύο ἱκανὰ νὰ θεωρηθῶν ὡς ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῶν προγενεστέρων καὶ τῶν ἐπιταφίων μνημείων τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἄλλωστε γνωρίζομεν, ὅτι τῆς ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου ὀλίγοι εἶναι οἱ ἀνασκαφέντες τάφοι· καὶ τούτων οἱ περισσότεροι ἀνεσκάφησαν εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ ἀρχαιολόγοι (ἢ τοῦλάχιστον ἀρκετοὶ ἀρχαιολόγοι) ἔδιδον μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὰ εὐρήματα αὐτὰ καθ' αὐτὰ καὶ μικροτέρων εἰς τὰ λοιπὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ὥστε εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μὴ ἐσημειώθησαν πάντοτε ἀσημαντὰ φαινομενικῶς ἐπιτάφια σήματα· τέλος, αἱ δημοσιευθεῖσαι περὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἐκθέσεις¹ εἶναι ἐνίοτε τόσοσιν γενικαὶ καὶ ἀόριστοι, ὥστε, καὶ ἂν ἀκόμη παρετηρήθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοιαῦτα ἐπιτάφια «σήματα», δὲν ἀναφέρονται εἰς αὐτά· τοῦτο σημαίνει, ὅτι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἔχουν ἀπολεσθῆ ὀριστικῶς. Ταῦτα πάντα ἐπιτρέπουν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ ἀπουσία στοιχείων δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς συναγωγὴν οὐδενὸς συμπεράσματος, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὶς καὶ μεμονω-

1. Διὰ τὸ σημαντικώτατον ὑπομυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον τῆς Σαλαμίνας ὁ Καβαδίας δὲν ἐδημοσίευσεν ἐκθεσιν, καταλιπὼν ὀλίγας μόνον γενικὰς παρατηρήσεις.

μένων — ἔστω καὶ ἑνὸς — παραδειγμάτων παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ συμπληρώσωμεν τὸ κενὸν καὶ νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἱστορικὴν συνέχειαν.

Διὰ νὰ ἀρχίσωμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν μεταμυκηναϊκῶν ἐπιταφίων μνημείων ἀπὸ περιοχῆν, ὅπου ἡ γνώσις μας εἶναι ἀσφαλῆς καὶ ὅπου ἔχομεν κατόπιν μακροτάτην καὶ ἀδιάλειπτον συνέχειαν, ἀναφέρομεν ὅτι ἡ παλαιότερα μεταμυκηναϊκὴ στήλη εὐρέθη *in situ* εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 38 πρωτογεωμετρικὸν τάφον τοῦ Κεραμεικοῦ τῶν Ἀθηνῶν². Ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ τάφου τούτου, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ παρ' αὐτὸν κειμένου τάφου 37 εὐρέθησαν ἀνά εἰς ἀμφορεῦς. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα (Kübler) « zum erstenmal steht hier wie später auf den geometrischen Gräber senkrecht über den Aschenamphoren auf der den oberen Rand nicht erreichenden Erdfüllung der Grube eine Amphora, dazu auf Grab 38 ein unregelmässiger Steinblock, das älteste nachmykenische Steinmal ».

Περὶ τῶν ὑπολοίπων τάφων ὁ Kübler ὑποθέτει, ὅτι πρέπει νὰ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τύμβου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσως ὑπῆρχε καὶ στήλη, ἀφανισθεῖσα ἔκτοτε. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν παρουσιάζει παραστατικῶς διὰ χαρακτηριστικοῦ σχεδίου, δημοσιευθέντος εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ VI Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου (1939)³, ἔνθα εἰς διαδοχικὰς τομὰς δεικνύει τὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφῆς τοῦ τάφου ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ. Διὰ τοῦ σχεδίου τούτου καθίσταται προφανῆς ἡ ἀδιάσπαστος συνέχεια καὶ ἡ κανονικὴ ἐξέλιξις τῆς μορφῆς τοῦ τάφου (Πίν. 88 δ).

Καὶ διὰ τοὺς παλαιότερους, ὑπομυκηναϊκοὺς, τάφους (ἐνταφιασμοῦ καὶ οὐχὶ καύσεως), πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν ὑπεργείου τινὸς «σήματος», συνάγοντες τοῦτο ἐκ τοῦ κανονικοῦ τῶν προσανατολισμοῦ καὶ πρὸ πάντων ἐκ τῶν κανονικῶν μεταξύ τῶν ἀποστάσεων. Τὴν μορφήν τοῦ «σήματος» τούτου (ἢ μίαν μορφήν «σήματος») ὑποδεικνύει ἴσως ὁ τάφος 103, ὅπου « die grabgrube mit einer Steinschüttung zugedeckt und dadurch wohl auch für die Nachkommen bezeichnet war »⁴. Ὁ Kraiker ἀποκλείει τὴν ὑπαρξίν τύμβου, διότι οἱ τάφοι εὐρίσκονται πολὺ πλησίον μεταξύ τῶν, ὥστε δὲν ὑπάρχει ὁ ἀπαιτούμενος διὰ τύμβου χῶρος⁵. Ἐν τούτοις ὁ Kübler, ὄχι μόνον μὲ τὰ προαναφερθέντα σχέδια, ἀλλὰ καὶ ρητῶς διατυπώνει τὴν ἄποψιν, ὅτι ὑπῆρχον θραμαλοὶ τυμβίσκοι⁶.

Ἄν διὰ τοὺς ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους, ἠλλείψει ἀπτῶν στοιχείων, μόνον εἰς ὑποθέσεις δυνάμεθα νὰ καταφύγωμεν, αἱ ἐνδείξεις τῶν πρωτογεωμετρικῶν, οἱ ὅποιοι ἀκο-

2. Karl Kübler, Kerameikos IV, Neufunde aus der Nekropole des 11. und 10. Jahrhunderts, 1943, σ. 3. Πίν. 2, καὶ σ. 39 : ...am Westrand des Grabes als Mal ein würfelförmiger Kalksteinblock.

3. Karl Kübler, Die Gräber des 12. bis 8. Jahrh. in Kerameikos, Bericht über dem VI internationalen Kongress für Archaeologie, Berlin 21-26 August 1939, Berlin 1940, σ. 428-30. Ἀναδημοσίευσιν τοῦ σχεδίου βλ. εἰς ἄρθρον τοῦ ἰδίου, Das neue Bild der Antike, I, σ. 35 κ.έ. Εἰκ. 6 καὶ G.M.A. Richter, Archaic Gravestones of Attica, σ. 9.

4. W. Kraiker-K. Kübler, Kerameikos. Ergebnisse des Ausgrabungen. I. Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts, 1939, σ. 9.

5. ἔ.ά.

6. Berichte VI Kongress, σ. 428-29: «Der flache rechteckige Erdhügel der submykenischen und frühprotogeometrische Zeit lebt als Grabmal weit». Καὶ Das neue Bild der Antike, σ. 38: «in der vom Mittelhelladischen her üblichen Weise mit Steinplatten ausgesetzte und bedeckte oder einfache in die Erde getiefte rechteckige Gruben unter einem niedrigen Hügel aus dem Gruben-aushub.

λουθοῦν χρονικῶς τοὺς πρώτους, εἶναι σαφεῖς καὶ βεβαιοῦν, ὅτι ὑπὲρ τὸ τεφροδόχον ἀγγεῖον ἐπεσωρεύετο τὸ ἐξαχθὲν χῶμα καὶ ἐσχημάτιζετο οὕτω χαμηλὸς τυμβίσκος ⁷. Αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ εἶναι ἀσφαλεῖς εἰς τὸ πρωτογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ νοτίως τοῦ Ἑριδανοῦ ⁸, καὶ συγκεκριμένως εἰς τοὺς τάφους 5 καὶ 15, ὥστε ὁ Kübler συμπεραίνει, ὅτι « über allen Gräbern erhob sich ein kleiner Erdhügel »⁹.

Ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς δὲν ἔχομεν ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους, οἱ ὅποιοι νὰ προσφέρουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα διὰ τὸ θέμα μας. Ἔχομεν ὅμως ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους εἰς Κ α ρ φ ἰ Λασηθίου Κρήτης, οἱ ὅποιοι σχηματίζουν μικροὺς θόλους « wholly or partly free-standing » ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ¹⁰. Ὁ Pendlebury σημειώνει ὅτι « the idea of a free-standing tholos is absolutely new, and, as far as one can see absolutely peculiar to Karphi ». Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ θόλος ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ἀποτελεῖ μορφήν ἐπιταφίου μνημείου, δυναμένου νὰ σχετισθῆ πρὸς ἄλλα ὅμοια καὶ κυρίως πρὸς τοὺς τύμβους, οἱ ὅποιοι ἐκάλυπτον τοὺς ἐλευθέρους μυκηναϊκοὺς θόλους ¹¹. Ἄλλωστε γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Κρήτῃ δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ παλαιότερον ἢ κατασκευὴ ὑπεργείου ταφικοῦ οἰκοδομήματος, εἰς τὸ ὁποῖον τελοῦνται θυσίαι διὰ τὸν ὑποκείμενον νεκρόν.

Ἰδιόρρυθμους «ταφικὴ» κατασκευὴ εὐρέθη καὶ εἰς τὸ ὑπομυκηναϊκὸν καὶ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τῆς Δ ρ ἦ ρ ο υ. Ὁ Van Effenterre μᾶς πληροφορεῖ ¹², ὅτι « τὸ νεκροταφεῖον τοῦτο περιεβάλλετο (τοῦλάχιστον ἐν μέρει) ὑπὸ μικροῦ περιβόλου (mur de clôture), τοῦ ὁποῦ ἀπεκαλύφθησαν ἴχνη ἀρκετὰ σαφῆ... πρὸς τὸ μέρος τῆς πεδιάδος. Πρὸς τὸ μέρος τοῦ βουνοῦ ἀπλῆ σειρὰ βράχων ἤρκει ἀναμφιβόλως, διὰ νὰ δηλώσῃ τὰ ὄρια τοῦ νεκροταφείου ». Ἐκτὸς ὅμως τοῦ ἐκτεταμένου τούτου ταφικοῦ περιβόλου εἰς ἀπόστασιν 11 μ. βορείως τούτου, εὐρέθη τελείως ἀπομονωμένη κατασκευὴ, τῆς ὁποίας μόνον ὁ νότιος τοῖχος διεσώθη ¹³. Ἐντὸς ταύτης εὐρέθησαν πολλὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα καὶ πέντε ἀκέραια ἀγγεῖα. Ὁ ἀνασκαφεὺς ὑποθέτει, ὅτι πρόκειται ἴσως περὶ ταφικοῦ εὐκτηρίου, τὸ ὁποῖον « servait pour toute la necropole », ὡς τὸ ἐν Β ρ ο κ ἄ σ τ ρ φ ¹⁴, καὶ ὅτι δὲν ἀνήκεν εἰς ὄρισμένον μόνον τάφον, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Doro Levi διὰ τὸ οἰκοδόμημα Η-Η' τῶν Ἀ ρ κ ἄ δ ω ν ¹⁵.

Εἰς Στερεάν Ἑλλάδα ἀνασκάφη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηριάδου μέγας τύμβος

7. Kraiker, Kerameikos I, σ. 95.

8. Kübler, Kerameikos, I, σ. 180.

9. ἔ.ἀ. σ. 181. Εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον παρατηρεῖ, ὅτι οὐδαμῶς εὐρέθη Steinmal, ἀλλὰ αἱ νεώτεροι ἀνασκαφαὶ συνεπλήρωσαν τὸ ἐλλείπον τοῦτο στοιχεῖον.

10. BSA 38 (1937/38) σ. 109.

11. Valmin, Tholos tombs and Tumuli.

12. Henri van Effenterre, Mirabello, Etudes Crétoises, VIII, 1948, σ. 15.

13. ἔ.ἀ. σ. 20-21

14. E. H. Hall, Excavations in Eastern Crete, Vrokastro, 1914, σ. 170-72, Πίν. XXIV, 2.

15. Doro Levi, Arkades, ASAtene, X-XII (1927-29) Εἰκ. 181 καὶ 198. Εἰς Ἔργανον ὁ F. Halbherr, Three Cretan Necropoleis, AJA 5 (1901), σ. 270 παρετήρησεν, ὅτι ὑπεράνω τῶν τάφων ὑπῆρχε μικρὸς σωρὸς λίθων, ὁρατὸς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Ἄλλὰ προσθέτει: « Δὲν δύναμαι νὰ εἶπω, ἐὰν οἱ σωροὶ οὗτοι ἐδημιουργήθησαν σκοπίμως καὶ συμφώνως πρὸς ὑπάρχον ἔθιμον ἢ ἐὰν προήλθον ἀπὸ τὸ ἐπανελημμένον ἀνοιγμα καὶ κλείσιμον τῶν τάφων κατὰ τὴν περίοδον τῆς χρήσεως τούτων ». Πρέπει πάντως νὰ σημειώσωμεν, ὅτι οἱ τάφοι οὗτοι ἀνήκουν εἰς τοὺς τελευταίους μυκηναϊκοὺς χρόνους (Ὁ Furumark, Op. Arch. III, σ. 222, βλ. καὶ Desborough, Protogeometric Pottery σ. 251, τοὺς χρονολογεῖ εἰς τὴν YM III B2a περίοδον).

εις Βράνεζι Κωπαΐδος¹⁶. Ουτός ἦτο κωνικός, ὕψους 3μ., καὶ «περιεῖχε τάφους εἰς διάφορα βάθη ἄνωθεν μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους». Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου ὁ ἀνασκαφεὺς ἀναφέρει, ὅτι παρετήρησεν «μικρὸν σωρὸν λίθων μεγάλων, συνηγμένων ὄχι ἐκ τῆς πεδιάδος, ἢ ὅποια οὐδαμῶς ἔχει λίθους ἢ καὶ χάλικας ἀπλῶς, ἀλλὰ μεταφερθέντων ἐκ μακρυνῶν λατομείων, καὶ ὑπ' αὐτοῦς ἄμμον καθαρὰν». Τὰ πλεῖστα τῶν ἀγγείων εἶναι γεωμετρικά, μερικά μάλιστα τῆς τελευταίας γεωμετρικῆς περιόδου, ἀλλὰ μετὰ τούτων ὑπάρχουν καὶ πέντε πρωτογεωμετρικά ἢ πρωτογεωμετρικῆς παραδόσεως¹⁷, ὥστε ἡ κατασκευὴ τοῦ τύμβου πρέπει ν' ἀναχθῆ εἰς τοὺς (τελευταίους) πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους.

Εἰς Ἄετόν Ἰθάκης εὐρέθησαν σωροὶ λίθων, οἱ ὅποιοι εἶχον ἀρχίσει νὰ διαλύονται¹⁸. Μολονότι δὲν ἔχομεν ἀσφαλῆ στοιχεῖα διὰ τὸν προορισμὸν των, ἢ ὑπόθεσις τῆς Lorimer¹⁹, ὅτι πρόκειται περὶ σωρῶν καλυψάντων καύσεις νεκρῶν, φαίνεται πιθανή.

Ἐκτὸς τούτων πρέπει νὰ μνημονευθῆ ὁ ταφικός περίβολος, ὁ ὁποῖος εὐρέθη τυχαίως τὸ 1949 εἰς Ν. Ἴωνίαν Ἀθηῶν²⁰. Εἶχε σχῆμα ἑλλειπτικὸν (6×4 μ.) καὶ ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ εὐρεθέντων ἀγγείων δύναται νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὴν ὑστέραν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον (10ος αἰών). Τάφοι δὲν ὑπῆρχον ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλ' ἀνευρέθησαν αἱ ταφικαὶ πυραὶ καὶ τὰ κτερίσματα, μετὰ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε μέγας κρατὴρ, διαμέτρου στομίου 0,47 μ.

Ὁ ταφικός οὗτος περίβολος, ὁ ὁποῖος ἐνθυμίζει τοὺς ὁμοίους τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς, εἶναι ὁ μόνος εὐρεθεὶς εἰς πρωτογεωμετρικοὺς τάφους. Ἀλλὰ τὰ παραδείγματα πρωτογεωμετρικῶν τάφων τῆς Σκύρου καὶ τῆς Κῶ²¹, ἐπὶ τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἀγγεῖα πρέπει, νομίζω, νὰ σημαίνουν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ τάφου εἶδος τι περιβόλου, ὀρίζοντος τὸν χῶρον, ὁ ὁποῖος ἀνήκεν εἰς τὸν τάφον καὶ ἐπομένως εἰς τὸν νεκρὸν. Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἀπετίθεντο τὰ κτερίσματα τοῦ νεκροῦ, ὡς τοῦτο συνέβαιεν εἰς τοὺς μεσοελλαδικοὺς χρόνους. Ὅπως ὅποτε, ἢ ἀνεύρεσις ἀγγείων ἐκτὸς τοῦ τάφου σημαίνει τὴν ὑπαρξίν ὀρατοῦ τινος «σήματος» ἢ ἄλλου μνημείου δεικνύοντος τὴν θέσιν τούτου.

Εἰς τὴν Ἀσίαν οἱ Σουηδοὶ ἀνασκαφεῖς ἐκτὸς τοῦ μεσοελλαδικοῦ νεκροταφείου ἠρεύνθησαν καὶ τὸ νεκροταφεῖον τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἀρκετοὶ δὲ τῶν ἀνασκαφέντων τάφων ἀνάγονται εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον. Μετὰ τῶν τάφων παρετήρησαν ὀρισμένας ὑπεργείους κατασκευάς, τὰς ὁποίας ἐρμηνεύουν ὡς «ταφικοὺς βωμούς»^{21α}. «Εἰς ὄλας τὰς ἀναφερομένας περιπτώσεις (P. G. 23, 21, 18, 29), σημειώ-

16. ΠΑΕ. 1904 σ. 39-40, 1907 σ. 109, AM 30 (1905) σ. 132-33. Wiesner, Grab und Jenseits σ. 39 ἀρ. 297.

17. Desborough, Protogeometric Pottery, σ. 197.

18. BSA 33 (1932/33) σ. 127 κ.έ.

19. ἔ.ἀ. σ. 33-36, Πρβλ. Wiesner, ἔ.ἀ. σ. 96 : «Aschenreste unter steinhaufen finden sich auf Ithaka in submykenisch- protogeometrischer Zeit». Καὶ σ. 100. Ἀλλὰ ὁ Desborough, ἔ.ἀ. σ. 272 : «nor can the theory of cairns where cremation was practised be considered to be proved».

20. BCH 73 (1949) σ. 525, AJA 53 (1949) σ. 372, ὅπου δίδονται αἱ πρῶται γενικαὶ πληροφορίες. Hesperia 30 (1961) σ. 147-178 (E. Lord Smithson), ὅπου δημοσιεύονται τὰ εἰρήματα.

21. Σκύρου: AA 1936 σ. 228-31 (Παπαδημητρίου), BCH 61 (1937) σ. 473 (Σταυροπούλλος). Πρβλ. Desborough Pr. P., σ. 130. Κῶ : AA 1936, σ. 180, JHS 65 (1945) σ. 102, Boll. d' Arte 35 (1950) σ. 316 κ.έ.

21α. Εἰς ἀπόστασιν μόλις 0,10μ ἀπὸ τοῦ τάφου P.G. 23 «εὐρέθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου πλάξ, ἢ ὅποια ἀπεκαλύφθη, ὅτι ἀνήκεν εἰς λίθινον περίβολον 6 τοιοῦτων λίθων, κατασκευασμένον ἐπέριξ τοῦ κεντρι-

νουν οί ίδιοι, πρόκειται περί ταφικῶν βωμῶν τοῦ ἰδίου τύπου, με ἐκείνους τοὺς ὁποίους περιεγράψαμεν ἤδη, ὅτε ἀσχολούμεθα με τοὺς μεσοελλαδικούς τάφους». Θεωροῦν δὲ τοὺς «ταφικούς βωμούς» τῆς Ἀσίνης καὶ τῶν Μυκηνῶν (ΜΕ, ΥΕ, πρωτογεωμετρικούς), ὡς μαρτυροῦντας τὴν συνέχειαν τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ ἐπομένως «τὴν ἐθνικὴν ὁμοιογένειαν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι τοὺς κατεσκεύασαν».

Τὰ ὀλίγα ταῦτα παραδείγματα ἐπιταφίων μνημείων τῆς ὑπομυκηναϊκῆς καὶ πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, τὰ ὅποια ἔχουν μέχρι τοῦδε ἀποκαλύψει αἱ ἀνασκαφαί, δὲν προσφέρουν καθ' ἑαυτὰ οὔτε ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ τὴν κατανόησιν τῆς σημασίας τοῦ μνημείου οὔτε νέας μορφὰς τούτου. Εἶναι ἐν τούτοις ἰδιαιτέρως σημαντικὰ διὰ τὴν ἔρευναν, διότι προσφέρουν τοὺς συνδετικούς κρίκους μεταξὺ τῶν παλαιότερων μυκηναϊκῶν καὶ τῶν ἐπομένων γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν, ὥστε με ἀσφάλειαν νὰ ἀναγάγωμεν τὴν καταγωγὴν τῶν τελευταίων εἰς τὰ πρῶτα καὶ νὰ ἴδωμεν, ὅτι ὑπάρχει ἀδιάσπαστος συνέχεια εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιταφίου μνημείου. Οὕτω συμβάλλουν καὶ εἰς τὴν ἔρμηνείαν πάντων τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἐν συναρτήσῃ πρὸς τὰ παλαιότερα καὶ πρὸς τὰ νεώτερα τούτων.

Οἱ γεωμετρικοὶ τάφοι προσφέρουν πλουσιώτερα καὶ περισσότερον συγκεκριμένα στοιχεῖα διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐπιταφίου μνημείου. Ἐπὶ πλέον αἱ γνώσεις μας διὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐκτείνονται εἰς μεγαλύτερον χῶρον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὥστε καθίσταται εὐχερεστέρα ἡ συναγωγὴ ἀσφαλῶν, κατὰ τὸ δυνατόν, πορισμάτων. Τοῦτο ἐνισχύεται μεγάλως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἔχει ἀνασκαφῆ κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν τὸ σημαντικώτερον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, νεκροταφεῖον γεωμετρικῶν χρόνων, τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμικοῦ τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἔχουν ἤδη δημοσιευθῆ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς με ἰδεώδη πληρότητα ²².

Οἱ γεωμετρικοὶ τάφοι τοῦ Κεραμικοῦ εἶναι δύο εἰδῶν: 1) Τάφοι περικλειόμενες τεφροδόχα ἀγγεῖα καὶ 2) τάφοι ἐνταφιασμοῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῶν πρώτων δίδεται παραστατικῶς εἰς τὸ προαναφερθὲν σχέδιον τοῦ Kübler ²³ (Πίν. 88 δ) καὶ—ἄνευ τῆς λιθίνης στήλης—εἰς τὴν παλαιὰν δημοσίευσιν τῶν Brückner-Pernice περὶ τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμικοῦ ²⁴. Οἱ ἀνασκαφεῖς παρατήρησαν, ὅτι μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ τεφροδόχου ἀγγείου ἐντὸς τοῦ λάκκου, οὗτος ἐκαλύπτετο διὰ χώματος οὐχὶ μέχρι τοῦ χεῖλους του, ἀλλὰ μόνον μέχρις ὠρισμένου ὕψους, τὸ δὲ ἄνω μέρος τοῦ λάκκου ἔμεινε κενόν, ἐν εἶδει βόθρου προσφορῶν (Opfergrube). Εἰς τὴν μίαν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου τούτου βόθρου (πρὸς αὐτὴν πλησίον τῆς ὁποίας εὐρίσκεται εἰς τὸ βάθος τὸ τεφροδόχον ἀγγεῖον) τοποθετεῖται ὀρθία μικρὰ λιθίνη στήλη, παρ' αὐτὴν δέ, ἀκριβῶς ὑπὲρ τὸ τεφροδόχον ἀγγεῖον, κρατῆρ ἢ συχνότερον ἀμφορεὺς ²⁵ (Πίν. 86, α-β). Ὑπάρ-

κοῦ λίθου. Αἱ διαστάσεις τοῦ λιθίνου περιβόλου ἦσαν 0,58 (BA-NA) X 0,43. Ὁ κεντρικὸς λίθος εἶχε διαστάσεις 0,27 X 0,17 μ. Δὲν ἐσημειώθησαν εὐρήματα εἰς αὐτόν». Οὗτος ἡρμηνεύθη ὡς «ταφικός-βωμός. (O. Frödin – A.W. Persson, *Asine, Results of the Swedish Excavations 1922–1930*, 1938, σ. 133-4). Ὁμοίως κατασκευὰς παρατήρησαν οἱ ἀνασκαφεῖς καὶ εἰς τοὺς τάφους P. G. 23, 21, 18 καὶ 29.

22. Ἐχει συμπληρωθῆ ἤδη ἡ δημοσίευσιν πάντων τῶν γεωμετρικῶν τάφων, ἤρτισε δὲ ἡ δημοσίευσιν καὶ τῶν ἀρχαϊκῶν (Kerameikos VI, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts*, 1959).

23. *Berichte VI Kongress*, σ. 428–29, *Das neue Bild der Antike*, I, Eik. 6. Richter, *Archaic Gravestones of Attica*, σ. 9.

24. *AM* 18 (1893) σ. 92 Eik. 4.

25. *Kerameikos V*, σ. 7.

χουν ἐν τούτοις καὶ τάφοι, τῶν ὁποίων ὁ λάκκος εὐρέθῃ ἐντελῶς κεκαλυμμένος καὶ εἰς τοὺς ὁποίους δὲν εὐρέθῃ οὔτε λιθίνη στήλῃ οὔτε ἐπιτάφιον ἄγγειον. Ὁ ἀνασκαφεὺς (Kühler) ὑποθέτει, ὅτι οὗτοι θὰ ἦσαν ὅμοιοι πρὸς τοὺς πρωτογεωμετρικούς, θὰ ἐκαλύπτοντο δηλαδὴ ὑπὸ χθαμαλοῦ ὀρθογωνίου τυμβίσκου, ὅστις, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τοὺς προγενεστέρους, κατεστράφη σὺν τῷ χρόνῳ ²⁶.

Τὴν μορφήν ταύτην (μὲ χθαμαλὸν δηλαδὴ τύμβον) πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι εἶχον καὶ οἱ τάφοι ἐνταφιασμῶν, ἀλλὰ καὶ τούτων ὁ χθαμαλὸς τύμβος δὲν διετηρήθη ²⁷ (πλὴν μιᾶς ἐνδιαφερούσης περιπτώσεως). Βόθρος προσφορῶν δὲν ὑπῆρχεν εἰς τούτους, ἀλλ' εἰς ἓνα τάφον (26) εὐρέθησαν λείψανα «στήλης» καὶ ὄστρακα ἐπιταφίου κρατήρος, καὶ εἰς ἄλλον (τάφος 25) δύνανται ν' ἀποδοθοῦν τὰ ὄστρακα ἐπιταφίου ἀμφορέως. Τέλος, ὁ τάφος 51 ἐκαλύπτετο ὑπὸ χώματος κεκαυμένου, τέφρας καὶ ὄστράκων, τὰ ὁποῖα ἐπίσης εἶχον κατ' ²⁸.

Ἄνεφεραμεν, ὅτι ἔχομεν μίαν περίπτωσιν διατηρήσεως τοῦ τύμβου. Πρόκειται περὶ ἐνὸς μοναδικοῦ ἐπιταφίου «μνημείου» ὁμαδικοῦ, τὸ ὅποιον ἀνήκει εἰς τοὺς τάφους 51-63, χρονολογουμένους ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως εἰς τὴν δεκαετίαν 740-730 π.Χ. Τὸ «μνημεῖον» ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιμήκη περίβολον (Gräberbezirk), ὁ ὁποῖος περικλείει ὅλους τούτους τοὺς τάφους ²⁹, ὁ περίβολος δὲ διαιρεῖται εἰς μικρότερα τμήματα ὑπὸ ἐγκαρσίων τοιχαρίων. Οἱ τοῖχοι σφῶνται εἰς ὕψος 0,80 μ., ἔχουν πλάτους 0,26-0,84 μ. καὶ ἡ θεμελίωσις των, πλάτους 0,40-0,45 μ., ἔχει βάθος 0,25 μ. Εἰς ἕκαστον τῶν οὕτω δημιουργουμένων ὀρθογωνίων τμημάτων ὑπάρχει χαμηλός, ὀρθογώνιος ἐπίσης, τυμβίσκος ὕψους 0,80 μ. ὑπὲρ τὸ ἀρχικὸν ἔδαφος. Αἱ πλευραὶ τοῦ τυμβίσκου κατέρχονται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ τοιχάρια, τῶν ὁποίων τὸ ἄνω μέρος διακρίνεται οὕτω μεταξὺ τῶν τύμβων ὡς σαφῆς διαχωριστικὴ γραμμὴ.

Τὰ πορίσματα τῶν τελευταίων τούτων ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμικοῦ ἐπεβεβαίωσαν καὶ διεσάφησαν πολλὰς παρατηρήσεις καὶ ὑποθέσεις τῶν παλαιότερων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐρευνήσει τὸ νεκροταφεῖον ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἤδη αἰῶνος. Αἱ παρατηρήσεις ἐκεῖναι εἶχον δώσει πλεῖστα στοιχεῖα καὶ πολλάκις ὑπῆρξαν ἀπολύτως εὐστοχοὶ καὶ ἀκριβεῖς. Ἦδη ὁ Rayet ³⁰, στηριζόμενος εἰς τὰς πληροφορίας τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἀνασκαφεὺς τοῦ Κεραμικοῦ, ἔγραψε «Au dessus de chaque fosse, entassés en pile, étaient les débris d'un grand vase». Ἄλλὰ ἐνόμιζεν, ὅτι τὸ ἄγγειον εἶχε συντριβῆ ἐπὶ τοῦ τάφου ὡς προσφορὰ πρὸς τὸν νεκρὸν. Πρῶτος ὁ Milchhofer ³¹ διετύπωσε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὰ μεγάλα ἄγγεῖα τοῦ Διπύλου ἦσαν ἐπιτάφια μνημεῖα, καὶ τὰ ἐσχέτισε πρὸς τὰς ἀρχαϊκὰς λουτροφόρους. Τὴν ὀρθότητα τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐβεβαίωσαν αἱ μεταγενέστεραι ἀνασκαφαὶ τοῦ νεκροταφείου. Οἱ Brückner-Pernice ³² ἔδωσαν παραστατικὴν εἰκόνα τῶν τάφων καύσεως εἰς τὸ προμνημονευθὲν σχέδιόν των ³³, ὅπου εἰκόνιζον τὸ ἐπιτάφιον ἄγγειον ὄρθιον ὑπὲρ τὴν ταφήν ἐντὸς τοῦ λάκκου προσφορῶν. Οἱ ἴδιοι, μολονότι δὲν εἶχον ἄμεσα καὶ ἀσφαλῆ ἀνασκαφικὰ δεδομέ-

26. ἔ.ἀ. σ. 10.

27. ἔ.ἀ. σ. 13.

28. ἔ.ἀ.

29. ἔ.ἀ., σ. 17, Beil. 2 καὶ IV, Πίν. 8, 9.

30. O. Rayet-M. Collignon, Histoire de la Céramique Grecque, 1888, σ. 24.

31. AM 5 (1880) σ. 177.

32. AM 18 (1893) σ. 92 κ.ἔ.

33. ἔ.ἀ. Εἰκ. 4.

να εις τὸν Κεραμεικόν, ὑπεστήριζαν, ὅτι ἐκτὸς τοῦ ἐπιταφίου ἀγγείου ὑπῆρχεν ἐνίοτε ἐντὸς τοῦ λάκκου προσφορῶν καὶ λιθίνη στήλη, ἡ ὁποία ὁμως, οὔσα τραχεῖα καὶ ἀσημαντος, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτύμβιον σῆμα³⁴. Τὴν γνώμην των περὶ ὑπάρξεως λιθίνης στήλης ἐστήριζον εἰς τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Φιλίου εἰς Ἐλευσίνα καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ τάφου III τοῦ Κεραμεικοῦ, εἰς τὸν λάκκον τοῦ ὁποίου εἶχον εὐρέθῃ παρὰ τὸ ἐπιτάφιον ἀγγεῖον δύο τοιαῦται στήλαι, ἐρριμμένα ἢ μὲν ἐπὶ τῆς δέ³⁵. Οἱ ἴδιοι ἀναφέρουν, ὅτι πλησίον τοῦ τάφου I (1 μ. βορείως τούτου) ὑπῆρχον λείψανα τοιχαρίου καὶ ὅτι ὁμοια λείψανα διετηροῦντο παρὰ τὸν τάφον XV, ἐρμηνεύοντες ταῦτα ὡς ὑπολείμματα ταφικοῦ περιβόλου³⁶. Ὡστε ἡ περίπτωσις τῶν τάφων 51-63 τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαιρέσιν. Ἐνισχύεται μάλιστα καὶ ὑπὸ ἄλλων παραδειγμάτων. Οὕτω ὁ Κουρουγιώτης μᾶς πληροφορεῖ³⁷, ὅτι εἰς τὸ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Παλαίου Φαλήρου «ἐπὶ μιᾶς θέσεως ὑπάρχει μικρὸς πλίνθινος τοῖχος ὕψους 0,80 μ. περίπου, σφζόμενος μέχρι ἐκτάσεως 2μ.» καὶ τὸν χαρακτηρίζει «χώρισμα συστάδος τάφων». Ἰσχυρὸς τοῖχος εὐρέθῃ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ὑστερογεωμετρικῶν τάφων τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ ὁ Young δὲν νομίζει, ὅτι ἀποτελεῖ τμήμα ταφικοῦ περιβόλου, ἀλλὰ πιστεύει, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς κατασκευῆς του ἦτο μόνον ἀναλημματικός³⁸. Τὴν γνώμην του στηρίζει εἰς τὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου ἦτο πρόχειρος, ἡ δὲ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τούτου σχεδὸν ἡμιτελής. Διὰ τὴν ὁμάδα τῶν τάφων τούτων ὑποθέτει, ὅτι οὐδὲν ἐπιτάφιον σῆμα εἶχον, διότι οὐδαμοῦ εὐρέθησαν εἴτε ὄστρακα τῶν γνωστῶν ἐπιταφίων ἀγγείων εἴτε τεμάχιον στήλης. Μόνον εἰς τὸ ἐν ἄκρον τοῦ τάφου XIV ὑπὲρ τὸ κάλυμμα εὐρέθῃ λίθος, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ «as a bedding of a marker»³⁹, ἐὰν εἴχομεν ἐνδείξεις ὅτι ὑπῆρχον τοιαῦτα σήματα. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ τάφοι εὐρέθησαν εἰς κανονικὰς μεταξὺ των ἀποστάσεις καὶ «κατὰ τὸ δυνατόν» δὲν κατέστρεψαν ὁ εἰς τὸν ἄλλον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν τὴν ὑπαρξιν «σήματός» τινος.

Ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα παρέσχον αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ σημαντικοῦ ἀττικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσίνας. Ἄλλωστε εἰς τὰς παρατηρήσεις τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ νεκροταφείου τούτου, Φιλίου καὶ Σκιᾶ, ὀφείλομεν τὰς πρώτας σαφεῖς καὶ ἀσφαλεῖς γνώσεις περὶ τῆς μορφῆς τῶν ἀττικῶν γεωμετρικῶν τάφων. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Φιλίου⁴⁰ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀκριβής: «Εἰς βάθος 2,50 μ. περίπου ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος, γράφει, ὀρθία πλάξ—ὕψους 0,60 μ., πλάτους 0,35 μ. καὶ πάχους 0,15 μ.—ἐμπεπηγμένη ὡς στήλη εἰς τὸ ἔδαφος (Λ εἰς τὸ σχέδιον) καὶ... λίθοι, σχηματίζοντες τὰς τρεῖς πλευράς ὀρθογωνίου ἐκεῖ πλαισίου (α, β, γ, δ)... εἶ βαθυτέρον κατὰ 0,40-0,50 μ...δυσμικώτερον...0,40-0,50 μ. ὁ πὺξ μεγάλου ἀγγείου, οἶα τὰ ἐν Διπύλῳ... καὶ εἰς βάθος 3,50-4,00 μ. ἐφάνησαν τὰ ἴχνη ταφῆς»⁴¹. Δευτέρα στήλη—ὕψους 0,70 μ., πλάτους 0,26 μ. καὶ πάχους 0,12 μ.—εὐρέθῃ ὀρθία εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον

34. ἔ.ἀ. σ. 153,

35. ἔ.ἀ. σ. 154.

36. ἔ.ἀ. σ. 95 σημ. 1.

37. ΑΕ 1911 σ. 247.

38. Hesperia, Suppl. 2, σ. 6, Εἰκ. 1.

39. ἔ.ἀ. σ. 15 καὶ 71.

40. Δ. Φίλιος, Ἀνασκαφαὶ ἀρχαίων τάφων ἐν Ἐλευσίνῃ, ΑΕ 1889, σ. 171-194.

41. ἔ.ἀ. σ. 175-77.

του βόθρου Θ (λάκκου προσφορών), ἐξέχουσα ὑπὲρ τὸ χεῖλος τοῦ βόθρου 0,45-0,50 μ.⁴². Τρίτη τέλος στήλη, ὁμοία πρὸς τὰς ἄλλας δύο, εὐρέθη νοτιώτερον μεταξὺ τῶν δύο πρώτων (Ν εἰς τὸ σχέδιον), ἀλλὰ ὁ Φίλιος δὲν ἀνέσκαψε πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ τάφου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο⁴³. Ἐκτὸς τῶν στηλῶν εὐρέθησαν ὑπὸ τοῦ Φιλίου ἀρκετοὶ πόδες κρατήρων⁴⁴, ἀνήκοντες προφανῶς εἰς ἐπιτάφια ἀγγεῖα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Σκιᾶ⁴⁵ ἀπεκάλυψε τάφους γεωμετρικοὺς καὶ ὑστάτους γεωμετρικοὺς⁴⁶. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα «στήλη λιθίνη μόνον ἅπαξ εὐρέθη... αὕτη δ' ἦτο κοινὴ πλάξ ὕψους 0.75 μ. ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπεξεργασίας. Ἰστατο ὀρθία ὑπεράνω ἀμφορέως περιέχοντος ὅσῳ ἐνήλικος κεκαυμένα»⁴⁷. Ἐκ τῆς συνεχείας τῆς περιγραφῆς προκύπτει, ὅτι καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦτον ὑπῆρχε λάκκος προσφορῶν καὶ ὅτι ἡ στήλη μόλις ὑπερεῖχε τοῦ χεῖλους τούτου⁴⁸. Ὁ Σκιᾶς ὑποθέτει, ὅτι «ἐπὶ ἐκάστου νεκροῦ συνεσφωρεύετο... μικρὸς σωρὸς χόματος... ἀποτελῶν μικρὸν τύμβον... μετὰ βραχὺν δὲ χρόνον οἱ τοιοῦτοι τύμβοι τῶν πυκνῶς παρ' ἀλλήλους κειμένων τάφων συνεχέοντο πρὸς ἀλλήλους καὶ ἰσοπεδοῦντο, ἐπὶ δὲ τοῦ δι' αὐτῶν ἀνυψωθέντος ἐδάφους ἀνωρύσσοντο ἄλλοι ὅμοιοι τάφοι καὶ ἐπὶ τούτων πάλιν ἄλλοι». Τὴν ὑπόθεσίν του ταύτην στηρίζει εἰς τὴν παρατήρησιν, ὅτι «ἐξάκις ὑπὲρ τὸν τάφον» ἐσημείωσε «τὴν ὑπαρξίν καθαρᾶς θαλασσίας ἄμμου, ἡ ὁποία εἶχε συσσωρευθῆ τυμβοειδῶς...». Ἡ ὑπόθεσις εἶναι λίαν πιθανὴ καὶ δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ὑπαρξίν διαφόρων στρωμάτων τάφων, οἱ ὅποιοι χρονικῶς δὲν ἀπέχουν πολὺ μεταξὺ τῶν. «Ἐπιτάφια ἀγγεῖα εἶναι ὅλως ἀσυνήθη ἐν τῇ ἡμετέρᾳ νεκροπόλει» ἀναφέρει (ἔ.ἀ.) ὁ Σκιᾶς, ἀλλὰ προσθέτει : «μόνον εἰς πούς τοιοῦτου ἀγγείου— ὕψους 0,24 μ. μέχρι τῆς γαστρὸς τοῦ ἀγγείου— καὶ τούτου οὐχὶ πολὺ μεγάλου οὐδὲ πολυτελοῦς, εὐρέθη κατὰ χώραν». Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο «εἶχε ὀπὴν ἐν τῷ πυθμένι καὶ ἐτέρας τέσσαρας πέριξ»⁴⁹. Μικρὰ ὡσαύτως ὕδρια εὐρέθη ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ τάφου, τοῦ γνωστοῦ ὡς τάφου τῆς Ἰσιδος⁵⁰. Ὑπόλειμμα δὲ μεγάλου ἐπιταφίου ἀμφορέως («ὁ ὑψηλὸς του πούς») εὐρέθη καὶ κατὰ τὰς τελευταίας ἐν Ἐλευσίνι ἀνασκαφᾶς τοῦ Γ. Μυλωνᾶ^{50α}.

Ἀναφέρομεν τέλος, ὅτι καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας εὐρέθη «λίθινος περίβολος ἀποτεματίζων τάφον... ἐκ τεμαχίων πλακῶν ἐκτισμένος εἰς ἐλάχιστον ὕψος, διηρημένος δὲ εἰς δύο μέρη, τὸ μὲν τετράγωνον, τὸ δὲ ἐπίμηκες»⁵¹. Ὁ Σκιᾶς ὑπέθετεν ἐπίσης, ὅτι καὶ τὸ «κτῆριον Α εἶναι κρηπίδωμα τύμβου τινὸς τῆς ἐποχῆς τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων»⁵², ἀλλὰ φαίνεται πιθανώτερον, ὅτι πρόκειται περὶ λειψάνων οἰκίας⁵³.

Ἐκ τῆς ὑπολοίπου Ἀττικῆς ἀναφέρομεν πρῶτον τοὺς γεωμετρικοὺς τάφους τῆς

42. ἔ.ἀ. σ. 179.

43. ἔ.ἀ. σ. 184.

44. ἔ.ἀ. σ. 176 σημ. 1.

45. Ἀνθ. Σκιᾶς, Παναρχαία ἐλευσινιακὴ νεκρόπολις, ΑΕ 1898, σ. 29-122. Πρβλ. Desborough, Prot. Pottery, σ. 10.

46. Πρβλ. Desborough, Pr. Pot. σ. 13.

47. ΑΕ 1898, σ. 86.

48. ἔ.ἀ. σ. 87.

49. ἔ.ἀ. σημ. 2.

50. ἔ.ἀ. σ. 88. Ὑψος ὕδριας 0,35 μ.

50α. ΠΑΕ 1953, σ. 77.

51. ΑΕ 1898, σ. 86. Πρβλ. Fr. Poulsen, Die Dipylongräber und die Dipylonvasen, σ. 18.

52. ἔ.ἀ. σ. 60.

53. Poulsen ἔ.ἀ. σ. 14.

Ἄναβύσου⁵⁴. «Οὗτοι εἶναι πανταχοῦ τῆς πεδιάδος ἐγκατεσπαρμένοι... Πολλοὶ τούτων εὑρηναὶ ἰδίᾳ ὑπὸ... τύμβους 3-5 μ. ὕψους... Οἱ τύμβοι οὗτοι περικλείουσι συνήθως πολλοὺς τάφους, ἄλλους μὲν ἀρχαιοτέρους καὶ ὑπὸ τὸ φυσικὸν ἔδαφος, ἄλλους δὲ νεωτέρους ἐν αὐτῷ τῷ χυτῷ χώματι ἀνεωχθέντας, ἰδίᾳ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῶν»⁵⁵. Ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς εὑρεθέντων κτερισμάτων προκύπτει, ὅτι οἱ παλαιότεροι τάφοι ἀνάγονται εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀλλὰ ὁ Kübler⁵⁶ νομίζει, ὅτι οἱ τύμβοι δὲν ἀνήκουν εἰς τοὺς παλαιοὺς τούτους τάφους, ἀλλ' ὅτι, κατασκευασθέντες μεταγενεστέρως, ἐκάλυψαν καὶ τοὺς προϋπάρχοντας γεωμετρικοὺς τάφους, ὡς τοῦτο συνέβη εἰς τὸν μέγαν τύμβον τοῦ βου αἰῶνος τοῦ Κεραμεικοῦ⁵⁷. Ἀτυχῶς ἡ ἔκθεσις τῶν ἀνασκαφῶν δὲν εἶναι ἀρετὰ σαφῆς, ὥστε μόνον πιθανὰς ὑποθέσεις δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν. Ἐν τούτοις δὲν νομίζω, ὅτι πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν ἀνεπιφυλάκτως μὲ τὸν Kübler καὶ ν' ἀποκλείσωμεν ἀπολύτως τὴν ὑπαρξίν εἰς τὴν Ἀττικὴν μνημειακῶν γεωμετρικῶν τύμβων.

Περισσότερον ἀσαφῆς εἶναι ἡ ἔκθεσις τῆς ἀνασκαφῆς τῶν γεωμετρικῶν τάφων εἰς Σπάτα Ἀττικῆς ὑπὸ τοῦ Φιλαδελφεῶς⁵⁸. Εἰς τὴν σελίδα 138 γράφει : «τὰ ἀγγεῖα... παρουσιάζουσι μεγάλας ὁμοιότητας πρὸς... τὰ ἐν Ἄναβύσῳ... πρὸ ἐτῶν... ἀνευρεθέντα ἐν ὁμοίοις τύμβοις πρὸς τοὺς ἐν Σπάτα». Εἰς τὴν προηγουμένην ὁμοῦ σελίδα 137 εἶχε περιγράψει τοὺς τάφους ὡς «λαξευτοὺς καθέτους ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου», χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὴν ὑπαρξίν τύμβου. Παρὰ ταῦτα δικαιοῦμεθα νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὴν ρητὴν μαρτυρίαν του καὶ νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν καὶ εἰς Σπάτα γεωμετρικῶν τύμβων, τῶν ὁποίων ὁμοῦ ἀγνοοῦμεν καὶ τὴν μορφήν καὶ τὸ μέγεθος.

Γεωμετρικοὶ τάφοι ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηριάδου καὶ εἰς Μαρθῶνα. Καὶ τῆς ἀνασκαφῆς ὁμοῦ ταύτης τὰ ἀποτελέσματα γνωρίζομεν ἐκ τῆς πρώτης ἀορίστου ἐκθέσεως τοῦ ἀνασκαφεῶς⁵⁹. Εἰς αὐτὴν ὑπάρχει ἡ πληροφορία, ὅτι ἐπὶ τοῦ τάφου 5 «εὐρέθησαν δύο πῆλιναι σφαῖραι μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησην»⁶⁰. Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ τάφου 35, εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ὁποίου ἀνεῦρεν «κάτωθεν βαρείας λιθίνης πλακῶς ὀρθῆς—ἴσως τοῦ σήματος τοῦ τάφου—ἓνα πῆλον χειροποίητον ἀγάνωτον»⁶¹, διότι ἐξ αὐτῆς συνάγεται ἡ ὑπαρξὶς ἐπιταφίου στήλης. Τέλος, σημειοῦται ἡ ὑπαρξὶς «τμήματος τοίχου ἐξ ὀγκολίθων εἰς τέσσαρας σειράς, οὐχὶ εὐθέως, ἀλλὰ κάπως κυρτουμένου... ὁ ὁποῖος συνεχίζεται...»⁶², ἀλλὰ ὁ ἀνασκαφεὺς δὲν εἶναι βέβαιος διὰ τὴν σημασίαν του καὶ ἐρωτᾷ : «πρόκειται ἄραγε περὶ τοίχου περιβόλου»; Γνωρίζοντες ἐκ τῶν προμνημονευθέντων παραδειγμάτων, ὅτι εἰς Ἀττικὴν δὲν ἦτο ἄγνωστος ἡ κατασκευὴ ταφικῶν περιβόλων, δυνάμεθα νὰ δώσωμεν καταφατικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐρώτησιν.

Ὁ Κουρουνιώτης εἶχεν ἀνασκάψει γεωμετρικοὺς τάφους εἰς Ἐρετρίαν⁶³,

54. ΠΑΕ 1911, σ. 110-131 (Καστριώτης-Φιλαδελφεός).

55. ἔ.ἀ. σ. 111-112.

56. Kerameikos, V, σ. 10 καὶ σημ. 35.

57. ἔ.ἀ. σ. 5

58. ΑΔ 1920-24, Παράρτημα σ. 131-38 (Φιλαδελφεός).

59. ΠΑΕ, 1939, σ. 32 κ.έ.

60. ἔ.ἀ. σ. 34. Ἀτυχῶς ἐκ τῆς περιγραφῆς δὲν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ ἰδέαν περὶ τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μεγέθους τῶν «σφαιρῶν» τούτων. Γνωρίζομεν, ὅτι σφαιρικά ἀντικείμενα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν Ἐλευσίνα (ΑΕ 1898, σ. 104).

61. ἔ.ἀ. σ. 35.

62. ἔ.ἀ.

63. Κ. Κουρουνιώτου, Ἀγγεῖα Ἐρετρίας, ΑΕ 1903, σ. 1-38.

πολλούς τῶν ὁποίων ἀνεῦρε κατεστραμμένους. «Ἡ κατασιροφή τῶν τάφων ἤδη ἐν παλαιοῖς χρόνοις, γράφει, δέον... νά ἀποδοθῆ εἰς τήν ἔλλειψιν τῶν ἐπιτυμβίων σημάτων, ἴσως δέ καί παντός σημείου ἐξωτερικοῦ δηλοῦντος τήν ὑπαρξιν τοῦ τάφου»⁶⁴. Ἀλλά ὁ ἴδιος μᾶς δίδει τήν πληροφορίαν⁶⁵, ὅτι «ἐν πᾶσι σχεδόν τοῖς τάφοις εὐρίσκοντο καί τεμάχια τοῦλάχιστον ἑνὸς μεγάλου κρατήρος μεθ' ὑψηλοῦ, ὀριζοντίως ηὔλακωμένου ποδός». Μολονότι δὲν καθορίζεται ποῦ ἀκριβῶς εὐρίσκοντο τὰ τεμάχια ταῦτα, ἐντὸς τοῦ τάφου ἢ ἐκτὸς τούτου, τὸ μέγεθος καί ἡ μορφή τῶν ἀγγείων ἐπιτρέπει νά ὑποθέσωμεν, ὅτι ἦσαν ἐπιτάφια, ἀντίστοιχα πρὸς τοὺς ἐν Ἀττικῇ εὐρεθέντας ἐπιταφίους κρατήρας.

Ἀγγεῖα ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ πάντως ἐκτὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν εἰς ἀρκετὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὸ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τῶν Μυκηνῶν⁶⁶ εὐρέθη, ἐπὶ τῆς πωρίνης πλακὸς, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε τάφον, μεγάλη κυλινδρική πυξίς ὕψους 0,25 μ. καί διαμέτρου στ. 0,35 μ. «Εἰς ἔκτασιν 0,60 μ. πέραν τοῦ τάφου... ἦσαν ἐγκατεσπαρμένα ἀγγεῖα. Ὑπεράνω τοῦ χώματος τούτου ὑπῆρχον ἐν σχήματι τόξου λίθοι τινὲς κατὰ σειρὰν ἐπὶ τοῦ χώματος τεθειμένοι, οἵονεὶ περιβάλλοντες αὐτὸν εἰς μῆκος 0,80 μ. περίπου. Ἡδύνατό τις νά ὑποθέσῃ, ὅτι ἀπετέλουν τμήμα περιβόλου, ὅστις ὄριζε τὸν τάφον κυκλικῶς ἢ καί τετραπλευρῶς (ἂν εἶχον κινήθῃ οἱ λίθοι)»⁶⁷. Ὁ Εὐαγγελίδης συγκρίνει τοῦτον πρὸς τήν κατασκευήν, ἡ ὁποία εὐρέθη ὑπεράνω τάφου τῆς Ἑλευσίνος⁶⁸.

Ἀγγεῖα ὑπὲρ γεωμετρικὸν τάφον ἀπεκαλύφθησαν καί κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τῶν Ἀγγλων^{68α}. Ταῦτα «μολονότι δὲν φαίνεται, ὅτι ἐπροστατεύοντο καθ' οἰονδήποτε τρόπον» εὐρέθησαν εἰς ἐξαίρετον κατάστασιν. Τοῦτο καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι προέρχονται ἀπὸ παλαιότεραν ταφήν ταραχθεῖσαν.

Ἀγγεῖα ἐπὶ τοῦ τάφου εὐρέθησαν ἐπίσης κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφὰς εἰς τὸ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Τίρυνος⁶⁹. Εἰς τὸ κάλυμμα τοῦ τάφου 2 ὑπῆρχον 13 ἀγγεῖα, μετὰ τῶν ὁποίων καί εἰς μεγάλους ἀμφορεὺς ὕψους 0,80 μ.· ἐπίσης, εἰς τὸ κάλυμμα τοῦ παλαιότερου τάφου 3 ὑπῆρχον ἀγγεῖα καί «sur les dalles de la fermeture», ἀμφορεὺς. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ περίπτωσης τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ τάφου 179, ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ ὁποίου εὐρέθη τεμαχισμένη ὕδρια «où l'on a trouvé un fer de lance à douille et une épée fragmentaire à pommeau d'ivoire». Τέλος εἰς τὸν τάφον 164 (μέσων γεωμετρικῶν χρόνων) εὐρέθη οἰνοχόη, ἡ ὁποία «εἶχε τοποθετηθῆ καθέτως εἰς τὸ ἐξωτερικόν».

Ἀρκετὰ παραδείγματα ἀγγείων εὐρεθέντων ἐκτὸς τῶν τάφων προσφέρει τὸ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τῆς Τίρυνος⁷⁰. Οἱ ἀνασκαφεῖς παρατηροῦν, ὅτι «στῆλαι ὡς τῆς Ἑλευσίνος καί τῆς Θήρας ἢ μεγάλα πολυτελεῖ ἀγγεῖα ὡς τῶν Ἀθηνῶν δὲν εὐρέθησαν». Ἀλλὰ θεωροῦν προδρόμους τῶν μεγάλων ἐπιταφίων ἀγγείων τοὺς δύο κρατήρας

64. Ἐ.ἀ. σ. 7-8.

65. Ἐ.ἀ. σ. 11.

66. Δ. Εὐαγγελίδου, Ἐκ τῆς Μυκηνῶν γεωμετρικῆς νεκροπόλεως, ΑΕ 1912, σ. 127-141.

67. Ἐ.ἀ. σ. 127.

68. ΑΕ 1898, σ. 86. Fr. Poulsen, *Dipylongräber*, σ. 20.

68α. Desborough, *Mycenae*, 1939-53. BSA 49 (1954) σ. 260.

69. BCH 77 (1953) σ. 260.

69α. BCH 83 (1959) σ. 762-63.

70. Tiryns, I, σ. 134-35.

τῶν τάφων 22 καὶ 28, οἱ ὅποιοι ἴσταντο ἐν μέρει ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἐχρησίμευον διὰ τὴν τέλεσιν ταφικῶν χοῶν ⁷¹.

Καὶ ἡ ἀνασκαφὴ γεωμετρικῶν τάφων τῆς Κορίνθου ἀπεκάλυψεν ὁμοίας περιπτώσεις. Εἰς γεωμετρικὸν τάφον ἀνασκαφέντα εἰς τὴν Ἀγορὰν τῆς Κορίνθου ⁷² εὐρέθησαν 4 ἀγγεῖα εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ καλύμματος· μεταξύ τούτων ὑπῆρχε κρατῆρ ὕψους 0,495 μ. Ἐκτὸς τούτου τεμάχια ὁμοίου κρατῆρος ⁷³ εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1937 διεσκορπισμένα εἰς ἕκτασιν 20 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων οὐχὶ εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Ἀγορᾶς. Ἀγγεῖα ἐπὶ τῶν τάφων εἶχον εὐρεθῆ καὶ κατὰ τὰς παλαιότερας ἐν Κορίνθῳ ἀνασκαφὰς ⁷⁴. Ὁ Shear παρατηρεῖ ⁷⁵ ὅτι «συνήθως ἐκτὸς τῶν γεωμετρικῶν τάφων, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον των, ἴστατο μέγας ἀκόσμητος πίθος (water-jar), τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον ἐφράσσετο ὑπὸ διώτου φιαλοσχήμου (howl)». Καὶ ἄλλοῦ γράφει: «ἄλλος τύπος ἀγγείου, τὸ ὁποῖον ἐποποθετεῖτο ἐκτὸς τοῦ τάφου ἦτο ὁ κρατῆρ» ⁷⁶.

Ἀγγεῖα ἐκτὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν καὶ εἰς δύο ὑστερογεωμετρικοὺς τάφους τῆς Αἰγίνης ⁷⁷. Ἀλλὰ ἐν τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων προσφέρει γεωμετρικὸς τάφος τῆς Κῶ ⁷⁸, ὅπου διτηρήθησαν καλῶς ἄφθονα ἀγγεῖα (70) περίξ τῆς παχείας πλακός, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε τὸν τάφον. Δὲν ἔχομεν ἀτυχῶς λεπτομερείας τῆς ἀνασκαφῆς καὶ δὲν γνωρίζομεν πῶς ἐσώθησαν τόσον πολλὰ ἀγγεῖα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τάφου. Ἴσως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸν χῶρον τοῦ τάφου περιέκλειε λίθινος περίβολος, ὅμοιος πρὸς τοὺς ἀνευρεθέντας ἀλλαχοῦ.

Εἰς τὴν Ἄλον τῆς Θεσσαλίας ἀνεσκάφη πολὺ ἐνδιαφέρων γεωμετρικὸς τύμβος, διαμέτρου 18-20 μ. καὶ ὕψους 2 μ., περιέχων 16 νεκρικὰς πυράς ⁷⁹. «Ἐκάστη πυρὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ σωροῦ λίθων, οἱ ὅποιοι ἦσαν συνήθως πολὺ πλατεῖς, ἀλλὰ ἀδρῶς εἰργασμένοι. Ὁ σωρὸς οὗτος, ἐν εἶδει πυρῆνος, εἶχεν ὕψος 0,60 μ. καὶ διάμετρον 2,40 μ. Ἀμέσως ὑπ' αὐτὸν ὑπῆρχε στρῶμα πάχους 0,10-0,20 μ., ἀποτελούμενον ἐκ τέφρας ξύλων, ἀνθρωπίνων ὀστέων, ἀγγείων, σιδηρῶν ὄπλων κλπ» ⁸⁰. Οἱ ἀνασκαφεῖς ὑποθέτουν, ὅτι ὁ τόπος ἐχρησιμοποιήθη ὡς *ustrinum* καὶ ὅτι «ὅτε ὄλος ὁ διαθέσιμος χῶρος ἐκαλύφθη ὑπὸ τῶν λιθίνων τούτων σωρῶν, ἐχύθη ἐπ' αὐτοῦ χῶμα καὶ λίθοι πρὸς κατασκευὴν τοῦ τύμβου».

Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν οἱ Wace καὶ Thompson ἀνεσκάψαν ἔνδεκα παλαιότερους τάφους εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐκ τούτων ὁ τάφος 6 ἐσημάτιζε «κυκλικὸν περίβολον, διαμέτρου 1,60 μ. καὶ ὕψους 0,24 μ., στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ βράχου». Οἱ ἀνασκαφεῖς ἠρμήνευσαν τοῦτον ὡς θεμέλια θολωτοῦ τάφου, ἂν καί, ὡς παρατηροῦν, δὲν ὑπάρχει θύρα ⁸¹, καὶ τὸν παρέβαλον πρὸς τοὺς γεωμετρικοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Θεσ-

71. ἔ.ἀ.

72. AJA 41 (1937) σ. 543. Corinth, VII, I, σ. 25, Πίν. 12.

73. Corinth, VII, I, σ. 28, ἀρ. 78, Πίν. 13, AJA 41 (1937) Πίν. 13, 2.

74. AJA 33 (1929) σ. 539, 34, (1930), σ. 411 κ.έ.

75. AJA 34 (1930) σ. 411 ('Ο Wiesner, σ. 97-98, καὶ σημ. 1, ὁμιλεῖ περὶ «Pfeiler über dem Kopf des Toten am Südenende des Grabes».

76. AJA 33 (1929) σ. 539.

77. G. Welter, Aigina, σ. 55.

78. AA 1936, σ. 180 καὶ Eik. 25 (σ. 177-78). Πρβλ. καὶ Desborough, Prot. Pot. σ. 222.

79. BSA 18 (1911-12) σ. 1-29

80. ἔ.ἀ. σ. 10.

81. ἔ.ἀ. σ. 4.

σαλίας, ὅπως τῆς Μαρμάριανης, ὅπου οἱ θόλοι πρέπει νὰ προεξεῖχον ἄρκετὰ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος⁸². Δύο τύμβοι γεωμετρικῶν χρόνων, περικλείοντες κιβωριοσχήμους τάφους, ἀνεσκάφησαν τυχαίως εἰς τὴν θέσιν Σκόρος, παρὰ τὸ χωρίον Χαλανδρίτσα Πατρῶν. Ἀπὸ τὴν σύντομον ἀνακοίνωσιν περὶ τῆς ἀνευρέσεώς των μανθάνομεν μόνον, ὅτι εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τύμβοι^{82α}.

Μοναδικὸν ἐν Ἑλλάδι νεκροταφεῖον πολυαρίθμων τύμβων ὑπάρχει εἰς τὸ χωρίον Βεργίνα (πλησίον τῆς Βεροίας)⁸³. Οἱ παλαιότεροι τῶν τύμβων ἀνάγονται εἰς τὸν 10ον αἰῶνα π.Χ., ἀλλὰ ὑπάρχουν τύμβοι χρονολογούμενοι εἰς ὄλους τοὺς ἐπομένους αἰῶνας μέχρι καὶ τοῦ 6ου π.Χ. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι πολλοὶ τῶν τύμβων τούτων ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (4ον, 3ον καὶ 2ον αἰ. π.Χ.), ὅτε κατεσκευάσθησαν ἐπίσης καὶ νέοι. Ἔχουν διάμετρον 10-20 μ. καὶ ὕψος 0,50 μ.-1,50 μ., περιέχουν δὲ ἕκαστος πολλὰς ταφάς, κατὰ κανόνα ἐνιαφιασμούς (Πίν. 88ε). Μερικοὶ τούτων εἶχον λιθινὴν κρηπίδα, σχηματισθεῖσαν ἀπὸ μίαν σειρὰν ἀργῶν λίθων. Στῆλαι δὲν εὐρέθησαν, ἀλλὰ εἰς μερικὰς περιπτώσεις ἐσημειώθη ἡ ὑπαρξὶς λίθου ὑπὲρ τὴν ταφήν, ἐντὸς ὅμως τοῦ τύμβου. Ἐν τούτοις εἰς τινὰς τῶν ἐλληνιστικῶν ἀνευρέθησαν ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου πώρινα βάσεις στηλῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀφανισθῆ. Δὲν ἀποκλείεται τοῦτο νὰ σημαίνῃ τὴν διατήρησιν παλαιότερου ἐθίμου ἀνιδρύσεως ἐπὶ τῶν τύμβων ἀπλῶν ἀκοσμητῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν πάροδον τῶν χρόνων κατεστράφησαν ἢ μετετοπίσθησαν, ὡς ἦτο φυσικόν.

Ἐξ ἴσου μοναδικὸν εἶναι καὶ τὸ ὑστερογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὴν νῆσον Ἴσχιαν, τὴν ἀπέναντι τῆς Κύμης κειμένην ἀρχαίαν Πιθηκόσσα^{83α}. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐκ πολυαρίθμων τύμβων διαμέτρου 4-4,50μ. οἱ ὁποῖοι περιέκλειον καύσεις. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις περιεβάλλοντο ὑπὸ λιθίνης κρηπίδος. Συχνὰ σωρὸς λίθων ὕψους 1-2 μ. ἀπετέλει τὸν πυρῆνα τοῦ τύμβου καὶ ἐκάλυπτε τὴν ταφήν. Τὰ εὐρεθέντα κτερίσματα χρονολογοῦν τοὺς τύμβους εἰς τοὺς τελευταίους γεωμετρικοὺς χρόνους, ὅπως ὀλίποτε ἐντὸς τοῦ 8ου αἰῶνος. Ὅτι πρόκειται περὶ τῶν παλαιωτάτων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἀπέκισαν τὴν νῆσον καὶ ἴδρυσαν μετὰ ταῦτα τὴν πρώτην ἐλληνικὴν ἀποικίαν τῆς Κύμης, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία κατόπιν τῆς ἀνευρέσεως ἐπὶ τινος τῶν ἀγγείων τοῦ γνωστοῦ πλέον ἐπιγράμματος τοῦ «Νέστορος».

Παράδειγμα ὑπεργείου ἐλευθέρου θόλου γεωμετρικῶν χρόνων (8ος αἰ.), τὸ ὁποῖον ἔρχεται νὰ προστεθῆ εἰς τοὺς προϊστορικοὺς ἐλευθέρους ἢ ἡμιελευθέρους θόλους τῆς

82. BSA 31 (1930-31) σ. 7 (Heurtley-Skeat). Ὁ τύμβος μὲ τὰς νεκρῆκας πυρὰς ἀνήκει εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (τέλος 8ου αἰῶνος π.Χ. κατὰ τὸν Desborough, Prot. Pot. σ. 152). Ὁ τάφος 6 εἶναι ὁ νεώτερος τῶν 11 ἀνασκαφέντων. Ἐνθὺ οἱ ἄλλοι περιεῖχον εδρήματα ἀναγόμενα εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς ἀκόμη χρόνους (Desborough, Prot. Pot. σ. 150-52. Ν. Βερδελῆ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας, σ. 88-89. Kübler, Kerameikos, V, σ. 24 σημ. 5) τὰ εδρήματα τούτου ἀνήκουν εἰς τὴν μεταβατικὴν πρὸς τὸν γεωμετρικὸν ρυθμὸν περίοδον, ἧτοι ἐντὸς τοῦ 9ου π.Χ. αἰῶνος.

82α. BCH 85 (1961), Chronique des Fouilles, σ. 682.

83. ΠΑΕ 1952 σ. 211-259, 1953 σ. 141-58. Balkan Studies, 2 (1961) σ. 85-98, Πίν. VI-III. Τὸ Ἔργον τῆς Ἄρχ. Ἐταιρείας, 1957 σ. 40-42, 1958 σ. 81-84, 1959 σ. 53-57, 1960 σ. 87-92, 1961 σ. 99-103.

83α. G. Büchner, RM 60-61 (1953-54) σ. 37 κ.έ. M. W. Stoop, Antiquity and Survival, 1 (1955) σ. 255 κ.έ. Πρβλ. καὶ L.H. Jeffery The Local Scripts of Archaic Greece, 1961, σ. 235 κ.έ. καὶ Πίν. 47. T.J. Dunbabin, The Western Greeks, σ. 6.

Κρήτης, προσφέρει ο υπό του Ν. Πλάτωνος ανασκαφείς θόλος των Ἀγ. Παρασκιῶν Ἡρακλείου⁸⁴. Ὁ θόλος των Ἀγ. Παρασκευῶν εἶναι ἐλεύθερος, ὁ θάλαμος του δηλαδή ἀποτελεῖ ἀθυπόστατον, ὑπερέχον τοῦ ἐδάφους κτίσμα⁸⁵, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα ἐκαλύπτετο ὑπὸ τύμβου⁸⁶. Ὁ Πλάτων γράφει: «Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ κατανοήσῃ τις διατί ὁ τάφος ὤκοδομήθη κατὰ τὸ κράσπεδον τῆς πεδινῆς ζώνης, ἐνῶ ἡ κλιτὺς τοῦ παρακειμένου λόφου παρείχεται πρόχειρος διὰ τὴν ἀνόρυξιν λαξευτοῦ ἢ θολωτοῦ κτιστοῦ τάφου... Ὁ τάφος φαίνεται ὅτι ἐθεμελιώθη, ἀφοῦ ἐξεσκάφη κύκλω τὸ χῶμα εἰς ἱκανὸν βάθος· δὲν κατεσκευάσθη ὀλόκληρος ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ἡ κορυφή του ὑπερεῖχεν, ἀφοῦ καὶ σήμερον... τὸ χῶμα καλύπτει μέρος μόνον ἐκ τοῦ συνολικοῦ ὕψους. Τὸ ὑπερέχον τμήμα εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ἐκαλύπτετο διὰ σωροῦ χώματος, σχηματιζομένου οὕτω εἴδους τύμβου»⁸⁷. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν εὐλογον καὶ χαρακτηριστικὴν ἀπορίαν τοῦ ανασκαφέως εἶναι αὕτη, τὴν ὁποῖαν ἔδωκε διὰ τὰς ὁμοίας περιπτώσεις των μυκηναϊκῶν θολωτῶν τάφων ὁ Valmin⁸⁸, ὅτι δηλαδή ἡ κατασκευὴ θολωτῶν τάφων εἰς τὴν πεδιάδα, μολοντί παράκειται κατάλληλος λόφος, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπε τὴν καλυτέραν κάλυψιν τούτων, εἶναι σκόπιμος καὶ ἀποκαλυπτικὴ τῆς προθέσεως των κατασκευαστῶν νὰ δημιουργήσουν ἐπιφανῆς ταφικὸν μνημεῖον.

Οἱ ἡμιελεύθεροι ταφικοὶ θόλοι Α, Β, C, των Ἀρκάδων⁸⁹ προσφέρουν ἔν ἀκόμῃ παράδειγμα ὑπεργείου ταφικοῦ μνημεῖου εἰς Κρήτην καὶ ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὸ προαναφερθὲν οἰκοδόμημα Η-Η' τῆς αὐτῆς θέσεως καὶ πρὸς τὸ ἐν Βροκάστρω⁹⁰ ἀποκαλυφθὲν ταφικὸν οἰκοδόμημα μαρτυροῦν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐν Κρήτη τόσον ἐπιταφίων μνημείων, ὅσον καὶ ἰδιαιτέρων κτηρίων, σχετιζομένων πρὸς τὴν θεραπείαν, ἂν ὄχι τὴν λατρείαν των νεκρῶν, τὰ ὁποῖα συνεχίζουν ἴσως τὴν παλαιὰν «προϊστορικὴν» παράδοσιν.

Εἰς Λάπιθον Κύπρου ἢ Σουηδικῆ ἀρχαιολογικῆ ἀποστολῆ ἀνέσκαψε νεκροταφεῖον εἰς θέσιν Πλάκες⁹¹. Οἱ ανασκαφεῖς πιστεύουν, ἐπὶ τῇ βάσει των ανασκαφικῶν ἐνδείξεων, ὅτι οἱ τάφοι 601 καὶ 602 ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τύμβου, ἀποτελουμένου ἐκ χώματος καὶ λίθων, καὶ συμπεραίνουν, ὅτι εἶναι δυνατόν καὶ ἄλλοι τάφοι τοῦ αὐτοῦ τύπου νὰ ἐκαλύπτοντο ἐπίσης ὑπὸ τοιούτων τύμβων, προσθέτοντες, ὅτι τάφοι τοῦ τύπου τούτου ὑπῆρχον ἐν Κύπρῳ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς γεωμετρικῆς περιόδου⁹².

Τῆς ἰδίας περιόδου (Κυπρογεωμετρικῆς I—II) εἶναι καὶ ὁ θαλαμοειδῆς τάφος 3 τοῦ Ἰδαλίου, ὅπου εὐρέθη ἀκατέργαστος λίθος, «ὁ ὁποῖος δὲν ἐχρησίμευε διὰ νὰ φράσ-

84. Ν. Πλάτωνος, Γεωμετρικὸς τάφος Ἀγίων Παρασκευῶν Ἡρακλείου, ΑΕ 1945-47, σ. 47-97.

85. ἔ.ἀ. σ. 72.

86. ἔ.ἀ. σ. 70.

87. ἔ.ἀ.

88. Tholos Tomb and Tumuli.

89. Doro Levi, ASAtene, 10-12, (1927-29), σ. 177 κ.έ. Ὁ Doro Levi (ἔ.ἀ. σ. 82-83) θεωρεῖ λίαν πιθανόν ὅτι καὶ αἱ ταφαὶ των πίθων (αἵτινες ὅμως εἶναι μεταγεωμετρικαί), αἱ ὁποῖαι περιεβάλλοντο ὑπὸ μικροῦ κυκλικοῦ τοιχαρίου, ἐκαλύπτοντο ὑπὸ μικροῦ τυμβίσκου.

90. E. H. Hall, Vrokastro, σ. 170-72, Εἰκ. 104, Πίν. XXIV, 2.

91. Swedish Cyprus Expedition, I, σ. 276. Πρβλ. καὶ IV, 2, σ. 30.

92. Εἰς τοὺς τάφους τούτους ὑπῆρχε κάθετος λάκκος καὶ εἰς τὸ βάθος πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν τοῦ λάκκου ἠνοίγετο ὁ θάλαμος.

ση τὴν θύραν, ἀλλὰ φαίνεται, ὅτι ἦτο ἐπιτάφιος, ἰστάμενος ὑπὲρ τὴν θύραν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους»⁹³.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου τῆς Θήρας καὶ τῆς Νεανδρείας, τὰ ὁποῖα ἄλλως τε ἔχουν χρησιμοποιοῦν πάντοτε εἰς τὰς μελέτας περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἐπιταφίᾳς στήλης ὡς τὰ πρῶτα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα⁹⁴. Ἀτυχῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ σχηματίσωμεν ἀσφαλῆ εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν περισσοτέρων τάφων τῆς Θήρας, διότι, ἐκτὸς τῶν συνήθων καὶ κοινῶν εἰς ὅλα τὰ νεκροταφεῖα λόγων καταστροφῆς τῶν ἐπιταφίων κατασκευῶν καὶ μνημείων, εἰς Θήραν ὑπῆρχε καὶ πρόσθετος δυσμενῆς διὰ τὴν διατήρησιν παράγων : ἡ τοποθεσία τοῦ νεκροταφείου. Πράγματι ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ βραχῶδους βουνοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκετο τὸ νεκροταφεῖον, τίποτε δὲν ἠδύνατο νὰ παραμείνῃ σταθερὸν ἐπὶ πολὺν χρόνον⁹⁵. Τὸ νεκροταφεῖον ἐξετείνετο ἔξωθι τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς παρακειμένης βουνοσειρᾶς τῆς καλουμένης Σελλάδα, ἀλλὰ μόνον τὸ νότιον τμήμα τούτου ἀνεσκάφη. Τὰ βέβαια ἐπιτάφια μνημεῖα εἶναι αἱ ἐνεπίγραφοι στήλαι, ἀλλὰ αἱ ἀρχαιότεραι τούτων χρονολογοῦνται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπομένης περιόδου (πρῶτον ἡμισυ 7ου π.Χ. αἰῶνος)⁹⁶ καὶ αἱ περισσότεραι ἀνήκουν εἰς τὸ τέλος τοῦ 7ου καὶ εἰς τὸν 6ον αἰῶνα π.Χ.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς στήλας τῆς Νεανδρείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὀπωσδήποτε πολὺ νεώτεραι καὶ τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ὀλίγων κεραμεικῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα συναναφέρονται εἰς τὴν σύντομον ἔκθεσιν τοῦ Koldewey⁹⁷.

Ἐν τούτοις οἱ τάφοι τῆς Θήρας πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον, διότι πολλοὶ τούτων εἶναι γεωμετρικοί, ὡς προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντα κτερίσματα⁹⁸. Μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν τούτων τάφων ὑπῆρχον τάφοι κτιστοὶ καὶ δωμάτια, τῶν ὁποίων ἡ ὀροφή εὐρέθῃ ἀτυχῶς πάντοτε κατεστραμμένη. Εἰς τούτων, ὁ τάφος 31, παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι ὁ ὀπίσθιος τοῖχός του ἐσχημάτι-

93. ἔ.ἀ. II σ. 634. Ὁ παλαιὸς ἐρευνητὴς τῆς Κύπρου Max Ohnefalsch-Richter ἀναφέρει ὅτι εἰς πολλοὺς τάφους, τοὺς ὁποίους χρονολογεῖ μεταξὺ 1200-1000 π.Χ. παρατήρησε *masseboth* ὕψους 0,60-1 μ. «These masseboth are nothing but large natural stones from the bed of a river shaped by natural forces». Οἱ λίθοι οὗτοι εὐρέθησαν κάθετοι ὑπὲρ τὸν τάφον ἢ ὀριζόντιοι, εἰς μερικὰς δὲ περιπτώσεις προεξείχον τοῦ ἐδάφους, «ὥστε οἱ ἐργάται ἀντελήφθησαν, ὅτι ἡ ὑπαρξίς τοιούτων λίθων ἐσήμαινε τὴν θέσιν τάφου». (M. Ohnefalsch-Richter, *Kypros, The Bible and Homer*, σ. 173).

94. Βλ. π.χ. K. Friis Johansen, *The Attic Grave-reliefs*, 1951, σ. 67.

95. Dragendorff, *Thera II*, σ. 103.

96. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, σ. 317.

97. R. Koldewey, *Neandria*, 51. Berl. Winkelmannsprogramm, 1891, σ. 16. Πρβλ. διὰ τὴν χρονολόγησιν L. Curtius, *Die antike Herme*, σ. 17 καὶ K. Friis Johansen, *The Attic Grave-reliefs*, σ. 66-67.

98. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἡ κεραμικὴ τῆς Θήρας παρουσιάζεται ἰδιαίτερος συντηρητικὴ καὶ ἐμμένει εἰς τὴν γεωμετρικὴν παράδοσιν ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα (Pfuhl, *Malerei und Zeichnung*, I, σ. 84. Buschor, *Griechische Vasen*, σ. 53), ὥστε δὲν προσφέρει τυπικὰ στοιχεῖα δι' ἀσφαλῆ χρονολόγησιν (πρβλ. R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, 1960, σ. 29: «Thera is remote and perhaps for that reason untypical», καὶ Ch. Dugas, *La Céramique de Cyclades*, σ. 156: «Nous avons donc affaire ici à une industrie repliée sur elle-même... De là vient sans doute le caractère très special dont elle est empreinte»).

ζε κατά τὸ ἄνω τμήμα του ἡμικύκλιον. Τοῦτο δύναται νὰ σημαίνει, ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ καμάρας ⁹⁹.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν, ἐὰν ὅλοι οὗτοι οἱ τάφοι ἦσαν ὑπόγειοι ἢ ἐξεῖχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ὁ Dragendorff πιστεύει ¹⁰⁰, ὅτι μερικὰ λείψανα τοίχων ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθοῦν μάρτυρες ὑπεργείου προεξοχῆς τῆς κορυφῆς τῶν κτισμάτων, προσθέτει ὅμως, ὅτι δὲν δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ δεχθῆ ἢ ν' ἀπορρίψη τοιαύτην ὑπόθεσιν. Τύμβοι δὲν ἐσώθησαν οὐδαμοῦ, ὥστε οὐδ' ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀναμφίλεκτος γνώμη. Ἐν τούτοις ἡ περίπτωση τοῦ τάφου 10 δεικνύει μὲ ἀρκετὴν σαφήνειαν τὴν μορφήν ἐνὸς τάφου-πίθου τῆς Θήρας. «Περίπου 1,30 μ. ὑπὲρ τὸ ὀστεοδόχον ἀγγεῖον εὐρέθησαν... οἱ λίθοι, ὡς φαίνεται εἰς τὸ σχεδιογράφημα. Τέσσαρες πώρινοι τετράγωνοι λίθοι, τοποθετηθέντες ὁ εἰς παρὰ τὸν ἄλλον, ἐσχημάτιζον ἐπίπεδον σχεδὸν τετράγωνον, ἔχον πλευρὰν 0,80 μ. Πλησίον τούτων εἶχον τοποθετηθῆ ὀλίγοι ἀργοὶ λίθοι, σχηματίζοντες τρόπον τινὰ λιθόστρωτον, τὸ ὁποῖον εἶχε κλίσιν πρὸς τὴν περίμετρον, ὥστε τὸ τετράγωνον ἐπίπεδον προεξεῖχε ἀπὸ τὸ περίβλημα τοῦτο καὶ ἐστηρίζετο ὑπ' αὐτοῦ» ¹⁰¹. «Βεβαίως, προσθέτει ὁ Dragendorff, δὲν θέλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν τύμβον τὴν χαμηλὴν ταύτην προεξοχήν». Ὑποθέτει πάντως, ὅτι ἡ μορφή αὐτῆ τῆς κατασκευῆς τοῦ τάφου 10 δὲν ἀπετέλει μοναδικὴν ἰδιομορφίαν, ἀλλ' ὅτι καὶ ἄλλοι τάφοι οὕτω «ἐσημαίνοντο καὶ διεκοσμοῦντο». Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως ἀρκετῶν τοιούτων «πωρίνων» παραλληλεπιπέδων λίθων (Tuffquadern), οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον φέρουν ἐπὶ τῆς στενῆς των πλευρᾶς τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Ἐάν, ὡς φαίνεται λίαν πιθανόν, δεχθῶμεν ὡς ὀρθὴν τὴν γνώμην ταύτην, δυνάμεθα ὄχι μόνον ν' ἀποκαταστήσωμεν τὴν μορφήν μιᾶς κατηγορίας γεωμετρικῶν τάφων, ἀλλὰ καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξίν των κατὰ τὴν ἐπομένην, ἀρχαϊκὴν, περίοδον.

Ὅτι ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης ἡ παρ' αὐτὴν ὑπῆρχε καὶ ἐπιταφία στηλὴ πρέπει, νομίζω, νὰ τὸ θεωρήσωμεν λίαν πιθανόν— σχεδὸν βέβαιον— ἐφ' ὅσον γνωρίζομεν τὴν ὑπαρξίν τοιούτων ἐνεπιγράφων στηλῶν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τοῦ 7ου αἰῶνος π.Χ. Ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξίν ἐπιταφίων ἀγγείων, οἷα τὰ ἐν Διπύλῳ εὐρισκόμενα, ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Θήρας αἱ ὑπάρχουσαι ἐνδείξεις εἶναι ἐντελῶς ἀβέβαιαι, διότι τὰ εὐρεθέντα ὄστρακα μεγάλων ἀγγείων προέρχονται ὅλα ἐκ τάφων κατεστραμμένων ¹⁰².

Ὁ Dragendorff ἀνεῦρεν εἰς Θήραν ἀρκετὰς πλάκας, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὴν γνώμην του, ἦσαν ὀριζοντίως τοποθετημέναι ἐπὶ τῶν τάφων· ταύτας χαρακτηρίζει «τραπέζας» καὶ θεωρεῖ ὀρθὴν τὴν ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος χρῆσιν τῆς λέξεως «mensa» κατὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐπιταφίων μνημείων εἰς τὸ γνωστὸν χωρίον του περὶ τῶν ταφικῶν νόμων ¹⁰³. Καὶ προσθέτει: «Μορφή καὶ χρῆσις τοῦ ταφικοῦ τούτου μνημείου (Grabsehmuces) εἶναι συνάμα πολὺ παλαιότερα, παρ' ὅσον ἔκλινε νὰ παραδεχθῆ τις μέχρι τοῦδε» ¹⁰⁴. Δὲν

99. Δὲν ὑπάρχουν ἀπολύτως ἀσφαλῆ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν του εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Ὁ Dragendorff ἐν τούτοις (Ἐ.ἀ. σ. 97) τὸν θεωρεῖ γεωμετρικὸν καὶ ὑποστηρίζει τὴν γνώμην του μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα.

100. Ἐ.ἀ. σ. 95.

101. Ἐ.ἀ. σ. 104 καὶ Εἰκ. 297.

102. Ἐ.ἀ. σ. 112.

103. De Legibus, II, 26, 66.

104. Ἐ.ἀ. σ. 107.

γίνεται όμως σαφές — καθ' ὅσον τοῦλάχιστον δύναμαι νὰ ἐννοήσω ἐγὼ τὴν ἔκφρασιν — ἂν θεωρῆ καὶ τὴν τράπεζαν στοιχείον τόσον παλαιόν, ὅσον καὶ τὴν στήλην, περὶ τῆς ὁποίας εὐστόχως εἶχε παρατηρήσει : «ἡ ἀπλουστερά ἀρχική μορφή τῆς στήλης ἠδύνατο νὰ εἶναι ἤδη προμυκηναϊκή καὶ εἶναι ὁπωσδήποτε εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ἰθαγενής»¹⁰⁵.

Ἐκτὸς τῶν τετραγώνων τούτων πλακῶν εὐρέθησαν εἰς Θήραν μικραὶ τράπεζαι προσφορῶν, διὰ τὴν χρῆσιν τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία ἀμφιβολία. Αὐταὶ ὅμως ἀνήκουν εἰς νεωτέρους τάφους καὶ δὲν θὰ ἐξετασθοῦν ἐνταῦθα. Δεικνύουν ὅμως ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη ἦτο μεταγενεστέρως γνωστὴ εἰς Θήραν καὶ ἐπομένως εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἡ καταγωγή τῆς τραπέζης προσφορῶν ἀνάγεται τοῦλάχιστον εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ὥστε ἡ προταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Dragendorff ἔρμηνεία τῶν πλακῶν εἶναι ἀπολύτως πειστικὴ. Ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τραπέζης προσφορῶν δὲν μαρτυρεῖται μέχρι τοῦδε εἰς γεωμετρικοὺς τάφους ἄλλων περιοχῶν δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἰσχυρὰν ἀντένδειξιν. Διότι γνωρίζομεν, ὅτι ὄχι μόνον ἐποποθέτουσαν εἰς τακτὰς ἡμέρας ἐπὶ τοῦ τάφου τροφήν καὶ ποτόν, ἀλλὰ καὶ ὅτι πλησίον τοῦ τάφου «παρεσκευάζετο καὶ πιθανῶς ἐτρώγετο κάποιον γεῦμα»¹⁰⁶. Ὁ Cook¹⁰⁷ ὑποθέτει, ὅτι εἰς γεωμετρικὴν πρόχου, προερχομένην ἀπὸ τὸ Κυνόσαργες καὶ εὐρισκομένην σήμερον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, «ὁ ἀγγειογράφος εἰκονίζει τὸν τάφον μὲ τὸ σχῆμα κινητῆς τραπέζης, ἡ ὁποία ἐστήθη ἀκριβῶς διὰ τὸ ταφικὸν τοῦτο γεῦμα», διότι δὲν δέχεται, ὅτι τοιαύτη τράπεζα ἀπετέλει μόνιμον κατασκευὴν, ἐφ' ὅσον οὐδὲν ἀσφαλὲς ἀνασκαφικὸν δεδομένον ὑπάρχει.

Εἰς τὴν ἰδίαν μελέτην, ἐπιχειρῶν ἔρμηνείαν τῆς παραστάσεως τῆς πρόχου, διατυπώνει λίαν ἐνδιαφέρουσαν ὑπόθεσιν σχετικὴν πρὸς τὸ θέμα μας. Εἰς τὴν παράστασιν τῆς πρόχου εἰκονίζεται ὑπὲρ τὴν «τράπεζαν» ἀσπίς. Κατὰ τὸν Cook¹⁰⁸ «ἀσπίς ἄνευ τοῦ πολεμιστοῦ φορέως τῆς σημαίνει τὸν τάφον· ὡς σύμβολον εἴτε ὡς ὄρατὸν σημεῖον ἢ γυμνὴ ἀσπίς δηλοῖ τὸν τάφον, ὅπου δὲν ἠδύνατο ν' ἀκολουθήσῃ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος τὴν ἔφερε»¹⁰⁹. Ὁ Cook ἀφῆνει νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι θεωρεῖ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀσπίδος ἐπὶ τοῦ τάφου ὡς ὑποκατάστατον τοῦ «σήματος», διότι «ἡ ἀπουσία πάσης ὄρατῆς κατασκευῆς ἢ ταφικῶν ἀντικειμένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀνταποκρίνεται πράγματι πρὸς τὰ δεδομένα τῶν τάφων μὲ πρόχους τῶν ἀθηναϊκῶν νεκροταφείων»¹¹⁰. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη φαίνεται πιθανή, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιβεβαιωθῆ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὴν διάθεσίν μας ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Τὴν μόνην ἴσως ἐνίσχυσιν, τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσκομίσῃ ὑπὲρ ταύτης, εἶναι τὸ παράλληλον παράδειγμα τῆς τοποθετήσεως ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἑλήνηρος τῆς κόπης του, δίκην «σήματος-συμβόλου»¹¹¹.

105. ἔ.ἀ. σ. 111.

106. J. R. Cook, BCH 70 (1946) σ. 99-100. Young, Hesperia Suppl. 2, σ. 19. Ἦδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ὁμήρου γνωρίζομεν τοῦτο.

107. ἔ.ἀ.

108. ἔ.ἀ. σ. 99.

109. Πρβλ. W. Hahland, Corolla Curtius, σ. 128: «Wenn wir auf geometrischen Gefässen Schilde dargestellt finden, vor denen kultliche Feiern begangen werden, so möchte man in ihnen Waffen eines Gründerheros erkennen».

110. Πρόχους Boston ἀρ. 267, Fairbanks, Catalogue of Greek and Etruscan Vases in Boston, ἀρ. 267, Πίν. 22, BSA 13 (1905/6) σ. 82, Εἰκ. 2b.

111. Ὁδύσσεια λ 77.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ νεκροταφείου τῆς Κολοφῶνος διεκόπη ἀπὸ τὸν πόλεμον τοῦ 1922 καὶ μόνον ὀλίγα στοιχεῖα μᾶς δίδει ἡ σύντομος ἔκθεσις τῶν ἐργασιῶν¹¹². Εἶναι ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον ὅτι καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εὐρίσκομεν τοὺς τύμβους, τοὺς ὁποίους γνωρίζομεν ἤδη ἐκ τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος. Ὁ μεγαλύτερος τῶν τύμβων τῆς Κολοφῶνος περιεῖχε καύσεις, ἐνῶ οἱ μικρότεροι, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπῆρχε καὶ λιθίνη κυκλικὴ κρηπίς, περιεῖχον ἐνταφιασμούς.

Ταῦτα εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα γεωμετρικῶν τάφων, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν κατὰ τινα τρόπον ἐπιτάφια μνημεῖα ἢ στοιχεῖα βοηθοῦντα εἰς τὴν ἀποκατάστασιν μορφῆς τινος ἐπιταφίου μνημείου. Ἀλλὰ πρὶν ἢ προχωρήσωμεν εἰς τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων καὶ ἐξέτασιν ὀρισμένων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα τίθενται ὑπὸ τῶν γεωμετρικῶν ἐπιταφίων μνημείων, ὀφείλομεν νὰ μνημονεύσωμεν δύο ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα μνημεῖα, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι μὲν ἀπολύτως ἀσφαλῆς, ἀλλὰ μὲ πολλὴν πιθανότητα ἐντάσσονται (τὸ ἐν τοῦλάχιστον) εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον. Πρόκειται περὶ τῆς στήλης τῆς Κυμισάλας Ρόδου καὶ τῆς στήλης τῆς Κιμώλου.

Ἡ στήλη τῆς Κυμισάλας¹¹³ εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος τοῦ μνημείου (Πίν. 88α-γ). Ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς κυρίου δισκομόρφου τμήματος, τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου σχηματίζει ὀρθογώνιον ἐξοχήν, εἰς τὸ ἄνω δὲ τμήμα σχηματίζεται, δίκην ἄβακος, ἐτέρα ὀρθογώνιος ἐξοχή, χωριζομένη ἀπὸ τοῦ δίσκου διὰ σκοτίας. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ «ἄβακος» τούτου ὑπάρχει κυκλικὴ κοιλότης (διάμ. 0,02 μ. βάθος 0,035 μ.) γομφώσεως, ἐνῶ εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῆς κάτω ὀρθογωνίου ἐξοχῆς σώζεται τμήμα τένοντος, τὸ ὁποῖον δεικνύει, ὅτι ἡ «στήλη» ἐνεπηγνύετο εἰς κοιλότητα ἐτέρου λίθου (βάσεως ;). Ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ «δίσκου» ὑπάρχει ἐγγάρακτος κόσμησις. Εἰς τὴν μίαν ὄψιν, ἡ ὁποία δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ κυρία, ὀδοντωτὸν κόσμημα περιβάλλει ὀλόκληρον τὴν παρυφάνειαν τῆς στήλης, πλὴν τῆς στενῆς κάτω πλευρᾶς καὶ μικροῦ τμήματος ἐκατέρωθεν ταύτης. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὄψεως ταύτης τοῦ δίσκου ὑπάρχει ἡ παράστασις ἐξ πτηνῶν, ἀποδοθέντων δι' ἐντόνου σχηματοποιήσεως (ράμφος, λαϊμός, σῶμα) καὶ διατεθέντων ἐπὶ τοῦ χώρου μᾶλλον ἀκανονίστως. Εἰς τὴν ἐτέραν ὄψιν, ἡ ὁποία ἔχει τραχεῖαν ἐπιφάνειαν, εἴτε πελεκηθεῖσα εἴτε διαβρωθεῖσα, ὑπάρχει μέγας ἐξάφυλλος ρόδαξ, μικρότερος δὲ ἐννεάφυλλος ἐπὶ τῆς κάτω ὀρθογωνίου προεξοχῆς¹¹⁴. Ἐκ τῆς προηγηθείσης περιγραφῆς κατέστη προφανὲς ὅτι ἡ στήλη, ὡς ἐφθασεν εἰς ἡμᾶς δὲν εἶναι πλήρης. Τί ἐγομφοῦτο εἰς τὸ ἄνω μέρος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἴπωμεν.

Μολονότι ἡ στήλη προέρχεται ἐξ ἀνασκαφῆς, τὸ μόνον βέβαιον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν εἶναι τὸ νεκροταφεῖον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκε καὶ τὴν θέσιν πλησίον τῆς ὁποίας εὐρέθη. Διότι, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Maiuri¹¹⁵, εὐρέθη «rovescia accanto ad un gruppo di tombe del colle di Kymissála, precedentemente scavate e vuotate

112. AJA 27 (1923) σ. 67-68.

113. Ἐχει ὕψος 0,83 μ., μέγιστον πλάτος 0,49 μ. καὶ πάχος 0,21 μ. ASAtene, 2 (1916) σ. 296-98, Εἰκ. 14. (Maiuri), RE, ἐν λ. Stele στ. 2313 (Möbius), Lippold, HdA σ. 18 σημ. 5, Cl. Rhodos, I, σ. 84. Γ. Μπακαλάκη, Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα σ. 42-43, ἀριθμ. 1.

114. Ὁ δεύτερος οὗτος ρόδαξ δυσκόλως διακρίνεται σήμερον ἐπὶ τοῦ λίθου.

115. ASAtene ἔ.ἀ.

del materiale negli scavi del Biliotti». Οι ανασκαφέντες υπό του Biliotti τάφοι ἀνήκον εἰς χρονικὴν περίοδον ἀρχομένην ἀπὸ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ φθάνουσιν μέχρι καὶ τῶν γεωμετρικῶν. Ὁ Maiuri παρατηρεῖ¹¹⁶ : «Questa stele, che negli elementi della rosetta conserva sopravvivenze decorative dell' arte micenea, può essere riferita ad un sepolcro del periodo protogeometrico della necropoli di Kymissála». Οἱ λοιποὶ ἀρχαιολόγοι ἀποφεύγουν νὰ ἐπιχειρήσουν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Ὁ Μπακαλάκης¹¹⁷ ἀρκεῖται νὰ σημειώσῃ, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατέλθῃ πέραν τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὁ Moebius¹¹⁸ τὴν προτάσσει ἀπλῶς εἰς τὴν ἐκθεσίν του περὶ τῶν ἀρχαϊκῶν ἀνατολικοϊωνικῶν στηλῶν καὶ ὁ Lippold τὴν ἀναφέρει μεταξὺ ἔργων τοῦ 7ου αἰῶνος¹¹⁹.

Τὰ πτηνὰ τῆς κυρίας(;) ὄψεως ἔχουν, ὡς εἶπομεν, μορφήν τελείως σχηματικὴν καὶ ἐνθυμίζουν γενικῶς πτηνὰ, χαλκᾶ ἢ πηλίνα, τῆς γεωμετρικῆς μικροτεχνικῆς πλαστικῆς, ἀλλὰ δὲν νομίζω, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ παραβληθοῦν πρὸς συγκεκριμένον παράδειγμα. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα πτηνὰ τῶν ροδιακῶν ἀγγείων θὰ ἡδυνάμεθα ἴσως ν' ἀναφέρωμεν ὡς σχετικῶς συγγενέστερον παράδειγμα τὰ τέσσαρα πτηνὰ ροδιακοῦ σκύφου ἐκ Βρουλιῶν, ἔχοντος γεωμετρικὴν ἀκόμη διακόσμησιν¹²⁰. Διὰ τὸν ἐξάφυλλον ρόδακα προσφέρονται πρὸς σύγκρισιν ὅμοιοι εἰς ὑστερογεωμετρικὰ ἀγγεῖα¹²¹, ἐνῶ ὁ μικρὸς ἐννεάφυλλος δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ὁμοίους ἐπὶ ἀναγλύφων ροδιακῶν πίθων¹²². Ἐὰν αἱ ὁμοιότητες αὗται δύνανται νὰ ἔχουν ἐνδεικτικὴν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς στήλης σημασίαν, θὰ ἦτο φρόνιμον νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀνάγεται εἰς τοὺς τελευταίους γεωμετρικοὺς χρόνους.

Ὁ Moebius χαρακτηρίζει τὴν στήλην Pfeilerkrönung, ἐνῶ ὁ Μπακαλάκης ὑποθέτει, ὅτι ὁ μικρὸς κάτω τένων ἐχρησίμευε πιθανόν διὰ νὰ στηρίζεται εἰς βάσιν, ἔχουσαν ὕψος 0,20 μ. περίπου καὶ ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ εὐρίσκετο ἐπὶ τινος τύμβου. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι αὕτη, ὡς σώζεται σήμερον, ἀποτελεῖ τὸ σύνολον τοῦ ἐπιταφίου μνημείου, ἐκτὸς τῆς βάσεως.

Εἶναι δύσκολον νὰ προχωρήσῃ τις εἰς ἀσφαλῆ κάπως συμπλήρωσιν τοῦ μνημείου, διότι πρόκειται περὶ ἐντελῶς μοναδικῆς μορφῆς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον μὲ πολλήν ἐπιφύλαξιν θὰ προσθέσω ὀλίγας σκέψεις, αἱ ὅποιαι μόνον ὡς ἐνδεικτικαὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν. Ἡ ὄλη ἐμφάνισις δεικνύει, νομίζω, ἔλλειψιν ἀπλότητος, ἴσως δὲ καὶ τινα ἐπιτήδευσιν. Τοῦτο προδίδει ἢ προσθήκη ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ δίσκου τοῦ ἐπιθήματος μὲ τὴν σκοτίαν. Εἶναι προφανὲς ὅτι καλαισθητικῶς περισσότερον πειστικὸν πέρασ ἐνὸς κατακορύφου μνημείου θὰ ἦτο ἡ καμπύλη τοῦ δίσκου καὶ οὐχὶ ἡ γυμνὴ ὀριζόντιος γραμμὴ τοῦ ἄβακος, ἢ ὅποια, ὡς ἔχει σήμερον, μένει ἀδρανῆς, ἄνευ οὐδεμιᾶς λειτουργίας. Ἡ ὑπαρξίς ἄλλωστε τῆς μικρᾶς κοιλότητος ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ

116. Cl. Rhodos ἔ.ἀ.

117. ἔ.ἀ. σ. 42.

118. ἔ.ἀ.

119. ἔ.ἀ. σ. 18.

120. K. F. Kinch, Vroulia, Πίν. 36,2, 39. Εἰς τὴν σειρὰν τῶν σκύφων τούτων ὁ Kinch τοποθετεῖ καὶ τὸν σκύφον τοῦ Βρετ. Μουσείου A433 (ἔ.ἀ.σ. 166 κ.ἔ. εἰκ. 52 a-b-c), τὸν ὅποιον ὁ Buschor (Gr. Vasen σ. 50 Εἰκ. 59) χρονολογεῖ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 7ου αἰῶνος. Ὁ σκύφος 36.2.39 θὰ ἡδύνατο ἐπομένως νὰ χρονολογηθῇ εἰς ὀλίγον παλαιότερους χρόνους.

121. Blinkenberg, Lindos, I, Πίν. 35 ἀρ. 82 (géometrique III).

122. ἔ.ἀ. Πίν. 41 ἀρ. 921.

προσθέσωμεν ἔν ἀκόμη στοιχείον ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος (ἄγνωστον ὅμως τί). Ἄλλὰ τότε σωρεῖονται εἰς μικρὸν σχετικῶς ὕψος τέσσαρα ἑτερόσχημα στοιχεῖα: ἡ ὀρθογώνιος ἐξοχή, ὁ κυκλικὸς δίσκος, τὸ ὀριζόντιον ἐπίθημα καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ γομφούμενον ἀγνώστου μορφῆς μέλος, καὶ οὕτω δημιουργεῖται ἀφορήτως βαρὺ καὶ «ἄσχημον» μνημεῖον. Ἡ μόνη ὑπόθεσις, ἡ ὁποία δύναται ν' ἀποφορτίσῃ καὶ νὰ καταστήσῃ καλλιτεχνικῶς παραδεκτὸν τὸ μνημεῖον εἶναι, νομίζω, ὅτι τὸ σωζόμενον σήμερον τμήμα ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴν μόνον ὑψηλῆς στήλης. Μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅμως ταύτην πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους μνημειῶδους ἀληθῶς στήλης, ὑψηλοτέρας τῶν 2 μ., οἷαι αἱ λαμπραὶ ἀττικαὶ στήλαι τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος. Ἴσως αἱ ὀλίγον νεώτεραι στήλαι τῆς Νεανδρείας, ὕψους 2-4 μέτρων, παρέχουν τὸ ζητούμενον ἔρεισμα καὶ καθιστοῦν ὀλιγώτερον ἐνοχλητικὴν τὴν τοιαύτην ἀποκατάστασιν (ἢ καὶ τὰ λαμπρὰ ἐπιτάφια γεωμετρικὰ ἀγγεῖα).

Ἡ στήλη τῆς Κιμώλου ¹²³ εὗρέθη « unter der Steinen einer abgetragenen Mauer, die das beschränkte Gebiet einiger spätgeometrischer Schachtgräber einfasste » καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα εἰς τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Τὸ σωζόμενον ὕψος τῆς εἶναι 0,625 μ., τὸ πλάτος 0,46 μ. (ἄνω) καὶ 0,42 μ. (κάτω) καὶ τὸ πάχος 0,17 μ. (ἄνω) καὶ 0,20 μ. (κάτω). Τὸ ἄνω τμήμα τῆς ἔχει ἀποκρουσθῆ καὶ ἀπὸ τοῦ σωζομένου σημείου ἀρχίζει ἡ ἀναγλυφικὴ ἀπόδοσις τῶν δύο χειρῶν καὶ τοῦ στήθους γυναικείας μορφῆς. Κάτω τῶν χειρῶν ἡ στήλη εἶναι ἐπίπεδος καὶ ἀνεπεξέργαστος· κατὰ τὸν Κοντολέοντα τὸ κάτω μέρος θὰ ἀπεδίδετο γραπτῶς ¹²⁴.

Καὶ τὸ μνημεῖον τοῦτο, ὡς καὶ τὸ προηγούμενον, εἶναι μοναδικόν, ὥστε καθιστᾷ ἐξαιρετικῶς δύσκολον καὶ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν χρονολόγησίν του. Θὰ ἠδύνατο ἐν τούτοις νὰ παρατηρήσῃ τις, ὅτι ἡ διττὴ ἀπόδοσις τοῦ σώματος — ἀνάγλυφος ἄνω, γραπτὴ κάτω — τὴν ὁποῖαν ὑποθέτει ὁ δημοσιεύσας τὴν στήλην, ἀποτελεῖ ἐξαιρετικῶς περίεργον ἰδιορρυθμίαν διὰ λίθινον ἔργον, τῶν χρόνων μάλιστα εἰς τοὺς ὁποίους τὴν χρονολογεῖ. Τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα προσάγει πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης (σίτουλα Ἄρκάδων, πίναξ Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν) εἶναι ἀμφοτέρω ἔργα πῆλινα καὶ μικροῦ μεγέθους. Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὰ ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις περιορίζεται εἰς τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ λαιμοῦ μόνον ¹²⁵. Τέλος, πρέπει νὰ προσέξωμεν, νομίζω, τὴν διάπλασιν τῶν βραχιόνων, οἱ ὁποῖοι σχηματίζονται μὲ ἀξιοσημείωτον ἀνάπτυξιν καὶ εὐαισθησίαν τῆς ἐσωτερικῆς καμπύλης, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ εἰς χρονολόγησιν τοῦ ἔργου ἐντὸς τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος μᾶλλον. Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἡ γυναικεῖα μορφή φαίνεται ὡς νὰ παρίσταται γυμνὴ καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ ἀπόθεσις τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἐπὶ τοῦ δεξιῶ μαστοῦ δὲν εἶναι ἄμοιρος θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος. Ἄν ὅμως ἀληθεύῃ τοῦτο, ἀπομακρυνόμεθα τῆς περιοχῆς τῶν ἐπιταφίων μνημείων καὶ εἰσερχόμεθα εἰς τὰ ὄρια τῶν ἀναθηματικῶν. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους περιοριζόμεθα εἰς τὴν παράθεσιν καὶ τῆς στήλης ταύτης, χωρὶς νὰ τὴν ἐντάσσωμεν ἀναμφιβόλως εἰς τὰ γεωμετρικὰ ἐπιτάφια μνημεῖα.

123. N. M. Kontoleon, Eine Grabstele aus Kimolos, *Θεωρία*, Festschrift für W. H. Schuchhardt, 1960, σ. 129-137 Εἰκ. 1-2.

124. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τὸ κατώτατον τμήμα τῆς στήλης, τὸ ὁποῖον σχηματίζει γωνιώδη ἐσοχὴν, εἶναι τὸ ἀρχικὸν ἢ ὑπέστη ἀλλοιώσεις εἰς δευτέραν χρῆσιν.

125. Μήπως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἔμεινεν ἀτελὲς τὸ ἔργον ;

Ἐξ ὄλων τῶν ἐπιταφίων μνημείων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκομεν κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν καὶ γεωμετρικὴν περίοδον, ἔκείνα τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἰδιαίτερον πλοῦτον καὶ ἐνδιαφέρον εἶναι τὰ ἐπιτάφια ἀγγελία. Τὸ ἐπιβλητικώτερον δεῖγμα τοιοῦτου λαμπροῦ μνημείου ἀποτελεῖ ἀναμφισβητήτως ὁ μέγας ἀμφορεὺς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ἀρ. 804) (Πί ν. 87α). Ὅτι τὸ ἀγγεῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλεται τόσον μὲ τὸ μέγεθός του, ὅσον καὶ μὲ τὴν μοναδικὴν δομὴν του καὶ τὴν πλουσιωτάτην καὶ ἀριστοτεχνικὴν διακόσμησίν του, κατεσκευάσθη διὰ ν' ἀποτελέσῃ σῆμα περιφανὲς ὑπὲρ τὸν τάφον, δὲν νομίζω, ὅτι εἶναι δυνατόν ν' ἀμφισβητηθῇ παρ' οὐδενός. Ἀλλὰ ὁ ἀμφορεὺς οὗτος, ὅστις δὲν δύναται νὰ εἶναι παλαιότερος τοῦ 2ου τετάρτου τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος—καὶ εἶναι μοναδικὸς διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, λέγει ὁ Kübler¹²⁶—ἀποτελεῖ μετὰ τινων ἄλλων μνημειακῶν ἀμφορέων καὶ κρατήρων, οἱ ὁποῖοι σώζονται ἀκέραιοι σχεδόν, τὴν κορύφωσιν μακρᾶς σειρᾶς ἐπιταφίων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ τοῦλάχιστον ἐμφανίζονται ἀπὸ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἤδη περιόδου. Τὰ παλαιότερα ὁμως ἀγγελία δὲν εἶχον οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε τὴν διακόσμησιν τῶν ὠρίμων γεωμετρικῶν καὶ εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ τοῦ τάφου διὰ ν' ἀποτελέσουν «σήματα-μνημεῖα» τοῦ τάφου. Ἦδη ὁ Wide ἐτόνιζεν¹²⁷ ὅτι «δὲν ὑπηρετοῦν οὐδένα πρακτικὸν σκοπὸν... ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἔχουν πυθμένα διάτρητον» καὶ ἀνέτρεχε εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ τύμβου τῶν Ἀφιδνῶν¹²⁹, ὅπου ἐπὶ τοῦ τάφου εὐρέθησαν μεγάλα ἀγγελία, τὰ ὁποῖα σκοπὸν εἶχον «νὰ δέχωνται τὴν νεκρικὴν θυσίαν». Ἐπίστευε, λοιπόν, ὅτι ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς καὶ τῶν ἀττικῶν ἐπιταφίων ἀγγείων ἦτο αὐτός καὶ ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀρχικὴ χρῆσις ἐλθισμονήθη, ὥστε τελικῶς ἐτοποθετοῦντο ὡς ἐπιτάφια σήματα¹³⁰.

Ἡ ὑδρία ἢ εὐρεθεῖσα ἐπὶ τοῦ «τάφου τῆς Ἰσιδος» εἰς τὴν Ἐλευσίνα¹³¹ καὶ εἰς μικρὸς ἀμφορεὺς εὐρεθεῖς εἰς τάφον τῆς ἀθηναϊκῆς νεκροπόλεως σχετίζονται ὑπὸ τοῦ Roulsen¹³² πρὸς τὴν ταφικὴν σπονδὴν καὶ συνδέονται μὲ τὸ παράδειγμα τῶν Ἀφιδνῶν. Ὁ Roulsen παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ Milchhoefer¹³³ περὶ τοῦ ἐπιταφίου προορισμοῦ τῶν ἀγγείων τούτων εἶναι ἀπολύτως ὀρθὴ καὶ προσθέτει, ὅτι ἐχρησιμεῖον ὡς «Hochaltar durch welchen man die flüssigen Opfer, Milch und Hönig, Öl und Wein, villeicht auch das Blut der Opfertiere hinabströmen lassen konnte»¹³⁴. Προχωρῶν ἔτι περαιτέρω τὴν ὑπόθεσίν του¹³⁵, πιστεύει, ὅτι δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν σαφῶς

126. Kerameikos V, σ. 20.

127. JdI 14 (1899) σ. 189.

128. Μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς χρήσεως.

129. AM 21 (1896) σ. 385 κ.έ. Βλ. ἀνωτέρω σελ.

130. JdI 14 (1899) σ. 189.

131. AE 1898, σ. 88 (Σκιᾶς). Περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ τάφου ἐγένοντο πολλὰ συζητήσεις Βλ. J. Davison, Attic Geometric workshops, σ. 109.

132. Dipylogräber, σ. 20.

133. AM 5 (1880) σ. 177 κ.έ. Ὅτε διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Milchhoefer ἦτο ἀπλῆ ὑπόθεσις, διότι δὲν ὑπῆρχον ἱκανὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα.

134. Συμφωνῶν πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν Brückner-Pernice διατυπωθεῖσαν (Ein attischer Friedhof, AM 18 (1893) σ. 155) ἄποψιν, ὅτι ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τῶν ἀγγείων ἦτο πρακτικὸς (ἔ.ἀ. σ. 19). Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ κυλινδρικὸν ἀνευ πυθμένους γεωμετρικὸν σκεδὸς τῆς Καμίρου, τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ R. Zahn ἐν K. F. Kinch, Vroutia, σ. 30 κ.έ. Πρβλ. Nilsson, Gesch. Gr. Religion, I², σ. 177, Πίν. 52, 4, S. Ferri, Divinità Ignote, Πίν. 20b, G. Oeconomus, De profusionum receptaculis sepulcralibus, σ. 46, Εἰκ. 13.

135. ἔ.ἀ. σ. 20.

τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ Hochaltar εἰς τὸ ἐπιτάφιον ἀγγεῖον, διότι παραδέχεται, ὅτι ἐκ τῶν δύο μικρῶν βωμῶν¹³⁶, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Σκιᾶς, ὅτι ἀνεῦρεν εἰς τὸ κατώτατον στρώμα¹³⁷, ὃ εἰς ἀνήκει εἰς μέγαν γεωμετρικὸν τάφον καύσεως καὶ ἀντικαθιστᾷ τὸ ἐπιτάφιον ἀγγεῖον¹³⁸. Ἐν τούτοις τὰ ὑπὸ τοῦ Σκιᾶ ἀναφερόμενα στοιχεῖα δὲν εἶναι τόσον σαφῆ, ὥστε μετὰ βεβαιότητος νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ ὑπάρξεως ἐν Ἐλευσίνι ταφικῶν ἐπιτάφιων βωμῶν.

Ὅπως δὴποτε αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τοῦ Κεραμικοῦ ἐπεβεβαίωσαν τὴν σπονδικὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιταφίου ἀγγείου. «Ἀμφορεῖς καὶ κρατῆρες πρέπει νὰ δέχωνται σπονδὰς, παρατηρεῖ ὁ Kübler¹³⁹, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς τοὺς τάφους τοὺς περιέχοντας ὀστεοδόχον ἀγγεῖον τὸ ἄνω μέρος τοῦ ταφικοῦ λάκκου δὲν καλύπτεται διὰ χώματος, ἀλλὰ μένει ἐλευθέρων, ὡς λάκκος προσφορῶν». Ἔχομεν ὁμῶς ὠρισμένα παραδείγματα, ὡς τοῦ τάφου 2, ὅπου ὁ κρατῆρ εὐρέθῃ εἰς τὸ ὕψος τοῦ χεῖλους τοῦ τάφου, τοῦ τάφου 26, ὅπου δὲν ὑπῆρχε λάκκος προσφορῶν, καὶ τοῦ τάφου 13, ὅπου ὑπῆρχε μὲν λάκκος, ἀλλὰ δὲν εὐρέθῃ οὐδὲν ἀγγεῖον διὰ σπονδῆν, τὰ ὅποια θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀγάγουν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἐρμηνεία δὲν ἔχει γενικὸν κύρος. Ὁ Kübler ὑποθέτει, ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ὁ λάκκος προσφορῶν καὶ τὸ ἀγγεῖον σπονδῶν δὲν διετηρήθησαν μετὰ τὴν τέλεσιν τῶν ταφικῶν νομίμων ἢ καὶ ὅτι ἡ ταφικὴ σπονδὴ ἦτο πολὺ ἀπλουστερά, ὥστε δὲν κατέλιπεν οὐδὲν ἴχνος μετὰ τὴν τέλεσίν της. Δέχεται μάλιστα, ὅτι ὡς πρὸς τὴν ταφικὴν σπονδῆν οὐδεμίαν διαφορὰ ὑφίσταται μεταξὺ τάφων καύσεως καὶ τάφων ἐνταφιασμοῦ οὔτε μεταξὺ παλαιότερων καὶ νεωτέρων ταφῶν. Τοῦτο «ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους μὲ τὸν ἀπλοῦν τύμβον, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον στήλην, λάκκον καὶ ἀγγεῖον προσφορῶν» καὶ ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ παλαιοῦ μυκηναϊκοῦ ἐθίμου, «μολονότι ἐκεῖ δὲν ἐφαρμόζεται γενικῶς καὶ στήλαι ἀνευρίσκονται μόνον εἰς τοὺς τάφους τῶν ἀρχηγῶν»¹⁴⁰. Τέλος ἡ ὑπαρξίς τοῦ λάκκου προσφορῶν, τῆς στήλης καὶ τοῦ ἀγγείου τῶν σπονδῶν δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναβίωσις, ἀλλὰ τόνωσις τοῦ παλαιοῦ ἐθίμου, τοῦ ὁποίου ἡ τέλεσις προσλαμβάνει τώρα πολυτέλειαν καὶ μεγαλοπρέπειαν¹⁴¹.

Ἡ Hedwig Kenner¹⁴² εἶχεν ὑποθέσει, ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ ταῦτα ἐπιτάφια ἀγγεῖα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν λουτήρια καί, ἀκολουθοῦσα τὸν Wolters¹⁴³, ὑπεστήριξεν, ὅτι ἀποτελοῦν προδρόμους τῶν λουτηρίων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Εἶχε βεβαίως προσέξει τὰς διαφορὰς μεταξὺ λουτηρίων καὶ τῶν μεγάλων γεωμετρικῶν κρατήρων (Πίν. 87 β-γ), οἱ ὅποιοι στεροῦνται τοῦ κυρίου γνωρίσματος τῶν πρώτων, δηλαδὴ τῆς εἰδικῆς προχοῆς, καὶ ἐδήλωνεν, ὅτι ἦτο ἐπιφυλακτικὴ διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ἐπιφύλαξιν, προχωρεῖ λέγουσα, ὅτι καὶ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα δυνάμεθα νὰ τὰ ἴδωμεν ὡς «εἶδος λουτηρίων» (eine art Waschbecken), διότι πολλάκις συνδυάζονται μὲ τὰ κατ' ἐξοχὴν λουτήρια. Εἶναι προφανὲς ὁμῶς, ὅτι ἡ προσπάθειά της ν' ἀνεύρη λουτή-

136. Ὁ εἰς ἦτο κατεσκευασμένος ἐκ λίθων καὶ πηλοῦ, ὁ ἕτερος μόνον ἐκ πηλοῦ.

137. ΠΑΕ 1898, σ. 84 καὶ ΑΕ 1898, σ. 49.

138. Ἐ.ά. σ. 20

139. Kerameikos V, σ. 34.

140. Ἐ.ά. Ἡ τελευταία παρατήρησις περὶ τῶν στηλῶν δὲν νομίζω, ὅτι ἰσχύει (βλ. τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς παρούσης μελέτης).

141. Kübler, Kerameikos V, σ. 34-35.

142. ÖJh 29 (1935) σ. 123, 134, 149.

143. JdI 13 (1898) σ. 134.

ρια εις ὄλας τὰς ἐποχὰς καὶ ἡ τάσις τῆς νὰ συσχετίσῃ μὲ τὸ νεκρικὸν λουτρὸν πάντα τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ περιέχουν ὕδωρ, τὴν ὠδήγησεν εἰς ὑπερβολὰς. Ὁ Kühler, στηριζόμενος εἰς τὰ πλήρη στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμικοῦ, ἀποκροῦει ρητῶς καὶ πειστικῶς τὴν ἄποψιν αὐτὴν καὶ δεικνύει, ὅτι κατὰ κανόνα τὰ ἐπιτάφια ἀγγεῖα ἦσαν διάτρητα κατὰ τινὰ τρόπον ¹⁴⁴. Εἶναι ἐπομένως ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι ἡ ἀρχικὴ καὶ κυρία λειτουργία τοῦ ἐπιταφίου ἀγγείου ἦτο «πρακτικὴ» (μὲ τὴν κυριολεκτικὴν σημασίαν τῆς λέξεως), ἐξεπλήρου δηλαδὴ ὠρισμένον τελετουργικὸν σκοπὸν. Ἀλλὰ ἡ παρουσία τοῦ ἐπὶ τοῦ τάφου, τὸ μέγεθός του καὶ ἡ σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτυχθεῖσα λαμπρά του κόσμησις τοῦ ἔδωσαν τὴν δυνατότητα νὰ μεταβληθῇ αὐτὸ τοῦτο εἰς μνημεῖον, τὸ ὁποῖον ἐκόσμηε τὸν τάφον καὶ τὸν διέκρινε ἀπὸ τοὺς περὶ τούτου ¹⁴⁵.

Ἡ μεταμόρφωσις αὕτη βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τόσον τοῦ μεγέθους του, ὅσον καὶ τῆς διακοσμῆσεώς του. Ἀρχικῶς ἡ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου ἦτο καθαρῶς γεωμετρικὴ ¹⁴⁶—δαίδαλα πολλὰ ¹⁴⁷—ἢ εἰς μίαν μετόπην ὑπῆρχεν ἡ μορφή ἵππου ¹⁴⁸. Ἡ ὕπαρξις τοῦ ἵππου θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Kühler χαρακτηριστικὴ, διότι οὗτος πιστεύει εἰς τὴν χθονίαν ὑπόστασιν τοῦ ἵππου, ἀκολουθῶν εἰς τοῦτο τὰς ἀπόψεις τοῦ Malten καὶ πολλῶν ἄλλων διαπρεπῶν ἀρχαιολόγων ¹⁴⁹. Ὁ Nilsson ὁμως, τοῦ ὁποίου ἡ γνώμη εἰς θρησκευολογικὰ ζητήματα ἔχει ἰδιαίτεραν βαρύτητα, ὁμιλῶν περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ ἵππου ἢ τῆς κεφαλῆς του μόνον εἰς ἐπιτυμβίους στήλας καὶ ἀναφερόμενος εἰς τὰς γνώμας τοῦ Malten παρατηρεῖ ¹⁵⁰, ὅτι «bieten trotz ihrer Gelehrsamkeit und umsicht keinen wirklichen Beweis dafür. Die alte, einfachere Erklärung ist demgegenüber richtig. Das ἵπποτροφεῖν war das Zeichen des Adels, des Herrenstandes».

Ἀγγεῖα φέροντα παραστάσεις προθέσεως καὶ ἐκφορᾶς προέρχονται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀπὸ τάφους τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, ἀπὸ τοῦ 3ου τετάρτου τοῦ 8ου αἰῶνος, λέγει ὁ Kühler ¹⁵¹, προσθέτων, ὅτι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου τετάρτου τοῦ αἰῶνος, τοιαῦται παραστάσεις ἦσαν ἀκόμη ἄγνωστοι, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τοῦ κρατῆρος ἀρ. 1254 καὶ τοῦ ἀμφορέως 1256 τοῦ Κεραμικοῦ. Ὡστε, καταλή-

144. Kerameikos V, σ. 34 σημ. 77. Περὶ τοῦ θέματος βλ. νῦν καὶ R. Ginouvès, Balaneutiké, Recherches sur le bain dans l'antiquité Grecque, 1962, σ. 246 κ.έ., ὅπου συζητεῖ ἐκτενῶς περὶ τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων.

145. Πρβλ. Brückner-Pernice, ἔ.ἀ. σ. 151.

146. Κρατῆρ τάφου 2 (900-850 π.Χ.), κρατῆρ τάφου 43 (775-750), ἀμφορεὺς τάφου 42 (825-800), ἀμφορεὺς τάφου 37 (850-825), ἀμφορεὺς τάφου 11 (τέλος 9ου αἰ.), ἀμφορεὺς τάφου 23 (τέλος 9ου αἰ.), ἀμφορεὺς τάφου 30 (800-775).

147. Πρβλ. Brückner-Pernice ἔ.ἀ., οἱ ὁποῖοι εὐστόχως συγκρίνουν ταῦτα πρὸς τὰς μυκηναϊκὰς στήλας μὲ τὴν γεωμετρικὴν διακόσμησιν.

148. Κρατῆρ τάφου 22 (825-800).

149. Kühler, Kerameikos, V, σ. 27 κ.έ., Malten, JdI 29 (1914) σ. 179 κ.έ. Πρβλ. B. Schweitzer, Herakles, σ. 77 κ.έ., 90 κ.έ., 107, 239, Gnomon 10 (1934) σ. 350-51, Wiesner, Grab und Jenseits, σ. 183, 189 κ.έ., 216, Matz, Geschichte der Griechischen Kunst, I, σ. 58.

150. Gesch. Gr. Rel. I², σ. 382-83. Μολονότι ὁ Nilsson ὑπονοεῖ προφανῶς τὰς παραστάσεις τῶν ἀρχαϊκῶν στηλῶν καὶ τῶν μελανομόρφων ἴσως ἀμφορέων μὲ τὴν παράστασιν κεφαλῆς ἵππου, ἢ παρατήρησις του ἴσχυει καὶ διὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὴν τοποθετεῖ εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ μυκηναϊκῆς καὶ ὁμηρικῆς θρησκείας καὶ εἰς παράγραφον ἀναφερομένην εἰς τοὺς «ὁμηρικοὺς» χρόνους.

151. ἔ.ἀ. σ. 20.

γει, ὁ ἀμφορεὺς 804 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν τοῦ τάφου 2 ἢ 4 τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου τετάρτου μένει ἀπομεμονωμένος εἰς τὴν ἐποχὴν του ¹⁵².

Ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης ἡ συζήτησις χρονολογικῶν προβλημάτων τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων. Ἄλλωστε αἱ εἰδικαὶ ἔρευναι τῶν τελευταίων ἐτῶν ὑπῆρξαν ἐξονυχιστικαὶ καὶ ἄκρως διαφωτιστικαί, ἐὰν δὲ ὑφίστανται ἀκόμη ἐπὶ μέρους διαφοραὶ γνώμης, εἰς τὸ σύνολον ἔδωσαν σαφῆ εἰκόνα τοῦ γενικοῦ χρονικοῦ σχήματος τῆς γεωμετρικῆς τέχνης. Δυνάμεθα λοιπὸν ν' ἀναφερθῶμεν εἰς τὰς ἐρέυνας τοῦ Kahane, Young, Kübler, Kunze, τῆς G. Nottbohm, τοῦ Chamoux, Villard καὶ τὴν τελευταίαν ἐργασίαν τῆς Jean M. Davison ¹⁵³ καὶ ν' ἀποφύγωμεν τὴν ἄσκοπον ἀνάμιξιν μας εἰς τὸ θέμα. Ἐκ τῶν προαναφερθέντων ἐρευνητῶν ὁ Kunze καὶ ὁ Kahane χρονολογοῦν τὸν ἀμφορέα 804 εἰς τὸ 2ον τέταρτον τοῦ αἰῶνος, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προτιμοῦν χρονολόγησιν περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος (μὲ μικρὰς μεταξὺ των διαφορὰς μεταξὺ τοῦ 760 καὶ 750) ¹⁵⁴. Καὶ μολονότι πολλαὶ ἀντιρρήσεις διευτώθησαν ὑπὸ τῶν Chamoux, Villard, Kunze διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Nottbohm ἐπιχειρηθεῖσαν διάκρισιν ἐνὸς ὀρισμένου τεχνίτου, τοῦ τεχνίτου τοῦ ἀμφορέως τοῦ Διπύλου, ἐν τούτοις ἡ J. Davison ἐπανέρχεται μὲ τὴν ἐκτενῆ μονογραφίαν τῆς εἰς τὸ θέμα καὶ προσπαθεῖ μὲ λεπτομερεῖς ἀναλύσεις ὄχι μόνον νὰ ἐπιτύχῃ τοιαύτας ἀποδόσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ προχωρήσῃ εἰς συσχετισμοὺς τῶν διαφόρων ἐργαστηρίων μεταξὺ των.

Ἄνεξαρτήτως τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν λαμβάνει τις ἐπὶ τῶν δύο τούτων προβλημάτων τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων—τοῦ χρονολογικοῦ καὶ τοῦ ἐργαστηρίου ἢ τεχνίτου—δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι ὁ ἀμφορεὺς 804 εἶναι δύσκολον εἶτε νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς σειρᾶς τῶν ἀγγείων μὲ παράστασιν εἶτε νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἀκολουθεῖ μερικὰ σποραδικὰ μόνον καὶ ἀσήμαντα δημιουργήματα. Ἡ παράστασις τῆς προσθέσεως εἰς αὐτὸν ἔχει βεβαίως πολὺ περιορισμένην θέσιν εἰς τὸ σύνολον τῆς γεωμετρικῆς του διακοσμῆσεως καὶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο ὡς ἐπιφυλακτικὴ καὶ ἀτολίαν τοῦ τεχνίτου, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει νὰ ἐκτείνῃ τὴν σκηνὴν καὶ τὴν τοποθετεῖ μετὰ διακρίσεως μᾶλλον ἢ δειλίας εἰς μικρὸν χώρον. Ἄλλὰ οὐδὲν στοιχεῖον τεχνικῆς ἢ καλλιτεχνικῆς ἀδυναμίας, προδιδούσης ἀβεβαιότητα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν

152. ἔ.ἀ.

153. P. Kahane, Die Entwicklungsphasen der attisch-geometrischen Keramik, *AJA* 44 (1940) σ. 464-82. R.S. Young, Late geometric graves and a seventh century well in the Agora, *Hesperia*, Suppl. 2, 1939. G. Nottbohm, Der Meister der grossen Dipylon Amphora in Athen, *JdI* 58 (1943) σ. 1-31. F. Chamoux, L'école de la grande amphore de Dipylon, *RA* 33 (1945) σ. 55-97. F. Villard, Un nouveau cratère du Dipylon au Musée du Louvre, *RA Ser. 6*, 31-32 (1949) J.M. Cook, Athenian Workshops around 700., *BSA* 42 (1947) σ. 139-155. K. Kübler, *Keramikos V*, 1954, σ. 43-183. E. Kunze, *Disjecta membra attischer Grabkratere*, *AE* 1953-54, Εἰς μνήμην Γ. Π. Οικονόμου, Α' σ. 162-171, τοῦ ἰδίου, *Bruchstücke attischer Grabkratere*, *Festschrift B. Schweitzer*, σ. 48-58. Jean M. Davison, *Attic geometric workshops*, 1961. Πρβλ. καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ N. Himmelmann-Wildschütz, *Gnomon* 34 (1962) σ. 72-75. Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τοῦ E. Buschor, *Griechische Vasen*, 1940, τοῦ Fr. Matz, *Geschichte der Griechischen Kunst*, 1950, τοῦ R.M. Cook, *Greek painted pottery*, 1960, αἱ ὁποῖαι εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα μας κεφάλαια περιέχουν χρήσιμα στοιχεῖα.

154. Βλ. J. Davison, *Attic geometric workshops*, σ. 129. Ἡ χρονολόγησις τοῦ R. Hampe, *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit*, 1952, σ. 23: «etwa um 800», εἶναι προφανῶς πολὺ ὑψηλή.

μορφών ή την σύνθεσιν τοῦ συνόλου, θά ἠδύνατο ν' ἀνεύρη τις. Καί ἡ θέσις, τήν ὁποίαν δίδει εἰς τήν παράστασιν, μαρτυρεῖ σαφῆ γνῶσιν τοῦ προβλήματος τοῦ πρὸς κόσμησιν χώρου τοῦ ἀγγείου, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σκεφθῶμεν, ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχαρίου. Ἡ δυσκολία τοῦ τελευταίου τούτου ζητήματος δὲν ἦτο μικρά, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ μέγεθος τοῦ ἀγγείου καὶ τήν ἔκτασιν τῆς ἐπιφανείας, τήν ὁποίαν ὁ τεχνίτης ἔπρεπε νὰ κοσμήσῃ. Ὁρθῶς ἡ Davison χαρακτηρίζει¹⁵⁵ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο «a distinctive example of the master's style at his peak». Ἐὰν αἱ σκέψεις αὗται εἶναι ὀρθαί, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἢ ὅτι ὁ ἀμφορεὺς εἶναι νεώτερος τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰῶνος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τὰ εἰς τήν διάθεσιν μας κριτήρια ἀποκλείουν ἢ ὅτι προηγήθησαν τούτου ἐντὸς τοῦ 2ου τετάρτου τοῦ αἰῶνος ἔργα μὲ ὁμοίας παραστάσεις, εἴτε τοῦ ἰδίου τεχνίτου (τούτο θεωρῶ πιθανώτερον) εἴτε ἄλλων.

Τὸ θέμα τῆς προθέσεως καὶ ἐκφορᾶς, τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὰ μεγάλα ἐπιτάφια ἀγγεῖα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων δεικνύει σαφῶς, ὅτι ταῦτα κατεσκευάζοντο ἀποκλειστικῶς διὰ ταφικὴν χρῆσιν¹⁵⁶. Τοῦτο ἐπιμαρτυροῦν τόσον τὸ μέγεθος, ὅσον καὶ ἡ πολυτέλεια πολλῶν ἐξ αὐτῶν. Εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὑπῆρχον ἔτοιμα εἰς τήν ἀγορὰν καὶ ἠγοράζοντο ὑπὸ τῆς οἰκογενείας, ἢ ὁποία εὐρίσκετο εἰς τὴν ἄτυχον αὐτὴν ἀνάγκην, ἐφ' ὅσον τὸ κοινὸν θέμα τῆς προθέσεως καθίστα περιττὴν πᾶσαν διαφοροποίησιν. Δὲν εἶναι ἀδύνατον εἰς τὸν γενικὸν κανόνα νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ ἀγγεῖα ὡς ὁ ἀμφορεὺς 804. Ἀλλὰ ἂν ἀναλογισθῶμεν τὸ μέγεθος καὶ τὴν κόσμησίν του, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τοιαῦτα ἀγγεῖα θά ἦσαν ἰδιαίτερος δαπανηρά καὶ ὡς ἐκ τούτου θά κατεσκευάζοντο μόνον κατόπιν ἐιδικῆς παραγγελίας διὰ συγκεκριμένην περίπτωσιν, δηλαδὴ μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου, διὰ τὸν τάφον τοῦ ὁποίου προωρίζοντο¹⁵⁷.

Ἐν τοιοῦτον λαμπρὸν ἀγγεῖον δεικνύει προσέτι, ὅτι καὶ τὸ κατὰ βάσιν λατρευτικὸν τοῦτο σκευὸς ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὴν κοινωνικὴν θέσιν τοῦ νεκροῦ¹⁵⁸ καὶ ἡ ἐνδεικτικὴ ὑπεροχὴ του ἐδήλωνε τὴν θέσιν αὐτὴν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐνῶ συγχρόνως ἐξέφραζε κατὰ τρόπον ἐντόνως αἰσθητὸν ὄχι μόνον τὴν ἀγάπην τῆς οἰκογενείας πρὸς τὸν νεκρὸν, ἀλλὰ καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς ἐντὸς τῆς κοινωνίας τῶν ζώντων. Τὸ λαμπρὸν τοῦτο μνημεῖον ἀποτελεῖ, νομίζω, μετὰ τὰς ἐπιβλητικὰς στήλας τῶν μυκηναϊκῶν περιβόλων, ἕνα ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μάρτυρας μιᾶς ἀκόμη λειτουργίας τοῦ οἰουδήποτε ταφικοῦ μνημεῖου, ἢ ὁποία δὲν ἔχει ἀρκετὰ τονισθῆ. Τὸ ταφικὸν μνημεῖον κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' οὐσίαν κατασκευάζεται διὰ τὸν νεκρὸν καὶ δι' αὐτὸν προορίζεται· ἀλλὰ ἡ λαμπρότης του ἀντικατοπτρίζει τὸν πλοῦτον καὶ τὴν δύναμιν ὄχι μόνον τοῦ νεκροῦ, ἀλ-

155. ἔ.ἀ. σ. 129 σημ. 83.

156. Ὅστρακα γεωμετρικοῦ ἀγγείου μὲ παράστασιν προθέσεως εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου (AM 54 (1929) σ. 15, Πίν. 2), ἀλλὰ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Buschor (AM 55 (1930) σ. 19), «εἶναι προφανές, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸ ἱερόν», ἀλλὰ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο «*dicht ausserhalb des Heiligtum*». Πρβλ. ὁμοία ὄστρακα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, Graef-Langlotz, Vasen v.d. Akropolis, ἀρ. 254-57, Πίν. 8. Περὶ τῆς σκηνῆς τῆς προθέσεως βλ. W. Zschietzschmann, AM 53 (1928) σ. 17-47, καὶ Beil. 8-18. Τελευταίως ὁ John Boardman ἐμελέτησεν ἐκ νέου τὸ θέμα εἰς τὴν ἐργασίαν του περὶ τῶν «γραπτῶν ταφικῶν πλακῶν», BSA 50 (1955) σ. 51-66, Πίν. 1-8.

157. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι εἰς τοιαύτην περίπτωσιν ἀμέσως μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν ἐτοποθετεῖτο προχειρῶς ἀγγεῖον ὀλιγώτερον πολυτελές διὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἀπαραιτῶν ταφικῶν χοῶν, ἀντικαθιστάμενον ἀργότερον ἀπὸ τὸ μόνιμον τοῦτο ἀγγεῖον, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε τόσον διὰ τὰς σπονδὰς, ὅσον καὶ ὡς ταφικὸν μνημεῖον.

158. Πρβλ. Kahane, AJA 44 (1940) σ. 464.

λά και τῶν ἐπιζώντων συγγενῶν καί, πιστεῶ, κυρίως αὐτῶν. Ἐκ τῆν διάκρισιν τῶν τάφων, ἡ ὁποία καθίσταται φανερά εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ταφικῶν μνημείων, προβάλλει καὶ εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν—ὅπως καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην—ἡ διάκρισις τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχήσεως τῶν οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι κατεσκεύασαν καὶ συντηροῦν τοὺς τάφους¹⁵⁹.

Εἰς τὰ ἐπιτάφια ταῦτα ἀγγεῖα δὲν ἔχομεν μόνον παραστάσεις προθέσεως καὶ ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ, αἱ ὁποῖαι σχετίζονται ἀμέσως μὲ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀγγείου. Αἱ ἀρματοδρομίαι εἶναι θέμα συχνόν, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ παραστάσεις πλοίων μὲ σκηνὰς μάχης ἐπ' αὐτῶν ἢ παρ' αὐτά (Πί ν. 87 β-γ). Τὸ θέμα τῆς ἀρματοδρομίας, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, θὰ τὸ ἐπανεύρωμεν εἰς ἐρυθρομόρφους ἀττικὰς λουτροφόρους τοῦ 5^{ου} αἰῶνος¹⁶⁰, τὸ γνωρίζομεν δὲ ἤδη ἀπὸ τὰς παραστάσεις τῶν ἀναγλύφων μυκηναϊκῶν στηλῶν, εἰς ἀπλουστέραν βεβαίως μορφήν¹⁶¹. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ὅμηρου διὰ τὰς ἀρματοδρομίας εἰς τὰ «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ αἱ παραστάσεις τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων εἰκονίζουσι ταφικοὺς ἀγῶνας, ὥστε ἡ παρουσία των ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων ἀγγείων ἔχει τὸν αὐτὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἔχουν καὶ αἱ παραστάσεις προθέσεως καὶ ἐκφορᾶς. Πομπὴ δηλαδὴ ἀρμάτων καὶ ἀρματοδρομίαι ἀνάλογοι πρὸς τὰς ὀμηρικὰς ἀπετέλουσι, φαίνεται, μέρος τῆς ταφικῆς τελετῆς κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους¹⁶². Τοιαύτη πολυτελής ἐκφορὰ καὶ κηδεῖα δὲν θὰ ἦτο βεβαίως συχνὴ οὔτε θ' ἀπετέλει τὸν γενικὸν κανόνα. Ὁ Kübler πιστεύει¹⁶³, ὅτι ἡ ἔλλειψις χώρου εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου οἱ τάφοι ἦσαν πυκνοὶ ὁ εἰς παρά τὸν ἄλλον, δὲν ἐπέτρεπε τὴν κίνησιν πομπῆς ἀρμάτων οὔτε τὴν τέλεσιν ἀγῶνων καὶ θεωρεῖ τὰς παραστάσεις τῶν ἀγγείων «nur Abloesungen solchen Feiern», προσθέτων, ὅτι «τοιαῦται νεκρικαὶ τελεταὶ ἠδύναντο νὰ τελῶνται μόνον μεμονωμένως καὶ μᾶλλον ἀπὸ τὰς εὐγενεῖς οἰκογενείας εἰς τὰ κτήματά των εἰς τὴν Ἀττικὴν». Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ παράστασις δὲν ἀποτελεῖ εἰκονογράφησιν πάσης κηδεῖας ἢ τῆς κηδεῖας τοῦ νεκροῦ, εἰς τὸν τάφον τοῦ ὁποῖου ἴστατο τὸ ἀγγεῖον, ἀλλ' ὅτι ὁ τεχνίτης ἐχρησιμοποίησε ἐν θέμα κατάλληλον καὶ σχετικὸν πρὸς τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς του¹⁶⁴.

Ἐὰν τὸ θέμα τῶν ἀρματοδρομιῶν δύναται νὰ σχετισθῆ πρὸς τὴν ταφήν καὶ οὕτω νὰ ἐρμηνευθῆ ἡ παρουσία του ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων ἀγγείων, δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ καὶ μὲ τὰς ναυτικὰς σκηνὰς, τὰ πλοῖα καὶ τὰς μάχας ἐπ' αὐτῶν ἢ παρ' αὐτά. Ἡ γνώμη τῆς Ri-

159. Πρβλ. Kübler, *Kerameikos V*, σ. 21, Εὐριπίδου *Τρωάδες* στ. 1246-50 καὶ Μαν. Ἀνδρόνικου, *Horror Vacui* ἢ ὁ καλλιτεχνικὸς λόγος, *ΑΔ 16* (1960) σ. 53 καὶ σημ. 43.

160. Merlin, *AE 1937*, σ. 186 Εἰκ. 1, Chamoux, *École de Dipylon*, *RA 33* (1945) σ. 80.

161. Ἐὰν βεβαίως αἱ παραστάσεις αὗται εἰκονίζουσι ἀρματοδρομίας καὶ ὄχι σκηνὰς κυνηγίου ἢ μάχης.

162. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικου, *Ὀμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς*, *Ἑλληνικά τόμ. 17* (1960) σ. 63-64.

163. *Kerameikos V*, σ. 20.

164. Οἱ Brückner-Pernice, *AM 18* (1893) σ. 152, σχετίζουσι τὰς παραστάσεις τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων μὲ τοὺς ἱππεῖς, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται εἰς τὴν *predella* τῶν ἀρχαϊκῶν στηλῶν. Ὁ T. B. L. Webster, *Homer and Attic geometric vases*, *BSA 50* (1955) σ. 38-50, ἰδίως σ. 47 κ.έ. (πρβλ. τοῦ ἰδίου, *From Mycenae to Homer*, 1958, σ. 172) νομίζει, ὅτι αἱ παραστάσεις τῶν ἀρματοδρομιῶν ἀναφέρονται εἰς ἡρωικοὺς - μυθικοὺς ἀγῶνας μᾶλλον καὶ ὄχι εἰς τὴν πραγματικὴν ζωὴν. Τὸ αὐτὸ πιστεύει καὶ περὶ τῶν ναυτικῶν σκηνῶν, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος ἀμέσως κατωτέρω.

chter¹⁶⁵ «ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην (τοῦ κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης Acc. No 34. 11.2, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ναυτική σκηνή) εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ νεκρὸς ἦτο πλοίαρχος, ὁ ὁποῖος ἀπόλεσε τὴν ζωὴν εἰς τὴν εἰκονιζομένην μάχην», ἂν δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποκλεισθῇ γενικῶς, δὲν δύναται νὰ εὕρη καὶ γενικὴν παραδοχὴν οὔτε βοηθεῖ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν πολλῶν τοιούτων σκηνῶν, τὰς ὁποίας εὐρίσκομεν εἰς τὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Ἡ ἴδια παλαιότερον¹⁶⁶, συμφωνοῦσα πρὸς τὸν Fr. Poulsen¹⁶⁷, ὀρθῶς εἶχε παρατηρήσει, ὅτι ἡ διακόσμησις τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων δὲν σχετίζεται πρὸς ἐκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν νεκροῦ οὔτε ἀπέβλεπεν εἰς τοῦτο ὁ τεχνίτης. Πειστικὴν περὶ τούτου ἀπόδειξιν προσφέρει ὁ ἀμφορεὺς τοῦ Ὑμηττοῦ¹⁶⁸, ὁ ὁποῖος ἐνῶ ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ταφὴν παιδός, φέρει παραστάσεις μαχομένων πολεμιστῶν, ἵππέων καὶ ἀρμάτων.

Αἱ ναυτικαὶ σκηναὶ εἶχον παλαιότερον σχετισθῆ μετὰ τὴν καθιέρωσιν τῶν ναυκραριῶν καὶ ἐθεωρήθησαν μνημεῖα νεκρῶν «οἱ ὅποιοι ἦσαν μέλη ἀθηναϊκῶν ναυκραριῶν»¹⁶⁹. Τὴν γνώμην ταύτην ἀναφέρουν καὶ οἱ Brückner-Pernice εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην τῶν¹⁷⁰, ἀλλὰ χωρὶς νὰ τὴν ἀπορρίπτουν τελείως παρατηροῦν: «es läge nahe, diese Schmuck auf die Gräber der ναύκραροι, der Schiffsherren, zu beschränken, aber es scheint, dass dafür der Bruchstücke von Vasen zu viel sind». Ἡ παρατήρησις αὐτῆ περὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἀγγείων μετὰ ταύτας παραστάσεις, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε ἀποτελοῦν μέρος μόνον ὄσων εἶχον στηθῆ ἐπὶ τῶν τάφων, ἀποτελεῖ ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀπόψεως ταύτης καὶ κατὰ πάσης ἄλλης, ἡ ὁποία βλέπει εἰς τὰς παραστάσεις συγκεκριμένον θέμα. Εἰδικῶς ἡ περὶ ναυκραριῶν ἄποψις δὲν δύναται νὰ στηριχθῆ, διότι εἶναι καὶ ἱστορικῶς ἐσφαλμένη¹⁷¹. Ὁ Charbonneau¹⁷² ὑπεστήριξεν, ὅτι πρόκειται περὶ μυθικῶν ληστρικῶν (μετὰ τὴν ὀμηρικὴν σημασίαν τῆς λέξεως) ἐπιδρομῶν (razzias). Τὴν ἄποψιν, ὅτι εἰκονίζουσιν μυθικὰς σκηνάς, ὀμηρικὰς ἢ ἄλλας, ὑπεστήριξε τελευταίως καὶ ὁ T. B. L. Webster¹⁷³.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι οὐδὲν ἐπιχείρημα ἀπολύτως πειστικὸν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιταχθῆ εἰς τὴν γνώμην ταύτην, ἡ ὁποία βλέπει σκηνὰς μυθολογικὰς εἰς πολλὰς παραστάσεις τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων. Ἡ μορφή τῶν γεωμετρικῶν παραστάσεων μετὰ τὸν ἐξαιρετικῶς ἀφηρημένον χαρακτήρα καὶ ἴσως ἡ ἄγνοιά μας τῶν συμβατικῶν μέσων ἐκφράσεως τῆς γεωμετρικῆς τέχνης, προσέτι δὲ ἡ ἔλλειψις ἐπιγραφικῶν στοιχείων (οἷα εὐρίσκομεν εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἀγγειογραφίαν) δὲν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ καὶ ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς. Ἀναμφισβητῆτως μυθολογικὰς παραστάσεις ἀνευρίσκομεν

165. A Dipylon Vase, M.M.A. Bulletin, 1934, σ. 172.

166. AJA 19 (1915) σ. 390.

167. Dipylongräber, σ. 124.

168. JdI 2 (1887) Πίν. 5, CVA Berlin, Taf. 41,1, Matz, Gesch. Gr. Kunst, Πίν. 200. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι πρόκειται περὶ πρωτοαττικῶ ἀγγείου, ἀλλ' ἡ ἀποδεικτικὴ του ἀξία παραμένει ἀκεραία.

169. Helbig, Vases de Dipylon et les Naucaries, Acad. Inscr. 36, I (1898) σ. 387 κ.έ.

170. ἔ.ά. σ. 153.

171. Bl. C. Hignett, A History of the Athenian Constitution, 1952, σ. 69 κ.έ.

172. Deux Fibules, Préhistoire, I (1932) σ. 230, 241 καὶ 243.

173. BSA 50 (1955) σ. 43 κ.έ. Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν πνευματικότητά της εἶναι ἡ ἀνάλυσις τοῦ κόσμου τῶν παραστάσεων τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ὀμηρικὰς, ὡς δίδεται ὑπὸ τοῦ W. Schadewaldt, εἰς τὴν μελέτην Homer und sein Jahrhundert, Das neue Bild der Antike, I, σ. 51 κ.έ. ἰδίως σ. 78-84 (=W. Schadewaldt, Von Homers Welt und Werk, σ. 87 κ.έ. ἰδ. σ. 115-122).

εις ἀγγεία καὶ χαλκᾶ ἐλάσματα (πορπῶν καὶ ἄλλα) τοῦ 7ου αἰῶνος π.Χ.¹⁷⁴. Εἶναι ὁμως βέβαιοι, ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 2ον ἡμισυ τοῦ 8ου αἰῶνος ἤρχισεν ἡ ἀπεικόνισις τοιούτων σκηνῶν ἐπὶ ἀγγείων. Ἀπὸ τὰς παλαιότερας εἶναι ἡ γνωστὴ παράστασις ἀπαγωγῆς Ἑλένης ἐπὶ γεωμετρικοῦ λέβητος τοῦ Βρετ. Μουσείου¹⁷⁵ καὶ ἡ ἀσφαλῶς μυθολογικὴ παράστασις τῶν Μολιόνων¹⁷⁶. Ἀκολουθοῦν, πάντοτε ἐντὸς τοῦ 8ου αἰῶνος, ἀσφαλῶς μὲν ἄλλαι δύο ἀπεικόνισεις τῶν Μολιόνων, δύο παραστάσεις κενταυρομαχίας καὶ ὁ φόνος τῆς Πενθεσιλείας ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως¹⁷⁷, ἐνῶ εἶναι πιθανὸν ἀπλῶς, ὅτι ἔχομεν ἄθλους Ἡρακλέους καὶ ναυάγιον Ὀδυσσεῶς εἰς ἄλλας¹⁷⁸.

Εἰδικῶς διὰ τὰς ναυτικὰς σκηνὰς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν, ἐὰν εἰκονίζουσι πραγματικὰ ἢ μυθολογικὰ γεγονότα. Ἀλλὰ ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκλείσῃ τὴν μυθολογικὴν ἐρμηνείαν διὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν. Ἐκτὸς ὁμως τούτου οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν μυθολογικὴν ἐρμηνείαν δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τῶν, νομίζω, ἐν ἰσχυρὸν ἐπιχειρήμα, τὸ ὁποῖον ἐπικαλεῖται ὁ Kirk εἰς τὴν εἰδικὴν περὶ τῶν γεωμετρικῶν παραστάσεων πλοίων μελέτην τοῦ¹⁷⁹, διὰ ν' ἀποκλείσῃ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην. «Οὐδεμία ἀπὸ τὰς ἐρμηνείας ταύτας ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τῆς, γράφει ἐν σελ. 144, ὅτι αἱ γεωμετρικαὶ ναυτικαὶ σκηναί... δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς σκηναὶ μάχης»¹⁸⁰. Καὶ ἡ ἐρμηνεία τὴν ὁποίαν προτείνει, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὠρισμένας σκέψεις τοῦ Chamoux¹⁸¹, παρέχουσι τὴν δυνατότητα ὄχι μόνον νὰ ἴδωμεν ὅλας τὰς τοιαύτας παραστάσεις ὡς ἐνιαῖον καλλιτεχνικὸν ὄλον, ἀλλὰ καὶ νὰ φθάσωμεν ἀκριβῶς εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ προβλήματος, εἰς τὴν θέσιν δηλαδὴ τοῦ καλλιτέχνου καὶ εἰς τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἔργου του. «Ἡ ὀρθὴ ἐξήγησις τῶν πολυαριθμῶν ναυτικῶν σκηνῶν, γράφει ὁ Kirk ἐν σελ. 151, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κανένα ἱστορικὸν παράγοντα οὔτε ἀπὸ ἄμεσον συσχέτισιν τῆς διακοσμῆσεως τῶν ταφικῶν ἀγγείων πρὸς τὴν θέσιν τοῦ νεκροῦ. Εὐρίσκεται περισσότερον εἰς τὰ εὐρυνόμενα ἐνδιαφέροντα καὶ εἰς τὴν ἀναπτυσσομένην τεχνικὴν τοῦ ἀγγειογράφου, ὁ ὁποῖος εἰκονίζει μορφὰς (καὶ ὄχι μόνον γεωμετρικὰ σχήματα). Τοῦτο ἀποτελεῖ θέμα, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν καὶ ἐκτεταμένην μελέτην... Ὅπωςδὴποτε ἐκ τῶν στοιχείων,

174. R. Hampe, Frühe griechische Sagenbilder in Boeotia, 1936.

175 JHS 19 (1898) Πίν. 8, Hampe, ἔ.ἀ. Πίν. 22, Buschor, Gr. Vasen, σ. 18 Εἰκ. 18, Matz, Gesch. Gr. Kunst, Πίν. 14, Schadewaldt, ἔ.ἀ. σ. 3. Ἐν τούτοις δὲν εἴμεθα ἀπολύτως βέβαιοι διὰ τὴν ἐρμηνείαν ὡς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης ὑπὸ Πάριδος ἢ ἀκόμη καὶ ἐὰν εἰκονίζῃ πράγματι μυθολογικὴν σκηνὴν ἢ ἀπλῶς μόνον σκηνὴν ἀποχαιρετισμοῦ.

176. 1) Λούβρου A 519, Hampe, ἔ.ἀ. Πίν. 34, 2) Ἀθηνῶν (ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους) Ch. Waldstein, The Argive Heraeum, 2. Πίν. 57, Hampe, ἔ.ἀ. Πίν. 340, Matz, ἔ.ἀ. Πίν. 27b. Διὰ τὴν παράστασιν τῶν Μολιόνων εἴμεθα βέβαιοι λόγῳ τῆς εἰδικῆς περιπτώσεως τῶν Σιαμαίων τούτων ἀδελφῶν, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται ὡς ἔχοντες κοινὸν σῶμα, ἀλλὰ διπλᾶ μέλη.

177. Πλήρη κατάλογον τῶν πρώιμων μυθολογικῶν παραστάσεων βλ. εἰς T. J. Dunbabin, Greeks and their Eastern Neighbours, 1957 (ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατόν του), σ. 77.

178. Ὁ Fr. Brommer, Herakles, 1953, πιστεύει, ὅτι ὑπάρχουν παραστάσεις 4 ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους εἰς ἔργα τοῦ 8ου αἰ. ἀλλὰ ὁ Dunbabin (Gnomon, 26 (1954) σ. 443-447) δέχεται μόνον ἓνα ἐξ αὐτῶν. Ὁ ἴδιος ἐν τούτοις εἰς τὸ προαναφερθὲν βιβλίον του ἀναφέρει μὲ ἐρωτηματικὸν παράστασιν Ἡρακλέους καὶ Στυμφαλίδων ὄρνιθων ὡς καὶ Ἡρακλέους καὶ λέοντος (παράστασιν δημοσιευθεῖσαν εἰς Kerameikos, V 1954, μετὰ τὴν προηγηθεῖσαν κριτικὴν του εἰς Gnomon).

179. S. Kirk, Ships on geometric vases, BSA 44 (1949) σ. 93-153.

180. Δὲν νομίζω, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ παλαιὰ ἄποψις τοῦ A. J. Murray, JHS 19 (1899) σ. 198-201, ὅτι εἰς τὰς σκηνὰς ταύτας εἰκονίζεται «...start of a ship-race, part of the funeral games of a nobleman».

181. ἔ.ἀ. σ. 80-81.

τὰ ὁποῖα συνελέξαμεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος καθίσταται προφανές, ὅτι τὸ πλοῖον ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς ἤδη γεωμετρικῆς περιόδου θεωρεῖται θέμα αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἄξιον νὰ εἰκονογραφηθῆ (for its own sake)». Καί, σελ. 152, καταλήγει : «Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι αἱ ναυτικαὶ σκηναὶ δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπλῶς ἀπὸ τὴν καταλληλότητά των διὰ καλλιτεχνικὴν χρῆσιν τοῦ γεωμετρικοῦ εἶδους καὶ ἐπομένως ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ θέμα θὰ ἦτο διὰ τὸν τεχνίτην ἐλκυστικόν. Ἡ ἐρμηνεία ἰσχύει ἐξ ἴσου διὰ σκηνὰς εἰς ἐπιτάφια καὶ μὴ ἀγγεῖα. Μία σκηνὴ ναυτικὴ θὰ ἤρμοζεν ἐξ ἴσου εἰς ἀμφοτέρα».

«Αἱ σκηναὶ αὗται, λέγει ὁ Chamoux¹⁸², ὅπως καὶ ἡ πρόθεσις, ἡ ἐκφορὰ καὶ αἱ ἀρματοδρομίαι, ἦσαν τρέχουσα, ἂν ὄχι καθημερινὴ ἐμπειρία τοῦ τεχνίτου» καί, θὰ προσθέσωμεν ἡμεῖς, ὅτι τὸ ἐντόνως δραματικὸν στοιχεῖον των προσέφερον εἰς τὸν ἀγγειογράφον τὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἐπέτρεπον εἰς τὴν ἐμπνευσίν του νὰ ἱκανοποιηθῆ καὶ εἰς τὴν δεξιοτεχνίαν του νὰ εὕρη ἐκφρασίαν, ἐνῶ παραλλήλως ἀπετέλουν ὑψηλὸν καλλιτεχνικὸν σύμβολον, τὸ ὁποῖον μετεμόρφωνε τὴν πραγματικὴν ζωὴν εἰς τέχνην. Ἡ τέχνη αὕτη ἔχει ἀκριβῶς τὰ γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς τῆς, τῆς γεωμετρικῆς, καὶ μὲ μουσικὸν σχεδὸν τρόπον ἐπαναλαμβάνει τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς στοιχεῖον (μοτίβον) πολλακίς, ὥστε εἰς τὸ τέλος ἡ εἰκὼν τοῦ ἀποτυπῶνται εἰς τὸν θεατὴν ἀπολύτως καθαρὰ, ὅπως ἀκριβῶς καθαρὰ ἦτο καὶ εἰς τὴν ἐνδιάθετον ὄρασιν τοῦ τεχνίτου. Ὁ μαϊάνδρος π.χ., κλασσικὸν στοιχεῖον τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἐκφράζει μὲ καθαρότητα τὴν διάθεσιν ταύτην. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ὑπάρχει τὸ ἀπλοῦν στοιχεῖον του, εἰς δακτυλικὸς πούς ἢ ἐν ἐξάμετρον· σὺν τῷ χρόνῳ πολλαπλασιάζεται, πάντοτε ὁ ἴδιος εἰς τὴν μορφήν καὶ τὴν κατασκευὴν του, ἐπαναλαμβάνεται, ἀπλούμενος εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἀγγείου. Ὅμοιαν ἐπανάληψιν προσέφερον ἡ σειρὰ τῶν θρηνούντων καὶ θρηνουσῶν εἰς τὰς δύο κατευθύνσεις ἐκατέρωθεν τῆς νεκρικῆς κλίνης. Ἡ ἀρματοδρομία ἀποτελεῖ τὸν μαϊάνδρον τῶν φυσικῶν μορφῶν. Τὸ πλοῖον προσφέρει περισσότερον συνθετικὴν μορφήν, διότι ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ περιέχῃ εἰς τὴν ἐνότητα τῆς μιᾶς μορφῆς, τῆς μορφῆς τοῦ πλοίου, τὴν πολλαπλότητα τῶν ὁμοίων ἐπαναλαμβανομένων μορφῶν, τῶν κωπηλατῶν.

Ὁ γεωμετρικὸς τεχνίτης εἶδε μέσα εἰς τὸ χάος τῆς καθημερινῆς του ἐμπειρίας τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποῖαν ἤθελε νὰ ἴδῃ. Ἀνεκάλυψε μέσα εἰς τὴν ἀκαταστασίαν τῶν πραγματικῶν φαινομένων, τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἤρμοζον εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν του ἀναζήτησιν, θέλησιν καὶ ἰδανικόν. Ἡ σχέσις πρὸς τὸν «πραγματικόν» προορισμὸν τοῦ ἔργου δύναται νὰ προσφέρῃ ψυχολογικὴν μόνον ἐρμηνείαν, ὅτι δηλαδὴ ἐγένετο κάποιος συνειρμὸς μεταξύ θέματος ἀπαιτητοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ. Ἡ καλλιτεχνικὴ ὁμως κατὰκτησις εὐρίσκετο ἔξω ἢ μᾶλλον πέραν τοῦ σημείου τούτου. Ἡ ἀτέρμων ἐπανάληψις τῶν στοιχείων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψιν, ὅτι τοῦτο ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἤθελεν ὁ τεχνίτης καὶ ἱκανοποιεῖ τὸν πελάτην του ὄχι μόνον πρακτικῶς, ἀλλὰ ἐπίσης, καὶ πρὸ πάντων, αἰσθητικῶς. Τὴν πλέον πειστικὴν περὶ τούτου ἀπόδειξιν προσφέρει τὸ γεγονός, ὅτι, ὅτε μετεβλήθη ἡ καλλιτεχνικὴ θέλησις καὶ τὸ αἰσθητικὸν ἰδανικόν, μετεβλήθη ὄχι μόνον ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν σκηνῶν αὐτῶν, ἀλλὰ ἀντικατεστάθησαν αὗται αὗται αἱ σκηναὶ¹⁸³. Καὶ εἶναι δύσκολον, ἂν ὄχι ἀδύνατον, νὰ εὕρεθῃ ἄλλη πραγματικὴ — ἱστορικὴ, πολιτικὴ, κοινωνικὴ κλπ. — αἰτία τῆς μεταβολῆς. Ἀκόμη καὶ ἂν αὕτη ὑπῆρξε, μετέβαλεν ὄχι τὴν ἀνάγκην νὰ παρασταθῆ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ θέμα, ἀλλὰ τὸν πνευματικὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων καὶ συνεπῶς καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν τῶν ἰδανικόν. Ἡ μεταβολὴ

182. Ἐ.ἀ. σ. 84.

183. Πρβλ. Μαν. Ἀνδρόνικου, *Horror vacui* ἢ ὁ καλλιτεχνικὸς λόγος, *ΑΔ* 16 (1960) σ. 46-59.

δηλαδή του θέματος αποτελεί συνέπεια της μεταβολής της καλλιτεχνικής μορφής. Το χαρακτηριστικόν τουτο φαινόμενον θά τὸ ἐπανεύρωμεν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ ἐπιταφίου μνημείου καὶ θά μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν κατανόησιν πολλῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἔμειναν ἅλυστα ἢ ἡρμηνεύοντο κακῶς, λόγῳ τῆς προσπαθείας «ρεαλιστικῆς» ἔρμηνείας τῶν μνημείων.

Ἄς συνοψίσωμεν τώρα τὰ δεδομένα τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων. Κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους ἔχομεν μικροὺς τύμβους καὶ ἐπιταφίαν στήλην. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἑλλειπτικοῦ περιβόλου τῆς Νέας Ἰωνίας ἐπιτρέπει νὰ υποθέσωμεν τὴν ὑπαρξιν ταφικοῦ μνημείου ἐπιμελέστερον κατεσκευασμένου. Ὁ περίβολος οὗτος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπετέλει κρηπίδα τύμβου ἢ ἀπλῶς νὰ περιέκλειε τὴν περιοχὴν τῶν τάφων. Τὰ ἀγγεῖα ἐπὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν τάφων τῆς Σκύρου καὶ ἰδίως τῆς Κῶ, ὅπου ταῦτα ἐσώθησαν εἰς κατάστασιν ἐξαιρετικῶς καλῆν, ὀδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι τοιοῦτος περίβολος ἦτο ἀπαραίτητος διὰ νὰ προφυλάττῃ τὰ ἐπιτάφια «κτερίσματα». Ἡ ὑπαρξις στήλης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ φαινόμενον ἐντελῶς γενικόν, ἐκτὸς ἐὰν υποθέσωμεν, ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Ὁμήρου περὶ ὑπάρξεως ξυλίνης στήλης δύναται νὰ σημαίνει, ὅτι ὁπουδῆποτε δὲν εὐρίσκομεν στήλην, αὕτη εἴτε ἀφηρέθη μεταγενεστέρως εἴτε ἦτο ξυλίνη καὶ κατεστράφη.

Κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἐξακολουθεῖ ἡ κατασκευὴ μικρῶν κυρίως τύμβων, ἢ δὲ ὑπαρξις τῆς στήλης, συνηθεστέρας πλέον, ἐπιβεβαιουταὶ ὑπὸ περισσοτέρων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Ἡ στήλη εἶναι κατὰ κανόνα μικροῦ μεγέθους καὶ τὸ πάχος τῆς εἶναι μικρότερον τοῦ πλάτους, ὥστε ἔχει τὴν μορφήν στήλης μᾶλλον ἢ στύλου (Pfeiler)¹⁸⁴. Ἡ μεγαλύτερα γνωστὴ, τοῦ τάφου 2 τοῦ Κεραμικοῦ¹⁸⁵, φθάνει ἀκριβῶς τὸ 1 μ., ἐνῶ αἱ λοιπαὶ εἶναι συνήθως 0,70-0,80 μ. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς εἶναι μᾶλλον ἀμελῆς. Οὐδὲν βέβαιον παράδειγμα συνυπάρξεως τύμβου καὶ στήλης ὑπάρχει, ἐν τούτοις οὐδὲν ἀποκλείει τοιαύτην περίπτωσιν. Τὸ νέον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, εἶναι ἡ παρουσία ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μεγάλων ἐπιταφίων ἀγγείων. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐπὶ τοῦ τάφου εὐρέθη καὶ στήλη καὶ ἀγγεῖον. Χαρακτηριστικόν καὶ ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι τὸ ἀγγεῖον τοῦτο ὑπέρκειται — ὡσάκις τοῦτο κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ — ἀκριβῶς τοῦ ὀστεοδόχου ἀγγείου, ἐνῶ ἡ στήλη στηρίζεται εἰς τὴν ἀντίστοιχον πλευρὰν τοῦ λάκκου προσφορῶν. Βλέπομεν λοιπόν, ὅτι αἱ χοαὶ κατευθύνονται ἀμέσως πρὸς τὰ λείψανα τοῦ νεκροῦ καὶ ὄχι πρὸς τὴν στήλην. Τοῦτο σημαίνει, νομίζω, ὅτι ἐὰν κάτι «μειλίσσεται» καὶ «θεραπεύεται» διὰ τῶν χοῶν, τοῦτο εἶναι τὰ λείψανα τὰ ἐναπομείναντα ἐντὸς τοῦ ἀγγείου καὶ οὐδὲν ἄλλο. Ὡστε τὰ δεδομένα τῶν γεωμετρικῶν τάφων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένοντο ἀκριβεῖς παρατηρήσεις οὐδεμίαν προσφέρουν ἐνδειξιν πρὸς παραδοχὴν τῆς θεωρίας, ὅτι ἡ στήλη ἀποτελεῖ τὸ ἔδος τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ¹⁸⁶, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνασκαφέως Κ. Kübler. Εἰς τοῦτο

184. Μόνον εἰς τὴν στήλην τοῦ τάφου 38 τοῦ Κεραμικοῦ (Kerameikos V, σ. 234) ἔχομεν πάχος ἴσον πρὸς τὸ πλάτος, (0,40 × 0,40 μ.), ὥστε δίδεται ἡ εἰκὼν στύλου μᾶλλον (Pfeiler) ἢ στήλης.

185. Kerameikos V, σ. 213.

186. Ὡς ὑπεστήριζεν ὁ Watzinger (Die griechische Grabstele und der Orient, Genethliakon W. Schmidt, 1929, καὶ ἡ E. van Hall (Over den Oorsprong van de grieksche Grafstele, Amsterdam 1941, παλαιότερον, καὶ ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ Κεραμικοῦ Κ. Kübler (Kerameikos, V, σ. 34: «Der Tote, zu dessen Asche oder Leichman in der Grabtiefe die Spenden geleitet werden, kann dabei in einem

είναι σύμφωνος και ή όμηρική μορτυρία, ή όποια θεωρεΐ και την στήλην «γέρας του θανόντος» και ούδαμου ύπαινίσσεται, ότι θεωρεΐ ό όμηρικός άνθρωπος την στήλην ως έδος τής ψυχής. Άλλωστε, έάν τοιαύτη αντίληψις έπεκράτει, θα έπρεπε να προφυλάξουν την στήλην από ένδεχομένην φθοράν, πράγμα δια το όποϊον δέν φαίνεται, ότι λαμβάνεται ιδιαίτερα μέριμνα.

Ή πιθανότερα έρμηνεία είναι, ότι και κατά την γεωμετρικήν έποχήν, όπως και κατά τας προηγούμενας, ή στήλη, ως και ό τύμβος, άποτελούν το «σήμα» του τάφου. Άλλά εις την έρμηνείαν ταύτην φαίνεται, ότι αντίκεινται αί στήλαι των τάφων, έπί των όποϊων ύπάρχει και μέγα επιτάφιον άγγειον· διότι εις τας περιπτώσεις αυτάς ή μικρά στήλη, μόλις εξέχουσα του λάκκου προσφορών, δυσκόλως διεκρίνετο, ώστε να «σημαίνη» εύκρινώς τον τάφον, καθώς εύρίσκετο άλιστα παρά το μέγα, υπερμέγεθες πολλακίς άγγειον, το όποϊον εκτός του μεγέθους είχε και την λαμπράν διακόσμησην δια ν' άποσπᾶ την προσοχήν του παροδίτου. Πράγματι ή στήλη εις τας περιπτώσεις ταύτας έχει σχεδόν ύποκασταθῆ εις την λειτουργίαν του «σήματος» ύπό του επιταφίου άγγείου. Άλλά, όπως ή στήλη δέν έπαυε να είναι το «σήμα» εις τους τάφους με τον μικρόν τύμβον ή και εις τους θολωτους άκόμη τυμβοχώστους τής παρελθούσης έποχής, ούτω και τώρα έξηκολούθησε να διατηρηῆ αυτη τον ούσιώδη τουτον ρόλον. Ή λιθινή στήλη είχε συνδεθῆ με τον τάφον δια τής παραδόσεως αιώνων και είχε «καθιερωθῆ» (κυριολεκτικώς), ώστε δέν ήτο εύκολον ν' άποσπασθῆ άπ' αυτου. Άρχικώς το επιτάφιον μνημειον έξεπλήρου ώρισμένον σκοπόν τελετουργικόν, έδέχετο την νεκρικήν χοήν και ήτο μικρόν και συχνά άκόσμητον. Τότε ή στήλη άπειτέλει το μοναδικόν «σήμα» του τάφου. Σύν τῷ χρόνω όμως ή γεωμετρική κεραμεική άνεπτύχθη και κατώρθωσε να κατασκευάση μνημειώδη αληθώς έργα· το λατρευτικόν άγγειον άπέκτησε μέγεθος, ή δε διακόσμησις του κατέστη πλουσιώτερα· αί μη γεωμετρικαι μορφαί έμφανίζονται με διστακτικότητα κατ' αρχήν, με έμφασιν άργότερον και τέλος καταλαμβάνουν εξέχουσαν θέσιν εις το σύνολον των στοιχείων τής γεωμετρικής διακοσμήσεως· οί τεχνίται έχουν πλέον την εύτυχή δυνατότητα να συνδυάσουν τας κατακτήσεις των προς τον προορισμόν του άγγείου και εις τους ταφικούς άμφορείς και κρατήρας εικονίζουν την πρόθεσιν, την εκφοράν και τας άλλας σχετικάς σκηνάς. Ούτω εις το τέλος των γεωμετρικων χρόνων εύρίσκομεν τους μεγαλυτέρους και πλουσίως κεκοσμημένους κρατήρας. Εις τας περιπτώσεις αυτάς το άγγειον, και όταν άκόμη έξακολουθη να χρησιμεύη εις τον αρχικόν λατρευτικόν του σκοπόν, έχει μετατραπῆ εις έπιφανές μνημειον του τάφου, έπισκιάζον την μικράν και «άσήμαντον» πλέον στήλην. Έν τούτοις αυτη δέν παύει να ύπάρχη, διότι ή παράδοσις την έχει ήδη καθιερώσει ως το κατ' έξοχήν «σήμα» του τάφου.

Έν καταλήξει παρατηρούμεν, ότι και κατά την περίοδον των γεωμετρικων χρόνων ύπάρχει έπί του τάφου πάντοτε σχεδόν κάποιον «σήμα». Τουτο είναι στήλη, τύμβος, άγγειον, σωρός λίθων, μικρόν κτίσμα, άπλοϋς περίβολος ή συνδυασμός δύο έξ αυτών. Τουτο σημαίνει ότι έξακολουθούν να ύπάρχουν όλαι σχεδόν αί μορφαί επιταφίων μνημειων, τας όποϊας έγνωρίσαμεν εις την προϊστορικήν περίοδον και αί όποϊαι θα διατηρηθοϋν και κατά τας έπομένας έποχάς, από τας όποϊας κατέχομεν πολϋ περισσότερα μνημεία.

Steinmal verkörpert». Το πρόβλημα τουτο δέν θα το έξετάσωμεν διεξοδικώς εις το κεφάλαιον τουτο. Θα το συζητήσωμεν εις την συνέχειαν τής μελέτης, μετά την έξέτασιν των επιταφίων μνημειων και των έπομένων περιόδων. Έδῶ περιοριζόμεθα εις τα στοιχεία, τα όποϊα παρέχουν τα μνημεία των γεωμετρικων χρόνων.

Τὸ σημαντικώτερον λοιπὸν συμπέρασμα τῆς προηγηθείσης ἐρεύνης εἶναι, ὅτι ὑπάρχει ἀδιάσπαστος συνέχεια τῆς μορφῆς τοῦ ἐπιταφίου μνημείου εἰς τὸν ἑλληνικὸν χρόνον ἀπὸ τῆς μεσοελλαδικῆς ἤδη ἐποχῆς μέχρι καὶ τῶν ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἐν συνεχείᾳ μέχρι τῶν κλασσικῶν. Ὡστε εἶναι περιττὴ ἡ ἔξω τῆς Ἑλλάδος ἀναζητήσεις τῆς καταγωγῆς τῶν ἐπιταφίων μνημείων τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἰδίως δὲ τῆς ἐπιταφίου στήλης.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Ἡ ἀρχαιολογία, ἐὰν στερηθῆ τὴν βοήθειαν τῆς φιλολογίας, κατανατᾷ ἐπιστήμη βοηθητικὴ καὶ τὰ συμπεράσματά της φθάνουν μόνον ὡς ἓνα βαθμὸν ἀληθοφανείας, ὅσην ἡμπορεῖ νὰ τῆς χαρίσῃ ἡ ἐπινοητικότης καὶ ἡ εὐφράδεια τῶν ἀρχαιολόγων». Ἡ κρίσις αὕτη τοῦ Franz Cumont, ἂν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀληθής, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικῶς ἐνδεικτικὴ καὶ πάντως διδακτικὴ διὰ τοὺς ἀρχαιολόγους. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ὑπὸ ἔρευναν θέματος, διότι τὸ πλῆθος καὶ ἡ πολυμορφία τῶν μνημείων καὶ ἡ στενὴ σχέσις των μὲ τὴν λατρείαν τοῦ νεκροῦ καὶ τὰς συναφεῖς θρησκευτικὰς ἰδέας ἔδωσαν ἀφορμὴν νὰ διατυπωθοῦν ἐνίοτε θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι ἐστηρίζοντο εἰς ὠρισμένην ἑρμηνείαν τῶν σιωπηλῶν μνημείων. Ἄλλ' ἡ ἑρμηνεία ἐνέχει πάντοτε ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον τὸ στοιχεῖον τοῦ ὑποκειμενικοῦ, συχνὰ δὲ ἡ πολυμάθεια καὶ ἡ φαντασία τοῦ ἀρχαιολόγου προῦχώρησαν πολὺ πέρα τῶν ὀλίγων δεδομένων, τὰ ὁποῖα παρέχονται ὑπὸ τῶν ἀπτῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐθεώρησα ἀπαραίτητον κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν ἐπιταφίων μνημείων νὰ ζητήσω καὶ τὴν βοήθειαν τῶν γραπτῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι, ἂν μὴ τι ἄλλο, προσφέρουν τοῦλάχιστον ἀσφαλῆ εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἐδημιούργησαν τὰ μελετώμενα ἔργα καὶ ἐξηγοῦν τὴν στάσιν ἐκείνων ἀπέναντί των.

Ἡ παλαιότερα γραπτὴ πηγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ Ὅμηρος¹. Εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἐπομένως ἔπη πρέπει νὰ καταφύγωμεν, διὰ ν' ἀναζητήσωμεν βοήθειαν εἰς τὴν προσπάθειάν μας νὰ κατανοήσωμεν τὴν σημασίαν καὶ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῶν παλαιότερων ἐπιταφίων μνημείων. Ἄλλὰ πρὶν ἢ προχωρήσωμεν μέχρι τοῦ σημείου τούτου, ὀφείλομεν ν' ἀντιμετωπίσωμεν μίαν πρόσθετον δυσκολίαν. Ποῖος εἶναι ὁ κόσμος, τοῦ ὁποίου ὁ Ὅμηρος ἀποτελεῖ τὴν ποιητικὴν ἔκφρασιν; Εἰδικώτερον: τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα περιγράφονται εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, εἰς ποίαν ἐποχὴν ἀντιστοιχοῦν;

Γνωρίζομεν, ὅτι ὁ ὁμηρικὸς ἐπικός μῦθος ἀναφέρεται εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς μυκηναϊκῆς δυνάμεως καὶ δεχόμεθα, ὅτι πολλὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα, ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἔπη, ἀντικατοπτρίζουν τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἑλλάδος πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Μέχρι ποίου σημείου ἡ τελευταία ἄποψις εἶναι ὀρθή δὲν εἶναι τοῦ θέματος μας νὰ ἐξετάσωμεν². Ἐπειδὴ ὅμως εἴμεθα σύμφωνοι, ὅτι τὰ ἔπη, εἰς τὴν μορφήν ἢ ὁποῖα μᾶς παρεδόθη,

1. Διότι αἱ ἀναγνωσθεῖσαι μυκηναϊκαὶ πινακίδες δὲν ἔχουν προσφέρει μεγαλύτερα κείμενα οὔτε ἡ ἑρμηνεία των εὐρίσκει ἀκόμη σύμφωνον τὴν γνώμην ὄλων τῶν ἐρευνητῶν.

2. Ἀναφέρω ἐνδεικτικῶς τὴν βαθυστόχαστον μελέτην τοῦ W. Schadewaldt, *Homer und sein Jahrhundert* εἰς τὸ βιβλίον του, *Von Homers Welt und Werk* 1944, σ. 87 κ.έ., ὅπου ὑποστηρίζει

έδημιουργήθησαν κατά την γεωμετρικήν εποχήν, και έπειδή συναντώμεν εις αυτά ώρισμένα στοιχεία άγνωστα κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους, είμεθα ύποχρεωμένοι νά δώσωμεν άπάντησιν εις τό δεύτερον των τεθέντων έρωτημάτων.

Όλοι αί μέχρι τουδε άρχαιολογικαί έρευναι απέδειξαν, ότι κατά την μυκηναϊκήν εποχήν ό ένταφιασμός ήτο ό μόνος έν χρήσει τρόπος ταφής. Άντιθέτως εις τόν Όμηρον ούδέποτε ένταφιάζονται οί νεκροί, αλλά πάντοτε καίονται, τά δέ όστᾶ των άποτίθενται έντός άγγείου, τό όποιον θάπτεται ύπό τόν τύμβον. Η διαφορά μεταξύ του μυκηναϊκού τρόπου ταφής και του ύπό του Όμήρου άναφερομένου είναι σαφής και άναντίρρητος, έσημειώθη δέ άφ' ής στιγμής ήρχισεν ή άποκάλυψις και μελέτη του μυκηναϊκού πολιτισμού. Έν τούτοις δέν ήτο εύκολος ή άποσύνδεσις των δύο κόσμων και ή προσπάθεια συμβιβασμού των αντίθέσεων έξηκολούθησε και έστηρίχθη εις την άναζητήσιν των κοινών στοιχείων. Ο καθηγητής Γ. Μυλωνᾶς, ειδικώς άσχοληθείς κατ' επανάληψιν με τό θέμα ³, ύπεστήριξεν ότι παρά την διαφοράν ταύτην «αί ύφιστάμεναι μεταξύ των Μυκηναϊκών και Όμηρικῶν έθίμων ταφής όμοιότητες είναι πολλαί και σπουδαίαι». Πιστεύων, ότι οιαδήποτε άλλη όμοιότης δέν δύναται νά είναι τόσον σημαντική, όσον ό βασικός τρόπος ταφής και ή μορφή του τάφου, προσεπάθησα νά δείξω εις σχετικήν μελέτην ⁴, ότι ή παλαιότερον ύπό τής Lorimer διατυπωθείσα γνώμη, ότι «Homer's experience is, with perhaps a slight time-lay, exactly what that of an eight-century Athenian would have been», είναι κατ' ουσίαν άκριβής και δύναται νά εύρη ένίσχυσιν άπό τά δεδομένα των άνασκαφών. Είς την μελέτην μου εκείνην άπήντησεν ήδη ό κ. Μυλωνᾶς διά νέου πολυσελίδου άρθρου ⁵, εις τό όποιον ύποστηρίζει την παλαιάν του θέσιν, άναπτύσσων έκτενέστερον ώρισμένα έκ των επιχειρημάτων του ⁶. Παρά ταυτα ή βασική και ουσιώδης διαφορά μεταξύ των δύο τρόπων ταφής δέν έρμηνεύεται, νομίζω, ίκανοποιητικώς. Άν όμως δέν σφάλω, τά διάφορα σχετικά πρός την ταφήν έθιμα, τά όποια άλλωστε δέν είναι δυνατόν νά γνωρίζωμεν ή και νά έρμηνεύωμεν πάντοτε με ασφάλειαν, έχουν μικροτέραν σημασίαν άπό τόν τρόπον ταφής και την μορφήν του τάφου. Διά τόν λόγον αυτόν πιστεύω, ότι τά ύπό του Όμήρου άναφερόμενα ταφικά έθιμα άντικατοπτρίζουν έθιμα και ιδέας των γεωμετρικῶν χρόνων, ότε τό έθιμον τής καύσεως διεδόθη εις την Έλλάδα, και δέν είναι δυνατόν ν' άναφέρωνται εις την μυκηναϊκήν εποχήν. Διά την μεγαλειώδη ταφήν του Πατρόκλου π.χ. θα ήδύνατο νά ισχύση ό,τι ό Schadewaldt λέγει γενικώς διά τās Μυκήνας. «Mykene ist also für Homer nicht so sehr die reale Grösse des 14. Jahrh. sondern vor allem eine ideale Grösse des 8. Jahrhunderts ⁷. Έπομέ-

με δύναμιν, ότι ό Όμηρος είναι ό ποιητής τής εποχής του. Έπίσης τό πρόσφατον βιβλίον του T.B.L. Webster, From Mycenae to Homer, 1958, όπου άναζητείται ή καταγωγή τής όμηρικής ποιήσεως εις τους μυκηναϊκούς χρόνους, αλλά τονίζεται ή προσφορά του νέου και ή σημασία του διά την μετέπειτα έλληνικήν ποιήσιν.

3. AJA 52 (1948) σ. 56-81, Έπιστ. Έπετ. Φιλολ. Σχ. Πανεπ. Άθηνών, 4 (1953-54) σ. 263-285.

4. Έλληνικά, 17 (1960) σ. 40-64.

5. Τά μυκηναϊκά έθιμα ταφής, Έπιστ. Έπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Άθηνών, 1961-62, σ. 291-355.

6. Είς την νέαν ταύτην δημοσίευσιν του κ. Μυλωνᾶ άπαντώ δι' άρθρου μου δημοσιευομένου εις τόν τόμον Η' (Μνημόσυνον Μανόλη Τριανταφυλλίδη) τής Έπιστημονικής Έπετηρίδος τής Φιλολ. Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όχι τόσον διά νά άντικρούσω άδίκους, ως νομίζω, ύπαντιγμούς, όσον διά νά συμβάλω διά τής συζητήσεως εις την διευκρίνισιν του σημαντικού τούτου προβλήματος.

7. ξ.ά. σ. 124.

ως ἢ βοήθεια, τὴν ὁποῖαν θὰ μᾶς προσφέρουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, θὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐπιταφίων γεωμετρικῶν μνημείων.

Εἰς τὸν Ὅμηρον τὴν καυσιν τοῦ νεκροῦ ἀκολουθεῖ τὸ σβήσιμον τῆς πυρᾶς μὲ οἶνον καὶ ἡ κατασκευὴ τύμβου ἐπὶ τῶν ὄστων καὶ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς πυρᾶς. Δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν Ὅμηρον περίπτωσις, κατὰ τὴν ὁποῖαν νὰ μὴ κατασκευάζεται τύμβος. Πολὺ συχνὰ—ὄχι ὅμως πάντοτε—ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ἡ ἴδρυσις ἐπὶ τοῦ τύμβου στήλης. Διὰ τὸν τύμβον τοῦ Πατρόκλου, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀχιλλεὺς δίδει ἐντολὴν «οὐ μάλα πολλὸν πονέεσθαι, ἀλλ' ἐπεικέα τοῖον»⁸, ὁ ποιητὴς δίδει λεπτομερῆ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς τοῦ⁹:

*τορνῶσαντο δὲ σῆμα θεμειλιά τε προβάλοντο
ἀμφὶ πυρῆν· εἶθαρ δὲ χυτῆν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν,
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίων...*

Ἀξιοσημείωτον ἰδιορρυθμίαν παρουσιάζει ἡ ταφή τοῦ Ἑκτορος¹⁰. Μετὰ τὸ σβήσιμον τῆς πυρᾶς δι' οἶνου συνέλεξαν τὰ ὄστα, τὰ ἐτύλιξαν εἰς πορφυροὺς πέπλους, τὰ ἐτοποθέτησαν εἰς χρυσοῦν λάρνακα καὶ τὰ ἀπέθεσαν εἰς «κοίλην κάπετον»:

*αὐτὰρ ὕπερθε
πυκνοῖσιν λάεσσι κατεστόρεσαν μεγάλοισι
ρίμψα δὲ σῆμ' ἔχεαν...*

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς καλύψεως διὰ λίθων εἶναι μοναδικὸς εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον τὰ λείψανα τοῦ Ἑκτορος κατεπλακώθησαν διὰ μεγάλων λίθων ἦτο διὰ νὰ ἐξασφαλισθοῦν ταῦτα ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, οἱ ὁποῖοι ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ ἐπιτεθοῦν. Ὅπως δὲ ποτε τοῦτο σημαίνει, ὅτι εἰς τὸν ποιητὴν δὲν ἦτο ἄγνωστος ὁ τρόπος οὗτος ταφῆς. Πράγματι εἶδομεν, ὅτι εἰς τὴν Ἰθάκην εὐρίσκονται τοιοῦτοι σωροὶ λίθων, εἰς δὲ τὴν Ἄλον τῆς Θεσσαλίας ὁ τύμβος παρουσιάζεν ἀκριβῶς τὴν μορφήν ταύτην· τέλος καὶ τὸν τύμβον τοῦ Ὀρχομενοῦ μὲ τὸν πυρῆνα τῶν ὀγκολίθων θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὡς ταφικόν.

Ὁ τύμβος ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ἄλλοτε τύμβος καὶ ἄλλοτε σῆμα, εἰς τὴν περίπτωσιν δὲ τοῦ Ἑκτορος καλεῖται ἀδιακρίτως καὶ τύμβος καὶ σῆμα¹¹. Ἡ λέξις σῆμα διατηρεῖ εἰς τὰ ἔπη τὴν ἐτυμολογικὴν τῆς διαφάνειαν καὶ δηλώνει ὅ, τι θὰ μᾶς εἴπῃ σαφέστερον ὁ ποιητὴς εἰς ἄλλα σημεία, ὅτι δηλαδὴ ὁ τύμβος εἶναι ἓν «τηλεφανές» ἔξαρμα, τὸ ὁποῖον διακρίνουν ἐξ ἀποστάσεως οἱ διερχόμενοι καὶ ἀνακαλοῦν οὕτω εἰς τὴν μνήμην τῶν τὸν νεκρὸν. Συνήθως ὡς ἐρμηνεία τοῦ τύμβου καὶ τῆς στήλης ἀναφέρεται ἡ ὁμηρικὴ φράσις «τὸ γὰρ γέρας ἔστι θανόντων» (Π 457). Ἀλλὰ ἡ ἔκφρασις αὕτη δὲν εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ διὰ τὴν σημασίαν τοῦ τύμβου, διότι «γέρας θανόντων» χαρακτηρισρίζονται καὶ τὰ δάκρυα τῶν φίλων¹² καὶ ἡ κουρὰ τῆς κόμης¹³, ὥστε ἡ φράσις καθίσταται συνώνυμος πρὸς τὴν ἔκφρασιν «ταφικὸν ἔθιμον».

8. Ψ 245-246.

9. Ψ 255-57.

10. Ω 785 κ.έ.

11. Ω 666 τύμβος, Ω 798, 801 σῆμα.

12. Ψ 9.

13. ω 190, δ 197.

Σαφέστερον κατανοοῦμεν τὸ νόημα, τὸ ὁποῖον εἶχε διὰ τὸν ὁμηρικὸν ἄνθρωπον ὁ τύμβος ἐξ ἄλλων χωρίων τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Ἑλπήνωρ ζητεῖ τύμβον διὰ νὰ μείνη ὡς μαρτυρία τῆς δυστήνου ὑπάρξεώς του καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους¹⁴. Ὁ πόθος τῆς ἐπιβίωσης τῆς μνήμης ἀποτελεῖ μόνιμον αἰτίαν πολλῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δόξα, διὰ τὴν ὁποῖαν ἀγωνίζεται εἰς ὄλην του τὴν ζωὴν¹⁵, πιστεύει ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη προέκτασιν καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του. Ἀλλὰ «εἰδὼς κληρονόμων τὴν ἐπιλησμοσύνην» θεωρεῖ ἀπαραίτητον νὰ ὑψώσῃ ἐπὶ τοῦ τάφου του σῆμα ἐπιβλητικὸν καὶ ἀκατάλυτον, τὸ ὁποῖον νὰ ὑποχρεώη τοὺς ἀπογόνους νὰ τὸν ἐνθυμοῦνται. Οὕτω οἱ Ἀχαιοὶ κατασκευάζουν ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ Ἀχιλλέως «μέγα καὶ ἀμύμονα τύμβον... ἄκτῃ ἐπιπροχούσῃ, ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ, ὡς κεν τηλεφανῆς ἐκ ποντόφιν ἀνδράσιν εἴη τοῖς, οἱ νῦν γεγάασι καὶ οἱ μετόπισθεν ἔσονται»¹⁶. Μὲ τὴν αὐτὴν διάθεσιν καὶ ὁ Μενέλαος κατασκευάζει τύμβον-κενοτάφιον τοῦ Ἀγαμέμνονος εἰς τὴν Αἴγυπτον «ἴν ἄσβεστον κλέος εἴη»¹⁷. Ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ νεκροῦ ὁ τύμβος φέρει εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ περιστατικὰ τοῦ θανάτου του¹⁸, ὥστε ὁ Ἔκτωρ εἶναι δυνατόν μὲ ὑπερηφάνειαν νὰ σκέπτεται¹⁹:

*καὶ ποτέ τις εἴλησι καὶ ὄψιγόνων ἀνθρώπων,
νηῖ πολυκλήιδι πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον·
«ἄνδρὸς μὲν τόδε σῆμα πάλαι κατατεθνηῶτος,
ὄν ποτ' ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἔκτωρ»·
ὡς ποτέ τις ἐρέει· τὸ δ' ἐμὸν κλέος εἴ ποτ' ὀλεῖται.*

Αἱ δύο τελευταῖαι περιπτώσεις προκαλοῦν τὴν εὐλογον ἀπορίαν. Μόνη ἡ παρουσία τοῦ τύμβου εἶναι ἀρκετὴ, ὥστε νὰ πληροφορηθῆται ὁ κάθε «ὄψιγόνος», ὅτι τὸ ὄψωμα τοῦτο εἰς τὴν Αἴγυπτον εἶναι τὸ σῆμα τοῦ Ἀγαμέμνονος ἢ ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ τύμβου τούτου ἐφονεύθη ἀπὸ τὸν Ἔκτορα εἰς μίαν θαυμαστὴν ἀριστείαν; Ὁ σχολιαστὴς τῆς Ὀδυσσεΐας (δ 584) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Μενέλαος «ἐποίησε κενοτάφιον τῷ Ἀγαμέμνονι, γράψας ἐκεῖ ἐν λίθῳ τὸ αὐτοῦ ὄνομα καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ θανάτου καὶ τὸ ποῦ ἦν καὶ ὅπως πέπονθεν». Πρόκειται βεβαίως περὶ σχολίου ἀπλοϊκοῦ, τὸ ὁποῖον φαντάζεται ἐπὶ τοῦ ὁμηρικοῦ τύμβου στήλην μὲ ἐπίγραμμα λαλίστατον κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ λησμονεῖ ἢ μᾶλλον ἀγνοεῖ, ὅτι ἡ λογικὴ αἰτιολογία δὲν εἶναι πάντοτε ἀπαραίτητος εἰς τὸ ποιητικὸν ἔργον. Ὁ ποιητὴς εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις ἐκφράζει σαφῶς τὴν διάθεσιν μόνον, ἢ ὁποῖα παρακινεῖ τοὺς ἡρώας του εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ τύμβου.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μανθάνομεν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον εἶναι, νομίζω, σημαντικόν. Διὰ τὸν ποιητὴν, καὶ διὰ τοὺς συγχρόνους του ἐπομένως, τὸ «τηλεφανές» νεκρικὸν μνημεῖον σκοπὸν ἔχει νὰ διατηρήσῃ τὴν μνήμην καὶ νὰ διακηρύξῃ τὰ κλέη τοῦ νεκροῦ. Τῆς στήλης ὁ προορισμὸς δὲν καθορίζεται εἰς οὐδὲν χωρίον ἰδιαιτέρως, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν κανένα λόγον νὰ τὴν θεωρήσωμεν τίποτε περισσότερον ἀπὸ ἀκρωτήριο τοῦ τύμβου, τὸ ὁ-

14. λ 76: ἔσσομένοισι πυθέσθαι.

15. Πρβλ. W. Jaeger, *Paedeia*, I, Oxford 1946, σ. 7.

16. ω 80-85.

17. δ 584.

18. Δ 176-82.

19. Η 87-91.

ποίησαν τὸν καθίστα ἀκόμη «τηλεφανέστερον». Ὅπως δὴποτε οὐδὲν χωρίον τῶν ἐπῶν παρέχει τὴν ἐλαχίστην ἔνδειξιν, ὅτι ὁ τύμβος καὶ ἡ στήλη ἐκπληρώνουν θρησκευτικὸν ἢ λατρευτικὸν σκοπὸν ἢ ὅτι εἶναι κατὰ τινα τρόπον ἀναγκαῖα διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ νεκροῦ. Οὐδαμοῦ διαφαίνεται, ὅτι ὁ ποιητὴς θεωρεῖ τὴν στήλην ἕδος τῆς ψυχῆς ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐπιβίωσίν της.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ συντόμου τούτου ἐπιμέτρου πρέπει ν' ἀναφέρωμεν ἕν ἰδιαίτερον χρήσιμον διὰ τὸ θέμα μας χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει πάντοτε δοθῆ ἡ δέουσα σημασία. Εἰς τὰ «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» ὁ Νέστωρ συμβουλεῖ τὸν υἱὸν του Ἀντίλοχον, πρὸ τῆς ἀρματοδρομίας, πῶς θὰ δυνηθῆ νὰ νικήσῃ καὶ τοῦ ὑποδεικνύει ποῦ εὐρίσκεται τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ γίνῃ ἡ στροφή ²⁰:

*σημα δέ τοι ἐρέω μάλ' ἀριφραδές, οὐδέ σε λήσει.
 ἔσ τη κε ξύλον αῶον ὄσον τ' ὄρυγι' ὕπερ αἴης,
 ἢ δρυός ἢ πεύκης· τὸ μὲν οὐ καταπύθεται δμβρω,
 λαε δὲ τοῦ ἐκάτερθεν ἐρηρέδαται δύο λευκῶ
 ἐν ξυνοχῆσιν ὁδοῦ, λειῶς δ' ἵππόδρομος ἀμφίς·
 ἢ τευ σημα βροτοῖο πάλαι κατατεθνηῶτος,
 ἢ τό γε νύσσα τέτυκτο ἐπὶ προτέρων ἀνθρώπων,
 καὶ νῦν τέρματ' ἔθηκε ποδάρεης διὸς Ἀχιλλεύς.*

Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ λεπτομερὴς καὶ ἀπολύτως συγκεκριμένη καὶ σαφὴς αὕτη περιγραφή πρέπει νὰ βασίζεται εἰς πραγματικὴν εἰκόνα, τὴν ὁποῖαν εἶχε σχηματίσει ὁ ποιητὴς ἐξ αὐτοψίας. Εἰς πάσσαλος ξύλινος καὶ δύο λίθοι λευκοὶ ἐκατέρωθεν τούτου εὐρίσκοντο κάπου εἰς τὸ ὑπαιθρον. Οὐδεὶς ἐνεθυμεῖτο πλέον τί ἐσήμαινον. Καὶ ὁ ποιητὴς, ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ὄσων γνωρίζει, σκέπτεται, ὅτι δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί: ἢ ὅτι πρόκειται περὶ «σήματος ἀνδρὸς πάλαι κατατεθνηῶτος» ἢ ὅτι ἦτο «νύσσα ἐπὶ προτέρων ἀνθρώπων». Τοῦτο σημαίνει, ὅτι τοιαύτη μορφή ἐπιταφίου μνημείου δὲν ἦτο πλέον συνήθης, ἀφοῦ ὁ ποιητὴς γνωρίζει τὴν στήλην ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν τύμβον, ἀλλὰ συγχρόνως ὑποδηλώνει, ὅτι ὁ ποιητὴς ἐγνώριζεν ἢ ἐπίστευεν ὅτι τοιαῦτα ξύλινα στήλαι ἐχρησισμένοι ἢ ἠδύναντο νὰ χρησιμεύουν ὡς ἐπιτάφια σήματα κατὰ τὸ παρελθόν.

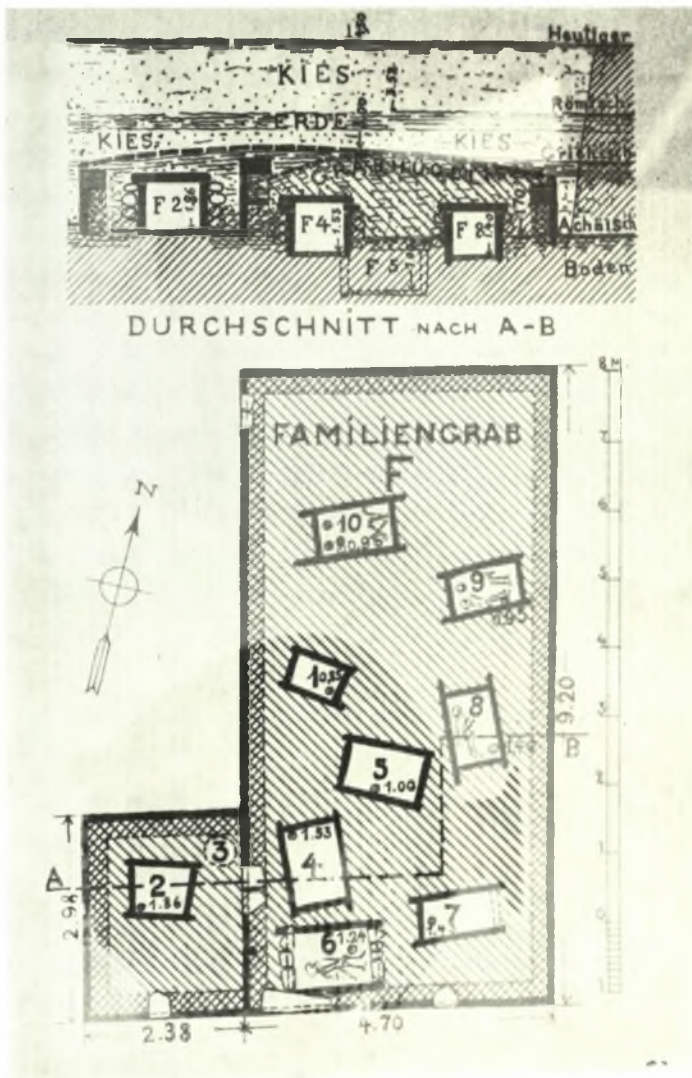
Τὸ χωρίον ἐνισχύει τὴν διατυπωθεῖσαν ἀνωτέρω ὑπόθεσιν (τὴν ὁποῖαν καὶ ὁ Doerpfeld ἐξέφρασε διὰ τοὺς τύμβους τῆς Λευκάδος), ὅτι εἶναι δυνατόν ἐκτὸς τῶν λιθίνων στηλῶν νὰ ὑπῆρχον καὶ ξύλινα, ἴσως δὲ αὐταὶ νὰ ἦσαν τὸ συνηθέστερον ἐπιτάφιον σῆμα διὰ τοὺς πτωχοτέρους κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους.

Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 1962

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

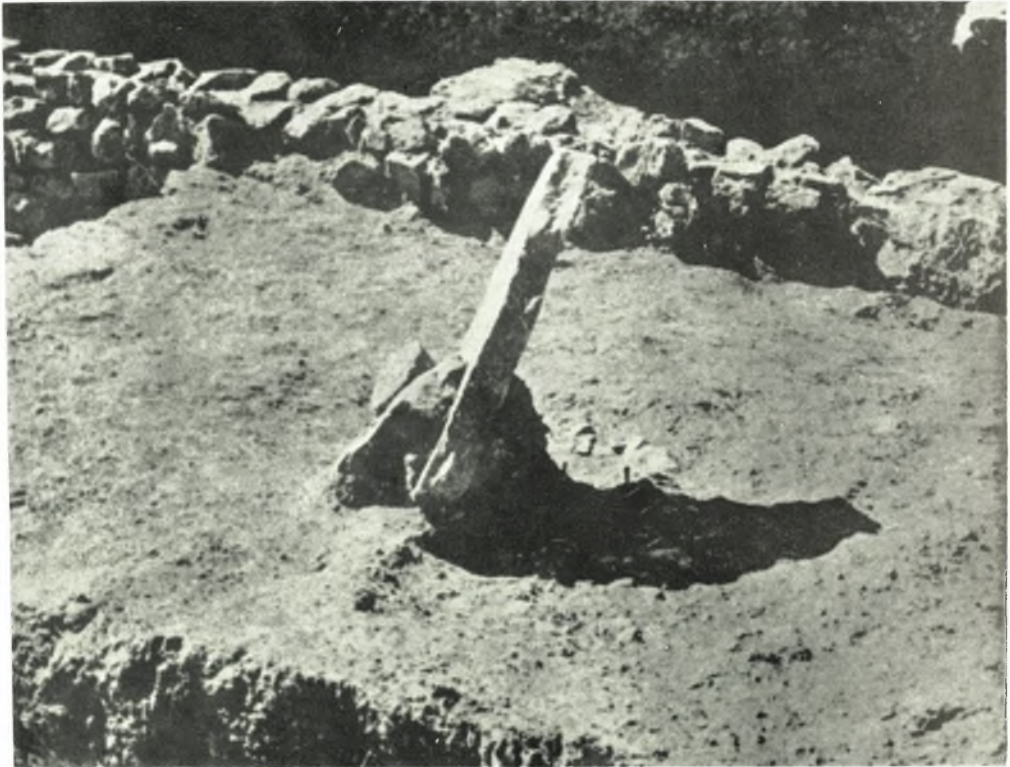
20. Ψ 326-333.

α. Οί τύμβοι R τῆς Λευκάδος, β. Ἡ ταφικὴ κατασκευὴ F τοῦ Στενοῦ Λευκάδος

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

α. Ἐπιταφία στήλη μεσοελλαδικοῦ τάφου Λέρνης, β. Ὁ ταφικὸς περίβολος Α τῶν Μυκηνῶν

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Ἐπιτάφια στήλαι Μυκηνών : α. ἄρ. 148, β. ἄρ. 1429

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

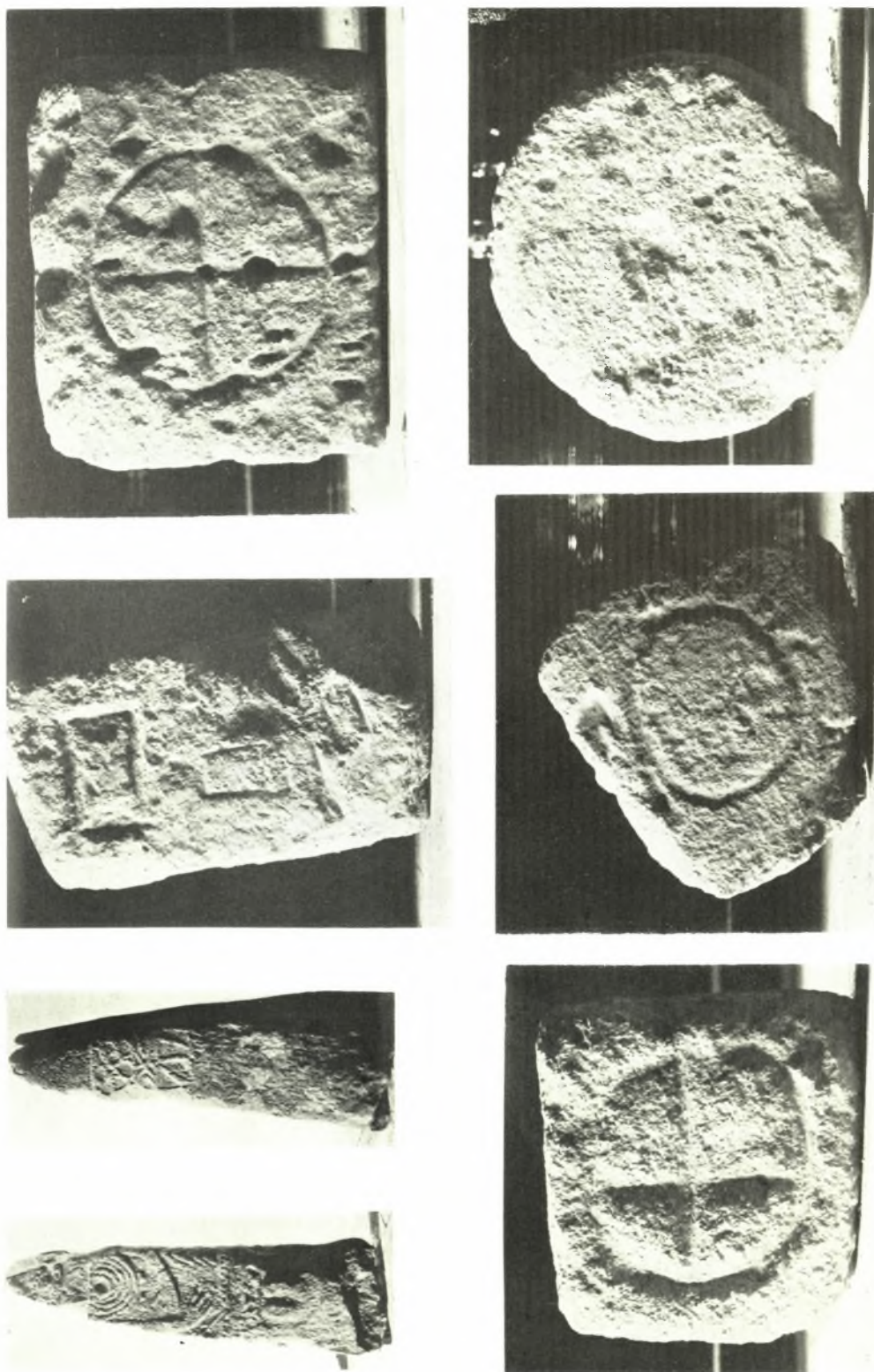

α - β. Ἐπιτάφιαι στήλαι Μυκηνῶν, ἀρ. 1431 καὶ 1430, γ - δ. Γραπτὴ στήλη Μυκηνῶν

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

α - β. Τὸ μνημὴρ τῆς Θεσσαλίας (κύρια καὶ ὀπισθία ὄψεις), γ - ε. Ταφικὰ σήματα Ἰάλυσου

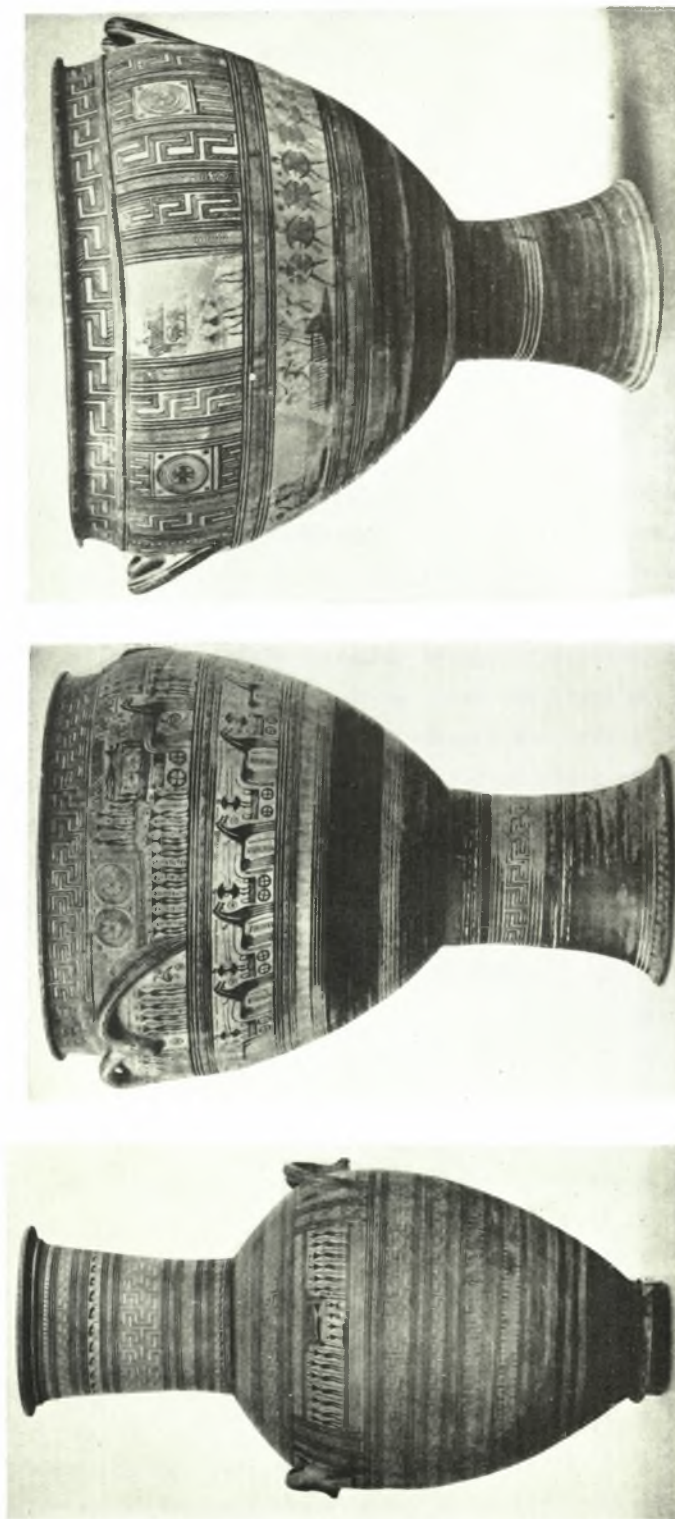
ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

α. Έπιταφία στήλη και άγγειον τάφου 1 Κεραμεικού, β. Έπιταφία στήλη (:) και άγγειον τάφου 42 Κεραμεικού

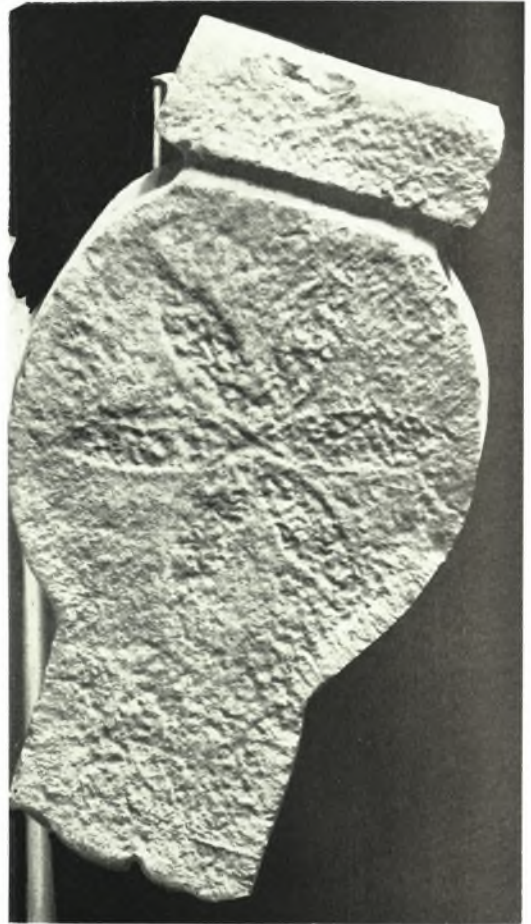
ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Επιτάφια γεωμετρικά ἀγγεῖα : α. ἀμφορέυς, β - γ. κρατήρες

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

α - γ. Στήλη Κυμισάλας (κυρία, όπισθία όψεις και άνω έπιφάνεια), δ. Σχηματική παράσταση των γεωμετρικών τάφων του Κεραμεικού (11 - 8 αϊ. π.Χ.), ε. Ταφικός τύμβος Βεργίνας

MAN, ANAPONIKOS